

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

О.В. СУХОБОКОВ

ДНІПРОВСЬКЕ
ЛІСОСТЕПОВЕ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
у VIII-XIII ст.

згідно з матеріалами
археологічних досліджень
(1968-1989 рр.).

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1992

СУХОВОКОВ О. В. ДНІПРОВСЬКЕ ЛІСОСТЕПОВЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У VIII–XIII ст.
Відр. ред. *М. Ю. Брайчевський*; АН України. Ін-т археології. – К.: Наук. думка, 1992.
216 с.: іл. – Бібліогр.: с. 203–210. ISBN 5–12–002692–3.

У монографії розглядаються проблеми історії слов'янського населення Лісо-
стпу Дніпровського Лівобережжя переддержавного періоду і часу Київської Русі.
Для науковців.

Відповідальний редактор

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

Редакція видань
історично-культурної спадщини України

С 0504000000-232 87–92
221–92

ISBN 5–12–002692–3

© О. В. Сухобока

УДК 94(075.8)

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА НАН України
1992

Бурхлива, повна воєнних сутичок з кочовиками, а також міжусобних конфліктів серед феодальної верхівки, історія населення Лівобережної України відображена в багатьох свідченнях писемних джерел, що неодноразово ставали темою монографічних досліджень та розвідок вітчизняних істориків. З питань історії названого регіону у дореволюційні часи писали П. В. Голубовський [1888; 1908], Д. І. Багалій [1882], В. Г. Ляскоронський [1897; 1903], Д. Я. Самоквасов [1908; 1914] та ін.; у наш час А. М. Насонов [1951], Б. О. Рибаків [1947; 1949; 1953; 1964; 1971] та інші радянські вчені. В середині 70-х років вийшли з друку статті А. К. Зайцева [1975. – С. 57–118] та М. П. Кучери [1975. – С. 118–149], присвячені відповідно Чернігівському та Переяславському князівствам. Підготовлені на основі ретельного аналізу писемних джерел, згадані праці дозволяють уникати повторень цих документів у пропонуваній монографії.

Інша справа з археологічними матеріалами. На жаль, існує лише одна узагальнююча робота, яка містить відомості про археологічні пам'ятки регіону, що вивчається, де поряд з іншими є зведення ранньослов'янських та давньоруських старожитностей [Ляпушкін. – 1961]. Можна згадати також і монографію І. П. Русанової про кургани полян Х–ХІІ ст., яка деякою мірою стосується і сіверянських пам'яток Дніпровського Лівобережжя [Русанова. – 1966]. Зазначимо, що надмірне захоплення автора полянськими поховальними пам'ятками за межами племінної території, призвело до того, що сіверянське населення виявилось далеко на півночі і сході від окреслених літописом місць їх існування [Там же, 1966. – Т. 20].

Більш переконливою, на наш погляд, є думка М. П. Кучери, згідно якої, поляни на Лівобережжі були нечисельні і концентрувалися в районі Чернігова та прилеглої до Дніпра смуги, що дозволяє говорити про полянську колонізацію згаданої території лише частково [Кучера, 1975. – С. 120].

Разом з тим необхідно зауважити, що включення Дніпровсько-

го Лівобережжя до ареалу розселення полян на підставі лише археологічних матеріалів є, на думку П. П. Толочка, спрощенням проблеми. В дійсності певна єдність у поховальному обряді X–XII ст. на Київському Правобережжі й Чернігівському Подесенні є наслідком політичної консолідації слов'ян Середнього Подніпров'я в межах "Руської землі", яка стала ядром давньоруської держави [Толочко, 1987. – С. 240–241]. З утворенням "Руської землі" прискорився соціально-економічний розвиток, який призвів до появи схожих тенденцій в поховальній обрядовості і матеріальній культурі різних етнографічних утворень в межах історичної Русі "у вузькому значенні терміна". Поширення у IX–X ст. ямних підкурганних трупоспалень, а у X–XII ст. – трупопокладень в глибоких підкурганних ямах на сіверянській території вказує на входження Дніпровського Лівобережжя до складу давньоруської держави, але ніяк не про розширення племінних меж полян. Про це вже нам доводилося писати [1985. – С. 26–27; 1988. – С. 46–56].

Потреба в розробці теми пропонованої монографії полягає ще й в тому, що наведені І. І. Ляпушкіним дані щодо пам'яток слов'яно-давньоруського кола значною мірою застаріли і не відповідають сучасному стану речей, що наочно підтвердилося під час розвідкових робіт та стаціонарних досліджень за останні 30–35 років. Так, автор разом з М. П. Кучерою обстежив понад 80 пам'яток згаданих періодів; більшість їх обстежувалася 70–90 років тому, коли зйомкам планів не завжди приділялася належна увага. Разом з тим до зводу І. І. Ляпушкіна через різні обставини не увійшли матеріали інших авторів. Все це потребувало нових розвідок, уточнення топографії, з'ясування сучасного стану пам'яток. Отримані матеріали частково увійшли до нещодавно надрукованої карти давньоруських поселень Дніпровського Лівобережжя [Сухобоков. – 1984. – С. 103–175].

В монографії використані матеріали дослідників, які вивчали старожитності населення Лівобережної України на землях, що простяглися на Схід від Дніпра: Б. А. Шрамка, Д. Я. Телєгіна, А. О. Моруженко, В. К. Міхеева, О. Г. Дяченка та ін. Завдяки цьому вдалося не лише розширити джерельну базу у географічному відношенні, а й уточнити культурно-хронологічну характеристику низки пам'яток на основі сучасних даних.

В цілому дана робота базується на матеріалах багаторічних досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР (1968–1989 рр.), що проводилися автором на ранньослов'янських та давньоруських пам'ятках названої терито-

рлі*. В монографії дається аналіз матеріалів з пунктів, розташованих, головним чином, за межами визначених державних кордонів Київської Русі, що на лівому березі у X–XII ст. Дніпра стабілізувалися уздовж р. Сули [Кучера, 1975. – С. 142–145]. Це матеріали досліджених нами городищ Битиця та Кам'яне на р. Псел; Ницаха та Опішня на р. Ворсклі; городища в басейні Сіверського Дінця з розкопок Б. А. Шрамка та О. Г. Дяченка; а також з досліджених В. Д. Дяденком, О. П. Моцею, О. Г. Дяченком, А. О. Моруженко та іншими поховальних пам'яток в басейнах лівих приток Дніпра.

Ми розглянемо питання з хронології, культурної інтерпретації пам'яток, дамо огляд етноісторичної ситуації на Дніпровському Лівобережжі у I – початку II тис. н. е. Розглянемо й східних сусідів слов'ян – алано-болгарські племена, оскільки хронологічні рамки археологічних культур тих та інших співпадають. У зв'язку з цим, на нашу думку, було б невинуватим історично уникати й кола питань, пов'язаних з Хозарським кагатом, ігнорувати його впливи на долі різноетнічного населення Дніпровського Лівобережжя (як, до речі, й долю східного слов'янства в цілому).

Обмежений обсяг монографії не дає можливості детально розглянути усі риси матеріальної культури населення Дніпровського Лівобережжя розглядуваного часу. Тому ми докладніше зупинимось на тих, що мають безпосереднє відношення до вирішення питань хронологічно-культурного визначення конкретних пам'яток, а також загальної періодизації історії слов'яно-давньоруського населення південно-східної околиці давньоруської держави в часи II утворення та існування у VIII–XIII ст.

Ми висловлюємо щиро подяку співробітникам сектора давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН України, рецензентам та відповідальному редактору за цінні поради; колективу Сумського краєзнавчого музею за допомогу в проведенні польових робіт; студентам історичних факультетів Полтавського та Сумського педінститутів, які проходили археологічну практику в складі Лівобережної слов'яно-руської експедиції протягом багатьох (понад 20) польових сезонів і своєю працею сприяли накопиченню матеріалів, завдяки яким і з'явилася ця книга.

* Див. наукові звіти за вказані роки. Зберігаються у Науковому архіві Інституту археології АН України.

**I. ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС
НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я
ТА ПОДОННЯ
У I – ПОЧАТКУ II тис. н. е.**

**1. ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ
НА ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I тис. н. е.**

Яких-небудь 15 років тому в пам'ятках населення Лівобережної України додержавного періоду вбачали насамперед пам'ятки роменської культури та близькі до них старожитності волинцевського типу, які в цілому відносяться до останньої третини I тис. н. е. [Третьяков, 1955. – С. 242; Ляпушкин, 1968. – С. 56]. Наочна відсутність хронологічно раніших слов'янських старожитностей призвела деяких дослідників до висновку про відсутність слов'янського, і зокрема осілого, землеробського населення на даній території аж до VIII ст. [Артамонов, 1967. – С. 62; Ляпушкін, 1961. – С. 181–182]. Така точка зору і зараз має своїх прихильників [Седов, 1982. – С. 136]. Згідно з цими уявленнями між пам'ятками зарубинецької культури, слов'янська належність яких викликає сумніви, і достовірно слов'янськими пам'ятками роменського типу існує значний проміжок в шість-сім століть [Корзухіна, 1955].

Спроби заповнити цю культурно-хронологічну лакуну шляхом перегляду датування черняхівської чи роменської культури [Рыбаков, 1939. – С. 337; 1953, с. 42, 94; Махно, 1955. – С. 249–250] не знайшли підтвердження в конкретних матеріалах останніх польових досліджень. Разом з тим вивчення ранньослов'янських пам'яток, що безпосередньо передують утворенню давньоруської держави, при відсутності достовірних слов'янських старожитностей ранішого часу, сприяло зміцненню погляду на ранньослов'янську культуру як єдину і монолітну в межах всього слов'янського розселення від Одера до Вісли і від Дону до Волги [Ляпушкин, 1961 б; 1968].

Дійсно, на перший погляд, ранньослов'янські пам'ятки різних регіонів на території Центральної та Східної Європи виявляють

схожі риси в господарській діяльності, топографії та характері поселень, домобудівництві, поховальному обряді тощо. Більш глибоке вивчення ранньослов'янських старожитностей дозволяє виділити серед них особливі групи, які відбивають певні етнографічно різні спільності і мають лише їм притаманні риси культури. Тому при інтерпретації ранньослов'янських пам'яток необхідно враховувати, що хоча друга половина I тис. н. е. і була часом консолідації слов'янських племен, однак однорідність їх культури виникла внаслідок довготривалого за часом процесу. Між тим процес етнокультурної консолідації не завжди мав послідовно еволюційний характер, підкоряючись історичним подіям, що мали важливе значення в долях народів європейського субконтиненту.

Досить показовою в цьому відношенні є етнокультурна ситуація на Дніпровському Лівобережжі у I тис. н. е., для якої є характерним наявність культурно-хронологічних груп пам'яток, що відбивають, ймовірно, певні етапи історичного розвитку населення даної території.

Якщо пам'ятки роменської культури, відкриті на початку століття М. О. Макаренко [1907; 1908; 1925], і пам'ятки волинцевського типу, виділені в повоєнний період [Виноградский, 1952; Березовец, 1952], вивчені відносно добре, то інакше стоїть справа з передуючими їм старожитностями, що стали відомі на початку 60-х років. Власне, тільки з 70-х років вони стали предметом уважного вивчення археологів [Третьяков, 1966. – С. 226–270; 1971, С. 113; 1974, С. 40–118; Горюнов, 1974. – С. 119–125]. Ці пам'ятки, кількість котрих на цей час становить понад 200, датуються III–IV й V–VII ст. н. е., сприяють заповненню культурно-хронологічної лакуни між пам'ятками зарубинецької та роменської культури на всьому Дніпровському Лівобережжі, як в районах з лісостеповим, так і з лісовим і подекуди степовим ландшафтом.

Розглянемо старожитності I тис. н. е. за хронологічною послідовністю (рис. 1).

Кількість пам'яток зарубинецької культури на території Лівобережної України незначна, проте вони являють собою окрему групу старожитностей, яку більшість радянських археологів зв'язують із східним слов'янством [Тереножкин, 1961. – С. 240; Третьяков, 1966. – С. 302; 1968. – С. 58–67; Максимов, 1972. – С. 132].

В межах розглядуваної території відомі пам'ятки зарубинецької культури (II ст. до н. е. – I–II ст. н. е.), що займають смугу лівобережного Подніпров'я, обмежену на півночі районом Шестовиці та групою поселень в нижній течії Сейму, а на південному сході – окремими впускними похованнями в нижній течії Псла [Максимов, Петров, 1975. – Карта 1].

Їх змінюють численні пам'ятки черняхівської культури. Не

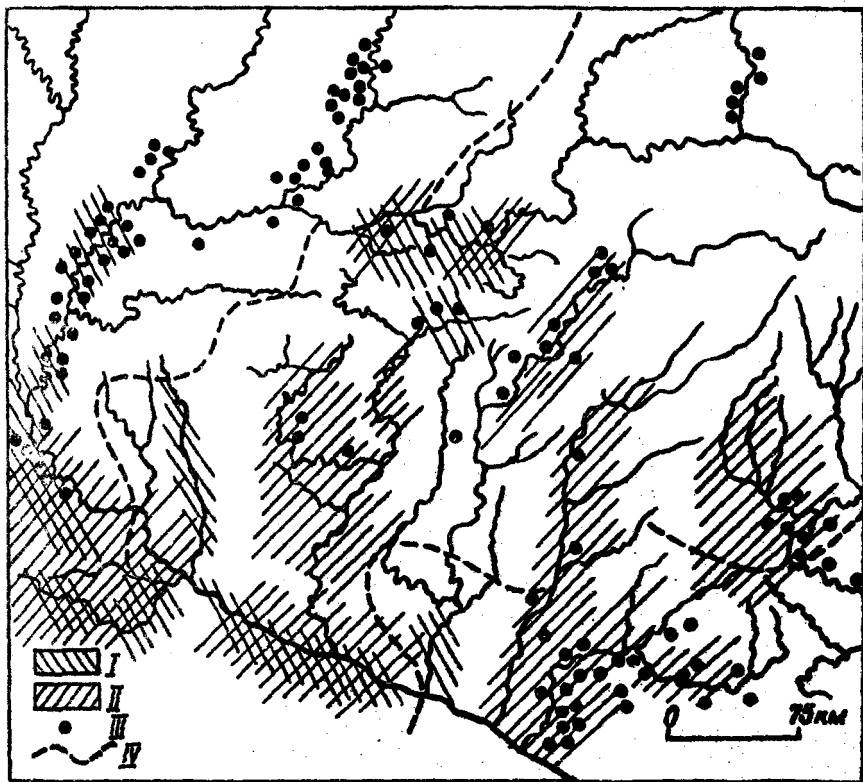

Рис. 1. Дніпровське Лівобережжя в першій половині I тис. н. е.:
 I – пам'ятки зарубинецької культури; II – пам'ятки черняхівської культури;
 III – пам'ятки постзарубинецького часу – київська культура; IV – межі Лісо-
 степу (I – за В. П. Петровим та С. В. Максимовим; II – за С. В. Махно; III – за
 Є. О. Горюновим, та Р. В. Терпиловським)

розглядаючи зараз співвідношення між зарубинецькою та черняхівською культурами, зазначимо, що остання на території Лівобережжя представлена головним чином в лісостепових районах [Махно, 1975. – С. 47. – Карта 3]. При цьому ареал II поширення на лівобережному Подніпров'ї в основному співпадає з межами чорноземних ґрунтів лісостепового району і прилягаючої степової зони, охоплюючи басейн Сули, Ворскли, Псла, Сіверського Дінця (в районі Харкова) і нижньої течії р. Орлі [Телегін, Беляєва, 1975. – Рис. 6; Юренко, 1976. – С. 10–12]. Таким чином, ареали зарубинецької та черняхівської культур на окресленій території значно різняться між собою. Між названими культурами існують відмінності й в домобудівництві, керамічному комплексі та, головне, в технології керамічного виробництва. Поряд з цим ряд дослідників вбачають і певні риси схожості між ними.

У зв'язку з своєрідністю пам'яток черняхівської культури, їх явною винятковістю серед старожитностей I тис. н. е. деякі фахівці дійшли висновку щодо їх випадання з процесу магістрального розвитку культури східного слов'янства взагалі [Березовец, 1969. – С. 4–5] та Дніпровського Лівобережжя зокрема.

Гадаємо, що це питання навряд чи можна вирішувати так категорично, оскільки зараз відома значна група ранньосередньовічних пам'яток, яким в тій чи іншій мірі притаманні елементи черняхівської культури. Саме такими є поселення поблизу с. Авдеєво [Алихова, 1963. – С. 68–84] та селища Лебяз'є 4 [Липкинг, 1969. – С. 61–62], Вороб'івка [Ширинский, 1969. – С. 68] і Рождественське в Посейм'ї [Сымонович, 1971. – С. 49–59]. Серед матеріалів, одержаних при вивченні названих поселень, відзначається співіснування черняхівського гончарного і ліпного посуду ранньослов'янського вигляду з зарубинецькими ремінісценціями спільно з черняхівськими традиціями в домобудівництві. Фрагменти черняхівської кераміки знайдено в культурному шарі Курган-Азака (басейн Псла) [Сухобоков, 1971. – С. 229], Хитці (Посулля) [Горюнов, 1981] і на селищі Целіков Бугор (Чернігівське Подесення) [Горюнов. – 1972]. Більше того, певні риси схожості ліпного черняхівського і ранньослов'янського посуду в пізніших пам'ятках Подніпров'я давно привернули увагу дослідників. Генетичний зв'язок деяких прикрас епохи Київської Русі з аналогічними виробами черняхівської культури встановлений Г. Ф. Корзухіною на основі виробів, виконаних в техніці тиснення та перегородчастої емалі. На її думку, це має вказувати на спадкоємність ремісничих традицій, що неможливо при повному зникненні носіїв черняхівської культури [Корзухіна, 1946. – С. 45–52]. На користь припущення, що якась частина черняхівських племен проіснувала до моменту утворення держави, може свідчити близькість краніологічних серій, що походять з черняхівських безкурганних могильників та курганів IX–XII ст. [Дебец, 1948. – С. 164–165; Алексеев, 1969. – С. 193; Седов, 1979. – С. 99–100]. Однак питання про місце і роль носіїв черняхівської культури в етнічній історії Дніпровського Лівобережжя все ще далеке від остаточного вирішення.

Це змушує нас звернутися до старожитностей, синхронних черняхівським, але генетична і типологічна близькість яких з достовірно слов'янськими пам'ятками останнім часом визнається більшістю дослідників. Йдеться про пам'ятки пізньозарубинецького часу, які називають київським типом, і нещодавно виділені в київську культуру [Даниленко, 1976. – С. 67].

Відомо, що Лівобережна Україна в географічному відношенні являє собою три ландшафтні зони, куди входять Полісся (басейн Десни та пониззя Сейму), Лісостеп (басейни Сули, Ворскли, Псла,

та верхньої течії Сіверського Дінця), й широку степову зону (у даному випадку, нас цікавить середня течія Сіверського Дінця та басейн Орілі). Всі ці зони мають суттєві відмінності у ґрунтово-кліматичних умовах. Незважаючи на це, пам'ятки другої чверті I тис. н. е. виявляють видиму одноманітність по всій території їх поширення, що, безумовно, відображає відносно стійку спільність.

Пам'ятки пізньозарубинецького часу (київського типу зарубинецької культури, згідно з термінологією В. М. Даниленка, або київської культури за Р. В. Терпиловським) мають значно більший ареал поширення, ніж власне зарубинецькі, але поступаються розмірами зайнятої ними території старожитностям черняхівської культури. Значно ширше вони представлені в Поліссі та Лісостепу в межах поширення підзолів, а також острівцях лісу, що тягнуться вздовж заліснених в давнину заплавлі річок в районах з степовим ландшафтом.

Як правило, всі відомі поселення цього часу розміщено поблизу водоймищ та по берегах річок і струмків, займаючи знижені ділянки першої надзаплавної тераси або на невисоких підвищеннях дюнного походження у заплавах основних лівих приток Дніпра, а також по берегах більш мілких проток, що впадають в них. Останнє особливо є характерним для лісостепової зони, де узбережжя основних приток Дніпра були зайняті поселеннями черняхівської культури. Такі топографічні умови для ряду поселень другої чверті I тис. н. е. в районі чернігівського Полісся (уроч. Лавриків Ліс, Киреївка, Форостовичі) [Третьяков, 1974. – С. 99, 102–110, 113–116], відомих за розвідками й розкопками Є. О. Горюнова, аналогічні пам'яткам в басейні Сули і Ворскли [Горюнов, Звіти за 1971–1973 рр.], а також в басейні р. Орілі [Юренко, 1976. – С. 11; 1975. – С. 167; Телегін, Беляєва, 1975. – С. 96, 101, 104].

Як бачимо, місцезнаходження розглянутих поселень ідентичне топографії зарубинецьких поселень [Максимов, 1972. – С. 136; Савчук, 1969. – С. 82–87], розміщених на ґрунтах, зручних для землеробства. Всі ці поселення незначні за розмірами й звичайно розміщені компактними групами, що є найбільш типовим для Полісся. Культурний шар на поселеннях цього часу надзвичайно бідний знахідками, що може свідчити про їх недовготривалість.

На плані самих поселень на різних ділянках фіксуються угруповання житлових і господарських споруд за функціональними ознаками, що відзначається П. М. Третьяковим, Є. О. Горюновим та іншими у Чернігівському Подесенні, а також Ф. М. Заверняєвим на Брянщині [Третьяков, 1974. – С. 55; Заверняєв, 1969. – Рис. 2, 3]. На поселеннях в басейні Орілі на відміну від лісової зони сліди таких угруповань не відзначено: житлові та господарські споруди розміщено упереміж. Проте можна говорити, що кожне житло

супроводжувалося однією чи кількома господарськими ямами [Юренко, Сухобоков, 1975]. Як відомо, таке розміщення об'єктів характерне для достовірно слов'янських поселень пізнішого часу (остання чверть I тис. н. е.).

Основним типом жител другої чверті I тис. н. е. по всій території Лівобережної України є квадратна в плані напівземлянка стовпової конструкції, іноді з центральною опорою (бік квадрата 3–4,5 м), заглиблена в ґрунт на 0,4–1 м. Стінки житла споруджувались з плоту або жердин, обмазаних глиною. На підлозі фіксуються залишки вогнища, що звичайно знаходилося біля опорного стовпа, або в одному з кутків. Відомі й більш складні опалювальні споруди у вигляді печей, вирізаних в материкових останцях при спорудженні заглибленої частини житла (виявлено Д. Т. Березовцем на Харівському поселенні) [Березовець, 1955. – С. 62–63]. Одну з таких печей відкрито під час розкопок на поселенні Осипівка в басейні Орілі [Телегін, Беляєва, 1975. – С. 100. – Рис. 5]. За палеомагнітним аналізом вона датується II ст. н. е. Аналогічні печі відомі на пам'ятках київської культури.

Господарські будівлі на пам'ятках цього часу представлено ямами, розміри яких коливаються в межах від 0,6 до 1,2 м по верхньому діаметру та глибині 0,4–1,2 м від рівня давнього горизонту. В розрізі ями мають грушоподібну або дзвоноподібну, рідше циліндричну форми. В більшості випадків їх нижній діаметр більше від верхнього, сягаючи 1,5–2 м. Ями в плані круглої або овальної форми, нерідко простежується наявність однієї-двох сходинок. Значну кількість овальних ям з сходишками відкрито під час досліджень на поселеннях поблизу сіл Багате та Чернещина в Пооріллі. В багатьох випадках простежено сліди якогось перекриття над господарськими спорудами, про що свідчать розміщені по периметру верхнього отвору ямки від нетовстих стовпчиків або кілків. Такі споруди, ймовірно, мали конструкцію куреня [Юренко, Сухобоков, 1975. – С. 37; Юренко, 1975. – С. 10–12].

Додамо, що на відміну від селищ басейну Десни, на орільських відзначено наявність господарських ям квадратної або прямокутної форми, призначення яких не зовсім з'ясоване [Телегін, Беляєва, 1975. – Рис. 1].

При дослідженні деснянських поселень над групою господарських ям зафіксовано намет (накриття), що підтримувався міцними опорами [Третьяков, 1974. – С. 63].

Описані вище господарські споруди – однотипні. Вони трапляються на слов'янських поселеннях широкого територіального і хронологічного діапазону в рамках всього I тис. н. е.

Серед старожитностей другої чверті I тис. н. е. наявні могилиники, кількість яких незначна: вони відомі лише в басейні Десни,

тобто на території лісової зони розглянутого регіону. Проте виявлені могильні старожитності з достатньою певністю дозволяють встановити їх зв'язок з аналогічними пам'ятками того часу, що передує їм. Це відноситься як до території Лівобережної України, так і до північніших районів Брянщини та Білорусії. У Подесенні виявлено кілька пунктів з похованнями за обрядом трупоспалення. Такі могильники, як правило, влаштовувалися на підвищеннях дюнного походження в заплавах долинах річок і невеликих, нерідко заболочених ручаїв. Так розташовано могильник в гирлі р. Смяч, досліджений і опублікований Є. О. Горюновим. Тут виявлено п'ять поховань в невеликих округлих в плані ямках, куди вміщено рештки кремації, інколи з вуглинками з поховального вогнища. В деяких похованнях прах померлого вкладався у ліпну урну. За спостереженнями автора розкопок, в одному з поховань поруч з людськими кістками виявлено й кістки жертвних тварин [Горюнов, 1974. – С. 119–121].

Краще зберігся могильник поблизу с. Кирейка в безпосередній близькості від однойменного поселення середини I тис. н. е. Тут виявлено п'ять поховань у невеликих овальних ямах. Одне з них знаходилося в ямі підпрямокутної форми, розмірами 0,8 x 1,6 м. При цьому купка кальцинованих кісток з вуглинками поховального вогнища зосереджена в південному кінці могильної ями. П. М. Третьяков, який досліджував могильник, висловив припущення що тут знаходилось дві групи відокремлених поховань [1974. – С. 115].

Могильники цієї групи пам'яток за останні роки виявлено на території Київського Подніпров'я, де вони розглядаються як постзарубинецькі пам'ятки київської культури [Даниленко, 1976. – С. 67; Максимов, Орлов, 1974. – С. 11–17. – Рис. 2; Кравченко, Терпиловський, 1986. – С. 100–113; Терпиловский, 1984. – С. 50–58, 73–85].

Керамічний комплекс пам'яток київської культури досить повно охарактеризовано Р. В. Терпиловським та Є. О. Горюновим, які виділили її в першу хронологічну групу на схожих в культурно-хронологічному відношенні пам'ятках Подесення та Посулля.

Цей посуд детально проаналізовано в праці Є. О. Горюнова [1981. – С. 48–71], що звільняє нас від його ретельного розгляду, дозволяючи зупинитись на загальній характеристиці. Є. О. Горюновим на основі класифікації керамічних комплексів пам'яток Подесення виділено дев'ять видів горщиків, при цьому на долю пам'яток першої хронологічної групи припадає більше половини видів (Лавриків Ліс, Кириївка, Форостовичі). В цілому їх можна звести до двох основних типів. До першого входять відносно чітко профільовані посудини, з більш-менш добре вираженою верхньою частиною, конічним тулубом та порівняно вузьким (судячи

за профілем) дном. Для них є характерним наявність заокругленого ребра, що пролягає у середній частині висоти або у верхній третині тулуба.

До другого – слід відносити посудини подовжених пропорцій з нерозвиненим профілюванням верхньої частини й округлим тулубом, що плавно переходить до вузького дна із характерною закраїною. Варіації цих основних типів дають різні види та підвиди горщиків на поселеннях лісової зони Лівобережної України, що є типовим також і для пам'яток більш південно-східних районів (басейн Орілі) [Телегін, Беляєва, 1975. – С. 97–99. – Рис. 2, 3].

З других категорій кухонного посуду можна назвати сковорідки з невисоким (до 2 см) бортиками. Вони широко представлені як на поселеннях лісової, так і лісостепової та степової зон. На всіх пам'ятках цієї хронологічної групи в керамічних комплексах є значна кількість лощеного столового посуду реберчастих форм з чітким профілюванням, виготовленого з добре відмуленого тіста. Ця група посуду походить від аналогічної кераміки зарубинецької культури, але при цьому необхідно зазначити дещо гіршу якість лискування. Останнє простежується серед столового посуду як деснинських, так і орільських пам'яток цього часу, та й зустрічається рідше, ніж на власне зарубинецьких поселеннях [Третьяков, 1974. – С. 67].

Таким чином, можна констатувати, що в керамічному комплексі пам'яток розглянутої хронологічної групи є наявні зарубинецькі ремінісценції, але значною мірою деградуючих. Останнє, на думку В. М. Даниленка, вказує "на початок нового етапу етнічної консолідації народів Східної Європи, який слід зв'язувати з слов'янами [Даниленко, 1976. – С. 83].

Хронологія пам'яток цього часу визначається на основі нечисленних, але добре датованих предметів особистого вбрання, озброєння та спорядження, прикрас та речей з емалями, які знаходяться на поселеннях та могильниках Лівобережної України, а також синхронних їм пам'ятках сусідніх територій, насамперед Брянщини та Білорусії. Такі залізни Т-подібні фібули з підв'язаною ніжкою знайдено на поселенні Лавриків Ліс та у могильнику поблизу Кириївки в Подесенні [Третьяков, 1974. – Рис. 2; 1972. – С. 119–123]. Вони датуються III–IV ст. Не пізніше IV ст. датується посохоподібна шпилька з Кириївки [Горюнов, 1975. – С. 48].

На синхронних пам'ятках Київщини та Білорусії виявлено численні предмети з емалями, серед яких є місяцеподібні підвіски, що датуються не пізніше кінця IV – початку V ст. [Максимов, Орлов, 1974. – Рис. 3, 1; Поболь, 1966. – С. 212]. III–IV ст. датується бронзова луниця з поселення поблизу с. Осипівки на р. Оріль [Телегін, Беляєва, 1976. – Рис. 2. – С. 106].

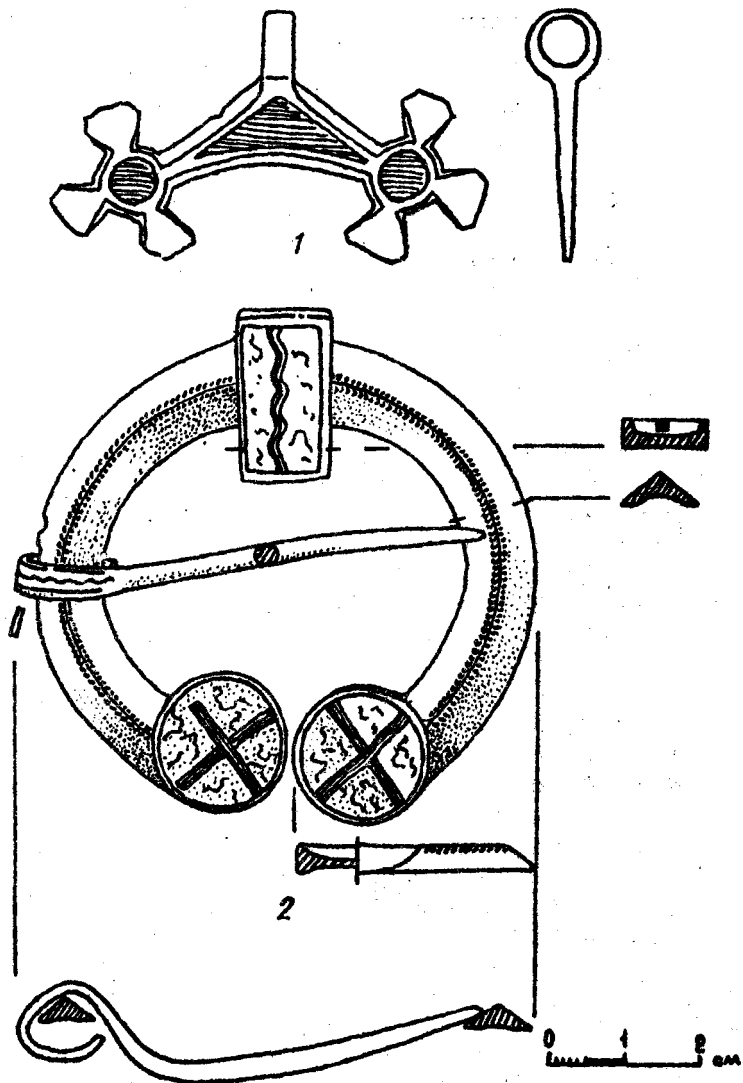

Рис. 2. Прикраси з виімчастою емаллю з околиць с. Ніщаха Тростянецького району Сумської області: 1 – лунниця; 2 – фібула (червона емаль, бронза)

Цим же часом датується бронзова лунниця з хрестоподібними кінцями і червоною емаллю, знайдена на зруйнованому поселенні між селами Ніщаха та Рябівка у 1973 р. (рис. 2, 1). Під час робіт у 1987 р. на цьому ж поселенні знайдено бронзову фібулу з емаллю [2, 2], датування якої також не виходить за вказані часові межі [Горюнов, 1969. – С. 58; 1981. – С. 42–43].

Як бачимо, датування пам'яток даної хронологічної групи встановлюється досить чітко і не виходить за межі другої чверті I тис. н. е.

Поселення другої хронологічної групи пам'яток за своїм місцезнаходженням аналогічні старожитностям попереднього часу, що в однаковій мірі відносяться до поселень лісової та лісостепової ландшафтних зон. Звичайно вони концентруються в групі по 3–7 селищ на відстані від 0,5 до 2 км. Їх площа не перевищує 1–1,5 га, де розташовувалось 7–25 житлових та господарських споруд. Від жител залишилися прямокутні в плані, заглиблені у ґрунт на 0,5–0,9 м котловани розмірами від 12 до 16–20 м². Можливо, вони мали каркасно-стовпову конструкцію, на що вказує наявність ямок від стовпів уздовж стін, а в деяких випадках залишки плоту, обмазаного глиною. В центрі жител або в одному з кутків містилося вогнище, сліди якого у вигляді майданчиків обпаленої глини вдалося прстежити на деяких поселеннях Полісся та Лісостепу.

На поселеннях цього часу, в житлах з керамікою пеньківського типу в басейні Орелі в ряді випадків золисто-вуглиста пляма вогнища нерідко по периметру окреслена невеликими (до 0,1 м) ямками від кілочків [Юренко, Сухобоков, 1975. – С. 376, 377]. Залишки вогнищ з вимосткою з шматків болотяної руди виявлено на поселеннях Подесення [Падин, 1969. – С. 208–210]; відомі вогнища, нижня частина яких викладалася з уламків посуду [Алихова, 1963. – С. 68–84; Сьмонович, 1974. – С. 154]. Житла орієнтовано кутами або стінами за сторонами світу, що надавало їх розміщенню видимість певного порядку.

Господарські споруди цього часу представлено ямами різних розмірів, звичайно круглими в плані й дзвоноподібними у розрізі, що розміщувалися не лише в житлах, а й поза їх межами.

У деяких випадках господарські ями групувалися разом (3–9) на окремих ділянках площі поселень. Ймовірно, до цього часу відносяться неглибокі (до 0,4 м від рівня давньої поверхні) підквадратної форми ями-льохи, по периметру яких простежуються ямки від кілочків, що підтримували перекриття, виявлені на поселенні Чернетчина на Орелі.

Серед пам'яток цієї культурно-хронологічної групи є й могильники, один з яких виявлено М. О. Макаренком на початку XX ст. [1911. – С. 118]. Поховання здійснено за обрядом трупоспалення в урнах циліндро-конічної форми. Вони встановлювалися в дерновому шарі. Аналогічний могильник виявлено в районі м. Трубчевська. Такі могильники останнім часом виявлено в чернігівському Поліссі [Третьяков, 1974. – С. 115–116; Горюнов, 1974. – С. 119–121] і в районі м. Курська [Липкинг, 1974. – С. 136].

Кераміку пам'яток другої хронологічної групи представлено головним чином сковорідками, горщиками, корчагами-зерновиками. Останні являють собою переважно посудини циліндро-конічного типу з переламом в середній частині тулуба з більш-менш вираженим ребром; вінця прямі, невиділені, іноді відігнуті назовні. До складу тіста входить крупнозернистий шамот або жорства. Другий тип представлено невеликими посудинами витягнутих пропорцій з короткими вертикальними або слабо відігнутими вінцями і похилими плічками.

В керамічному комплексі поселень лісової зони Лівобережної України в цей час відома і група горщиків слоїкоподібної форми з легкозагнутим до середини краєм. Посудини мають грубу нерівну поверхню жовто-сірого або бурого кольору. Посуд пам'яток цього часу в цілому неорнаментований, лише в окремих випадках потовщений край вінця прикрашається пальцевими вдавленнями або косими насічками. Сковорідки пам'яток другої хронологічної групи мають досить низький бортик, що відрізняє їх від аналогічної категорії посуду ранішого часу, де бортик ледь помітний.

На думку Є. О. Горюнова, який розробив класифікацію кераміки другої-третьої чверті I тис. н. е., всі названі види посуду виявляють типологічну подібність до старожитностей Верхнього Подніпров'я колочинського типу [1973. – С. 99–112].

В південних областях Лівобережної України в зоні лісостепового та степового ландшафтів на відміну від більш північних пам'яток є характерною наявність кераміки так званого пеньківського типу, хоча основна територія їх поширення знаходиться на Правобережжі Дніпра. На Лівобережному Подніпров'ї межа між північною (колочинською) і південною (пеньківською) групами пам'яток пролягає через райони середніх течій Сули, Псла і Ворскли – в Лісостепу [Горюнов, 1975. – С. 60–61; 1981. – С. 71–72]; кількість останніх в басейні Сіверського Дінця збільшується (вони відомі в районі м. Ізюма). На всіх обстежених поселеннях Поорілля присутній характерний посуд біконічних (пеньківських) форм поряд з супроводжуючою його салтоїдною керамікою [Юренко, 1976. – С. 12], близькою за формами до гончарного посуду з Пастирського городища.

Охарактеризовані вище пам'ятки датуються на основі речей та прикрас (V–VII ст.) [Горюнов, 1975. – С. 49; 1981. – С. 79–81].

2. ПАМ'ЯТКИ ВОЛИНЦЕВСЬКОГО ТИПУ

Серед ранньослов'янських старожитностей другої половини I тис. н. е. на Лівобережній Україні особливе місце посідають пам'ятки волинцевського типу, виділення яких в особливу гру-

пу сталося набагато пізніше їх відкриття на початку ХХ ст. М. О. Макаренком. Проте перші спроби трактування цих пам'яток як "пізнього варіанту культури полів поховань" завуалювало їх конкретний зміст. Лише після виявлення аналогічних старожитностей у 1941 та 1948 рр. у Подесенні та в басейні Сейму знов виникло питання про їх місце серед ранньослов'янських культур [Березовець, 1952. – С. 242; 1969; Виноградский, 1952. – С. 50–52]. З моменту свого виділення волинцевські пам'ятки викликали дискусію між Д. Т. Березовцем та І. І. Ляпушкіним, які з різних боків підходили до їх інтерпретації. Дискутувалися питання хронології, етнокультурної та етнографічної належності відкритих пам'яток [Ляпушкин, 1959. – С. 68].

Наявність різних точок зору пояснюється недостатньою джерелознавчою базою у 50–60-х роках. Про рівень тогочасних знань свідчить наша стаття, опублікована на початку 70-х років [1971]. На доданій до статті карті вміщено близько 10 волинцевських пам'яток, більшість яких відома по розвідках. Зараз це становище змінилося і ми маємо свідчення про декілька десятків таких пам'яток, причому на 15 з них проводилися стаціонарні польові дослідження [Сухобоков, 1986. – С. 191–194].

Переважає більшість пам'яток, що розглядаються, знаходяться в межах території Дніпровського Лівобережжя, під яким розуміємо як власне Лівобережну Україну, так і суміжні області Росії. В межі названої території включено дві великі фізико-географічні зони: Східне Полісся, що займає Брянську та Чернігівську області, Лівобережний Лісостеп, що частково охоплює Курську, Білгородську та Харківську області, і повністю Сумську та Полтавську.

Зараз можна в загальних рисах окреслити ареал волинцевських пам'яток: північна і північно-західна межі їх знаходяться в районі м. Трубчевська (городище Макча); крайня західна лежить на Правобережжі Дніпра під Києвом (Ходосівка); крайня східна проходить поблизу м. Курська (Авдеево); південна межа, найвірогідніше, пролягає по лінії Лубни–Сари–Решетняки [Сухобоков, Юренко, 1978. – С. 134]. Таким чином, можна говорити, що волинцевський та роменський ареали загалом співпадають, правда, пам'ятки останньої культури відсутні в Київському Подніпров'ї (рис. 3).

Найбільшу кількість волинцевських пам'яток виявлено в річковій системі Десна–Сейм, де за останні роки відкрито ряд поселень, в культурних відкладеннях яких крім волинцевських наявні матеріали роменської та давньоруської культур. У даному випадку для нас важлива наявність волинцевської кераміки на таких поселеннях Брянської області, як Макча, Посудичі, Полужжя а також в Чернігівській області – Целіков Бугор, Роїще та інші де фіксуються волинцевські відкладення.

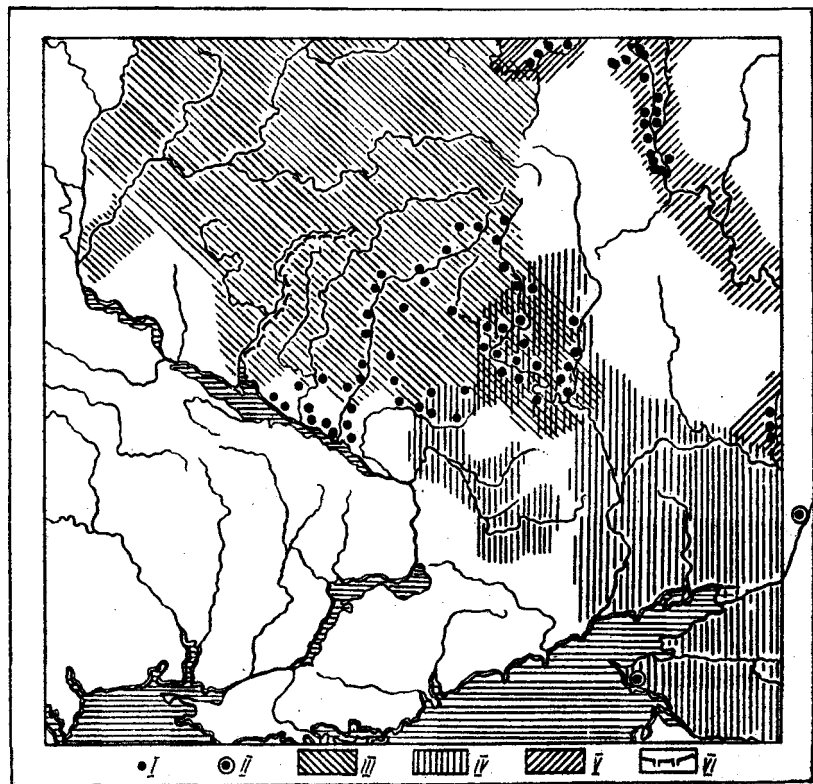

Рис. 3. Дніпровське Лівобережжя в VIII – сер. XIII ст.:

I – давньоруські поселення на Схід від р. Сули; II – давньоруські міста (Біла Вежа, Тмутаракань); III – ареал волинцевсько-роменської культури (ВРК); IV – ареал салтівсько-маяцької культури (СМК); V – ареал борщевської культури; VI – Посульська оборонна лінія укріплень

Заслуговує на увагу Дніпровське Правобережжя в районі Києва, де на ряді ранньослов'янських поселень (Ходосівка, Обухів і Монастирсьок) виявлено матеріали волинцевської культури, що дозволило значно розширити ареал волинцевських старожитностей.

Серед них головне місце посідає комплекс археологічних пам'яток біля с. Волинцеве Путивльського району Сумської області, відкриті Д. Т. Березовцем, який багато років (1948–1949, 1953, 1963, 1966) присвятив їх вивченню. За останні роки (1980–1981) вивчення пам'яток продовжив Волинцевський загін Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР, очолюваний С. П. Юренко. З'ясувалося, що відкритий Д. Т. Березовцем безкурганний могильник повністю знищено в результаті багаторічного орання та корчування саду наприкінці 60-х років [Юренко, 1981. – С. 327–328; 1985. С. 116–125].

Серед волинцевських пам'яток виділяється Битицьке городище – завдяки розташуванню на відрозі стрімкого мису корінного берега р. Псьол і наявності оборонних споруд [Ляпушкин, 1959. – С. 68–84].

Не менш інформативними для нас є результати розкопок Новотроїцького та Опішнянського поселень [Ляпушкин, 1958, 1961. – С. 288–304; Сухобоков, Иченская, Юренко, 1976. – С. 395]. Ретельне вивчення матеріалів Новотроїцького городища, що вважалось провідною пам'яткою роменської культури, методом планіграфії та кореляції типів кераміки, дало підстави для виділення волинцевського горизонту в його культурних відкладеннях. Це, а також аналіз Опішнянського поселення дозволило виявити завершальний – пізній період розвитку волинцевської (ранньосіверянської) культури.

[Волинцевські старожитності головним чином представлені неукріпленими поселеннями та безкурганними могильниками з трупспаленнями на стороні, а також скарбами.

За своїм місцезнаходженням та загальним виглядом волинцевські поселення подібні до поселень попередніх часів; вони також розміщені на знижених ділянках заплавлених терас та на горбах серед річкових долин. Так само розташована й епонімна пам'ятка біля с. Волинцева. Тут, навіть при найретельнішому обстеженні місцевості, не вдалося виявити ніяких слідів штучних оборонних споруд. Таким чином, ми можемо кваліфікувати його як селище (подібно до більшості волинцевських поселень – Сосниця, Вовки, Васильки тощо). На відносно високих місцях рельєфу розташовані Ходосівка, Обухів II, Битиця, Опішня, але їх більшість відноситься до пізнього періоду волинцевської культури. Нехарактерною для волинцевських поселень є наявність оборонних споруд: подвійна лінія валів та ровів на Битицькому городищі відноситься до кінця I тис. до н. е. і, судячи з матеріалів наших розкопок, була лише реконструйована в третій чверті I тис. н. е. Незначні укріплення на Опішнянському поселенні, найімовірніше, є пізнішим явищем.

Отже, можна твердити, що для волинцевських пам'яток характерні поселення відкритого типу, що розміщувалися у відносно низьких місцевостях безпосередньо поблизу водоймищ в оточенні зручних для обробітку земельних угідь. Сказане переконує нас про помилкову точку зору І. І. Ляпушкіна, який вважав поселення біля с. Волинцева "болотним городищем" [Ляпушкин. – 1968. – С. 61], і в справедливості думки Д. Т. Березовця, який саме в топографії волинцевських поселень, а також у відсутності штучних оборонних споруд, вбачав найважливіші риси передволинцевських пам'яток.

Для уявлення про планування та характер забудови волинцевських поселень велике значення має Волинцеве, де відкрито залишки 51 житлової та господарської будови. Приміщення розміщалися кількома компактними групами, в яких важко вбачати елементи планування, як це вважав Д. Т. Березовець. Немає підстав говорити також і щодо групування споруд за їх призначенням.

На основі аналізу конструктивних особливостей, організації інтер'єру, характеру опалювальних споруд С. П. Юренко проведено типологію житлових будівель (94 житла з розкопок 15 поселень): виявлено перевагу жител напівземлянкового типу (84%), що відповідає традиціям домобудівництва на території Дніпровського Лівобережжя як у I, так у II тис. н. е. При цьому переважають житла каркасно-стовпової (94%) конструкції.

Всі доступні аналізу волинцевські житла – однокамерні. В плані квадратної або прямокутної форми, орієнтовані кутами або стінами за сторонами світу. Їх розміри відповідно потребам індивідуальної сім'ї коливаються у межах 12–25 м².

Основним типом опалювальних споруд були глиняні печі, що становлять стійкий елемент організації внутрішнього простору житла. Печі вирізалися у материкових останях при спорудженні житла, або в масивах спеціально принесеної і збитої спонділовської глини в тому випадку, коли материк для цих цілей не міг використовуватися.

На Волинцевському поселенні в ряді випадків виявлені оригінальні деталі устрою печей у вигляді лійкоподібної, заповненої чистим річковим піском ямки, на яку потім намазувався черинь. Це сприяло більшій теплоємкості. Іншою деталлю є глиняний диск з отвором, в якому можна вбачати своєрідну зйомну конфорку для встановлення посуду різного діаметра на верхній отвір печі.

Крім описаних відкрито печі в підбоях, а також вогнища (Битиця, Опішня). Проте кількість останніх незначна і не змінює загальної картини.

Другим стійким елементом устрою волинцевських жител є ями сховища. Вони вирізані в підлозі й частково заходять підбоям стінку. Ями за межами житла трапляються у поодиноких випадках.

Споруди виробничого і господарського призначення часто поєднували в собі обидві функції (Волинцеве, Опішня, волинцевський горизонт городища Новотроїцького). Їх характерними прикметами є значно більші розміри (близько 35–40 м²), наявність кількох печей, які за параметрами переважають звичайні побутові печі, та характер знахідок в приміщенні (криці, шлаки).

Кількість волинцевських поховальних пам'яток незначна. Нам відомо три могильника: між селами Малі Будки – Константинів

відкритий ще на початку ХХ ст. М. О. Макаренком; поблизу с. Волинцеве, відкритий і досліджений Д. Г. Березовцем у 1948–1949, 1953 рр.; поблизу м. Сосниця, зруйнований і випадково відкритий у 1941 р. та досліджуваний у 1948 р.

Найповніше вивчено могильник біля с. Волинцеве, що дає найповнішу інформацію про поховальні звичаї населення волинцевської культури. На ньому досліджено 17 поховань за обрядом трупоспалення на стороні з подальшим похованням решток кремації в урнах, куди засипалися очищені від золи й вугілля перепалені кістки з предметами особистого вбрання небіжчика. Урни супроводжувалися стравницями, іноді гончарного виробництва. Супроводжуючий інвентар мав символічне значення. Урни і стравниці встановлювалися на поверхні й вкривалися шаром дерену, що призводило до швидкого руйнування. Останнім, ймовірно, й пояснюється нечисленністю волинцевських могильних старожитностей, які дійшли до нашого часу.

Д. Т. Березовцем виявлені майданчики для трупоспалення на могильнику поблизу с. Сосниця. Подібні споруди відкриті Ю. О. Ліпкінгом в районі м. Курська на Лебяз'єнському могильнику [1974. – С. 136–152].

В усіх випадках на волинцевських могильниках не простежено слідів поховальних споруд. Але І. І. Ляпушкін, посилаючись на неповну і не завжди чітку документацію Д. Т. Березовця, вважав поховання Волинцевського могильника підкурғанними [1968. – С. 61–63].

Здається, в даному випадку правий Д. Т. Березовець, хоча б тому, що на розглядуваній території кургани з'являються не раніше ІХ ст. [Сєдов. – 1982. – С. 138].

Волинцевські могильні старожитності, з одного боку, в основних рисах наближаються до поховань населення пам'яток пеньківсько-колочинського кола, а з другого – до пам'яток роменської культури. В останній простежується подальший розвиток волинцевських традицій поховального обряду.

Детальна класифікація та типологія волинцевського керамічного комплексу до недавнього часу ніким з дослідників не проводилась. В існуючих публікаціях в кращому випадку подано опис кераміки та наявність посуду, виготовленого за різною технологією. При цьому найчастіше основну увагу приділяли гончарному високоякісному й багато орнаментованому посуду, який складає специфічну рису волинцевської культури. Це призводило до однобічного уявлення про волинцевський керамічний комплекс*.

* Найновішу класифікацію та типологію волинцевської кераміки розроблено в дисертації С. П. Юренко, на основі якої будуватиметься і наша характеристика керамічного комплексу волинцевської культури.

Між тим на більшості пам'яток такий посуд складає лише 10-15% загальної кількості. "Обличчя" волинцевського керамічного комплексу визначається ліпною керамікою (79,3%), що наближає волинцевську культуру до пам'яток інших слов'янських культур другої половини I тис. н. е.*

Разом з тим наявність гончарного посуду специфічних форм і орнаментики справедливо вважають характерною ознакою волинцевських пам'яток [Виноградский, 1952. – С. 51; Березовец, 1969. – С. 9-12; Ляпушкин, 1959. – С. 68-72; Горюнов, 1975. – С. 50. – Рис. 2].

Серед ліпного посуду провідними формами є корчагоподібні або конусоподібні горщики з чітко профільованою верхньою частиною. На окремих поселеннях інколи зустрічаються банкоподібні посудини з нерозвинутим розділенням профіля (Сосниця, Целіков Бугор, житла № 2-3, Стрелиця).

Такі форми виділені й в керамічному комплексі Битицького городища серед матеріалів 1985-1990 рр.**

Для загального аналізу ми використали колекції кераміки, отримані в 15 пунктах. При цьому опорним є керамічний комплекс поселення та могильника біля с. Волинцеве, де виявлено близько 40 цілих форм, а також понад 150 уламків верхніх частин посудин, що піддаються реставрації. Всього ми маємо 130 цілих посудин та 253 реставрованих верхніх частин від зрізу вінчика до максимального розширення тулуба.

За своїм функціональним призначенням волинцевський посуд поділяється на кілька категорій (горщики, миски, кухлі, сковорідки тощо). В середині категорій виділяються типи, при цьому за основу нами прийнято моделювання верхньої частини і співвідношення основних параметрів. Виділено вісім типів ліпних та п'ять типів гончарних горщиків; чотири типи ліпних та три типи гончарних мисок; п'ять типів сковорідок; два типи амфор та рідкісні форми посуду різних категорій (рис. 4).

Провідною категорією волинцевського посуду є горщики (60%). Серед них переважає посуд першого типу (40,4% загальної кількості горщиків) з овоїдним тулубом, невисокими, злегка відігну-

* Виняток становить керамічний матеріал Битицького городища, де І. І. Ляпушкін провів незначні розкопки у 1953 р. Це дозволило йому висловити припущення, що на волинцевських пам'ятках гончарний посуд по відношенню до ліпного складає 9:1. Проте наші нові дослідження показали, що це співвідношення явно завищене, оскільки гончарний посуд тут становить 56-60%. Однак ми не виключаємо наявності тут виробничих комплексів, де виготовлявся високоякісний гончарний посуд, хоча їх незаперечних залишків досі не виявлено.

** Звіти про роботу Лівобережної слов'яно-руської експедиції за 1985-1989 рр. в НА ІА АН УРСР. Колекція зберігається в фондах Сумського краєзнавчого музею.

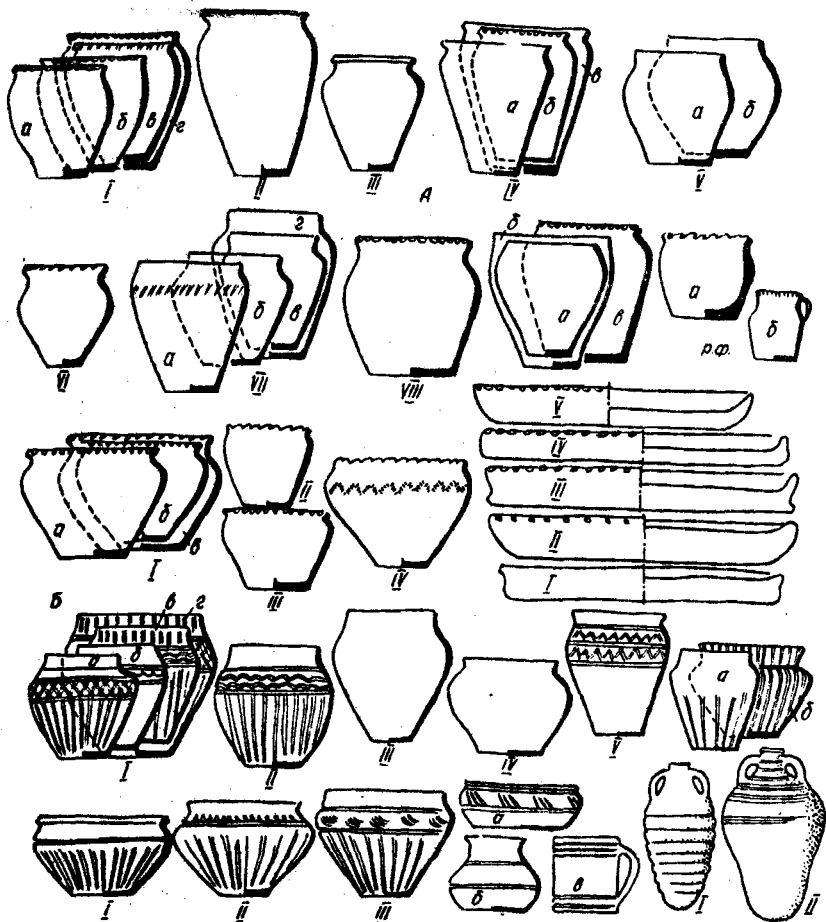

Рис. 4. Типологія й класифікація кераміки волинцевського типу:

А – ліпний посуд: горщики: типи I – (а, в) – Опішня, б – Новотроїцьке; II – Опішня; III – Новотроїцьке; IV – а (Ходосівка; б, в – Новотроїцьке); V – а (Новотроїцьке, б – Сосниця); VI – Волинцеве; VII – а (Волинцеве); P. Ф. – а (Малі Будки, б – Битиця, в – Опішня; миски: типи: I – а, в (Волинцеве); II – Новотроїцьке; III – Волинцеве; IV – Волинцеве; сковорідки: типи: I – Опішня, Волинцеве; II–V – Волинцеве, Битиця, Сосниця, Новотроїцьке. Б – Гончарний посуд: горщики: типи I–а–г (Волинцеве, Новотроїцьке); II – Волинцеве, Битиця; III – Новотроїцьке; IV – Волинцеве, Новотроїцьке, Битиця; V – Новотроїцьке, Битиця; P. Ф. – а (Новотроїцьке), б (Опішня, Волинцеве, Битиця); миски: типи: I – Битиця; II–III – Волинцеве, Битиця; амфори: тип I – Битиця, тип II – Волинцеве; кубішки: а – Волинцеве, Битиця; кружки – Волинцеве; плоска миска – Волинцеве, Битиця.

тими назвні вінцями та високими плічками. Висота останніх коливається в межах 12–30 см. Серед них виділено чотири підтипи, що різняться за формою тулуба й співвідношенням основних

параметрів. 90 % горщиків всіх типів орнаментовано пальцевими вдавленнями по зрізу вінець.

Значно поширені горщики III, IV, VII типів, при цьому посуд VII типу має риси явного наслідування гончарним горщикам. Як правило, їх поверхня завжди підлощена, а домішки у тісті дрібніші.

Орнаментация ліпної кераміки нараховує 18 мотивів, що в більшості складаються з відбитків пальця по вінцях, круглої в розтині палички, нігтя, а також відбитків палички, перевитої мотузочкою або косими наколами гребінчастого штампю на плічках, що трапляється досить рідко. Виняток становлять орнаментальні композиції з магічним навантаженням [Сухобоков, 1975. – Рис. 24, 1, 2, 6; 1986. – С. 198–199; Юренко. – 1985. – С. 116–125].

Характерною рисою волинцевських гончарних горщиків (п'яти типів) є високі вертикальні вінця, чітко виражені високі плічка та корчагоподібний корпус; їх розміри коливаються в межах від 6–10 до 30–40 см. Серед них найпоширенішими є горщики першого типу з підтипами (45,8 %): це посудини з конічним тулубом, короткими та вузькими плічками, високими вертикальними, інколи нахиленими до середини вінцями.

Більшість гончарних горщиків і мисок мають лисковану поверхню. Іноді лискувалася лише якась частина поверхні; нерідко лискування було одним з орнаментальних мотивів. Нарховують 30 різних орнаментальних сюжетів, представлених сполученням гребінчастих наколів з широкими горизонтальними вдавленнями, пролискованими лініями, відбитками мотузчатого штампю на плічках, хвилею, зигзагом з пролощених або врізних ліній, перехресно-смугастим лискуванням тощо.)

До гончарної кераміки відноситься амфорна тара (2 типи) і невелика кількість сіроглиняного посуду – салтівських глечиків з вузьким горлом та присадкуватим, розширеним до дна тулубом [Юренко, 1985. – С. 119–120. – Рис. 22].

Миски чотирьох типів мають відкриту горловину, похилі плічка та здебільшого відігнуті вінця, присадкуватий тулуб. У складі ліпного посуду волинцевського керамічного комплексу вони становлять 19,6 %. В більшості вони орнаментовані пальцево-нігтьовими вдавленнями по зрізу вінець, деякі мають частково лисковану поверхню (IV тип).

До спеціального посуду відносяться два типи келихоподібних посудин, циліндричні та горщикоподібні кухлі, тигельки.

Серед волинцевської кераміки значне місце займають сковорідки п'яти типів, що різняться висотою та нахилом бортиків, а також місткістю: вони становлять 18,3 % усього комплексу. Звичайно вони орнаментувалися, як і миски, пальцево-нігтьовими вдав-

леннями, відбитками палички, в поодиноких випадках – мотузчатим штампом.

Металічні предмети представлені зняттями праці (наральники, коси, серпи, ножі тощо), зброєю (наконечники списів та стріл), обладунками (уривки кольчуги), побутовими предметами (туалетні пінцети, пряжки, бритва).

В цілому на волинцевських пам'ятках знахідки предметів озброєння та спорядження нечисленні. До нещодавнього часу такі поодинокі екземпляри наконечників стріл аварського типу, уривків кольчуги, пряжки були відомі за матеріалами розкопок Д. Т. Березовця на ґрунтовому могильнику поблизу с. Волинцеве. Дослідження Волинцевського поселення (1980–1981 рр.) і особливо Битицького городища (1985–1989 рр.) набагато розширили асортимент знахідок, в результаті чого ми володіємо практично всією номенклатурою бойової та захисної екіпіровки воїна (наконечники стріл, списів, сулиць, дротиків, кистень, булава, шабля, кинджал, вудила та стремена, щит, поясні та збруйні пряжки). Численність і різноманітність таких знахідок ще раз підкреслюють особливе місце Битицького городища серед ранньослов'янських пам'яток розглядуваної території (рис. 5).

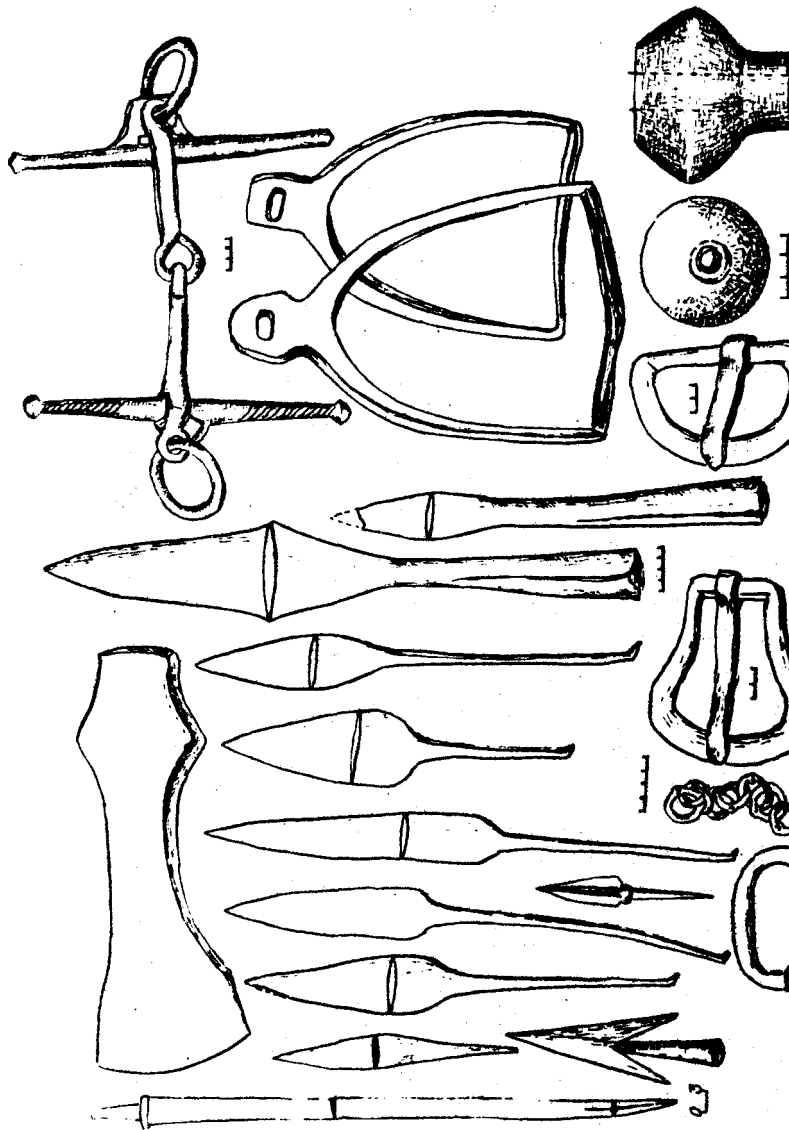
Сказане підтверджується й значним асортиментом зняття праці, серед яких представлено наральники (2 екз.), чересла (3 екз. – втульчастий та черешковий типи, серпи (26 екз.), коси (5 екз.), сокири (12 екз.), скобелі (5 екз.), ножі (23 екз.), загальна кількість яких зараз складає понад 200 предметів* (рис. 6).

Вироби з кольорових металів на волинцевських пам'ятках нечисленні. Це головним чином прикраси. Відніший набір прикрас на поселеннях. До них відносяться відлиті та дротяні скроневі срібні та бронзові кільця (Волинцеве, Битиця), дротяні круглі в перетині срібні браслети з розплющеними кінцями (Волинцеве), пластівчасті срібні браслети (Битиця), залізні персні (поховання № 10 Волинцевського могильника), срібні антропоморфні й з рослинним орнаментом бляшки (Ходосівка), срібні та бронзові бубонці (Битиця), дзеркала (Сосниця).

Найповніший комплект прикрас представлено у відомому Хар'ївському скарбі [Березовець, 1952. – С. 109–119]: сережки (золоті й срібні), підвіски, шийні гривни, антропоморфні фібули, поясні бляшки тощо. Намисто з спіралеподібних бронзових пронизок та багаточисленних намистин (серед них і з срібною фольгою) знайдене у Битицькому скарбі 1984 р. [Сухобоков, Вознесенская, Приймак, 1989. – С. 95–102]. Намисто з перлин виявлено при розчистці поховання на Битицькому городищі у 1988 р.

* За станом на 1990 р.

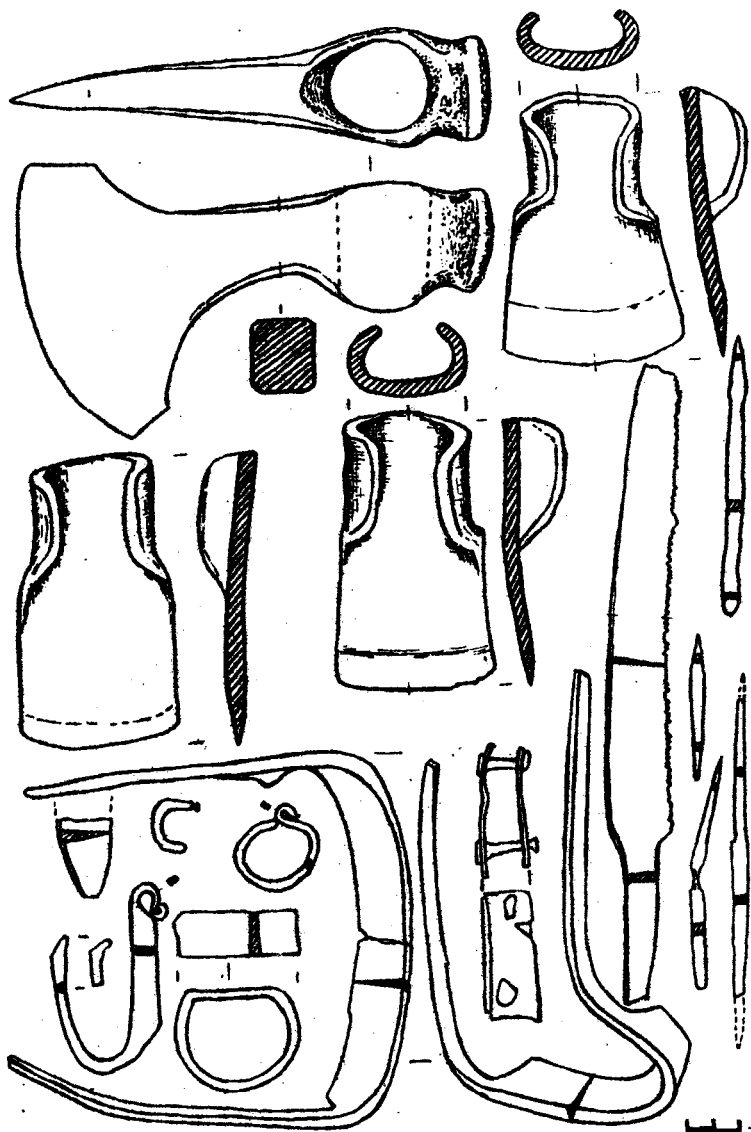

Рис. 6. Витиця I. Городище. Деякі знахідки з розкопів

Кількість виробів з скла, кістки та каменю загалом незначна. Виключенням є кістяні проколки, кочедики, амулети. Скляні вироби представлені головним чином намистинами, знайденими в похованнях (Волинцевський могильник, Усох) і сильно пошкод-

жені вогнем. Значну кількість намистин виявлено на Битицькому городищі.

Сама топографія волинцевських поселень вказує на переважно землеробський характер занять населення. Ймовірно, так розташування поселень зумовлювалося потребами застосування системи землеробства, при якій у лісостеповій зоні могли використовувати заплави, що дозволяла користуватися ділянками землі практично необмежений час без спеціального удобрення оскільки це здійснювалося наносами мулу під час повеней.

На користь цього свідчать знахідки знарядь обробітку ґрунту (вузько- та широколопатевої наральники), знаряддя збору врожаю (серпи і, можливо, коси-горбуші), наявність зернових ям, а також досить широкий асортимент вирощуваних зернових культур (полба, яра й озима пшениці, жито, горох, конопля). В районах Полісся важливе місце відводилося вирощуванню проса.

Про конструкцію знаряддя обробітку ґрунту дає уявлення плуг з Токарівського торфовища (Сумська область), аналогічний датчаному VII-VIII ст. методом радіокарбонного аналізу плуга з Дберготця (Скандинавія).

Розвиток скотарства засвідчує перевага кісток свійських тварин (80%) над кількістю диких (Волинцеве). Відмічено перевагу великої рогатої худоби (36%), що вказує на м'ясо-молочний напрямок і, крім того, на широке застосування великої рогатої худоби як тяглової сили.)

Наявність у волинцевському суспільстві відокремлених галузей господарства і розвинутих галузей ремесла сприяли внутрішньому обміну шляхом мінової торгівлі, під час землеробських свідчень в місцях міжобщинних та міжплемінних культових відправ. Разом з тим наявність майнової (і соціальної) диференціації дозволяло припустити існування виробництва на замовлення, що, як відомо, приводить до виникнення елементів грошово-вагової системи необхідної умови ринкових відносин. Матеріальними свідченнями зовнішньої торгівлі є знахідки салтівської та амфорної кераміки, черепашок каури, кольорових металів, прикрас тощо.

Соціальні відносини у населення волинцевських пам'яток як і в ранньослов'янському суспільстві в цілому, знаходилися на етапі складання феодалізму, чому відповідає перехід від родоплеменної до територіальної або первісно-общинної*. Членів общини ми вправі розглядати як землеробів-общинників, які мали колективну власність на землю, але обробляють її силами індивідуальної сім'ї, що є підґрунтям господарського життя общини [Новосельцев, Пашуто, Черепнин, 1972. - С. 146-150; Свердлов

* Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. - Т. 21. - С. 140-141, 150-169.

1983. – С. 97–108]. Дійсно, цьому відповідають розміри жител (12–25 м²), які задовольняли потреби індивідуальної сім'ї з господарськими ямами в них (Волинцеве). На волинцевських поселеннях відсутні скупчення господарських приміщень в певних місцях, що є характерним для поселень раннього часу (Хитці).

Значну роль відігравали промисли: переробка продуктів землеробства і скотарства в рамках натурального господарства, й полювання, рибальство і бортництво. Полювали переважно на лося, оленя, кабана, кістки яких займають близько 50 %. Таким чином, полювання було важливим засобом поповнення м'ясного раціону.

Важливе місце в господарстві осілого населення VII–VIII ст. займало залізо та металообробне ремесла. Про рівень розвитку ковальства дає уявлення металографічний аналіз 30-и залізних виробів-предметів з Волинцевського поселення. Їх асортимент досить широкий: від знарядь праці до малих побутових речей. Основними видами сировини були кричне залізо, сирцева сталь, пакетний метал. Застосовувалася технологія цементації та зварювання сталевних смуг. Разом з тим фахівці відзначають, що в розглядуваний час з'являються нові конструктивні рішення, які надовго визначають напрям розвитку ковальського ремесла [Гопак, 1976. – С. 17; Вознесенская, 1979. – С. 70–76]. Так, Г. О. Вознесенська, аналізуючи метал з Волинцевського поселення, виявила ніж, виготовлений шляхом тришарового пакетного зварювання з цілеспрямованим підбором залізних й сталевих смуг і наступним закалюванням готового виробу. Це одна з найраніших знахідок виробів такої технології серед східнослов'янських старожитностей. Проте необхідно зазначити, що стандартизація і уніфікація технологічних схем серед виробів ковальського ремесла VII–VIII ст. на пам'ятках Дніпровського Лівобережжя, як і на поселеннях слов'ян інших регіонів Східної Європи, все ще відсутня.

Майнова і, очевидно, соціальна нерівність добре фіксується в інвентарі окремих жител (значна кількість гончарного й амфорного посуду), та у деяких похованнях могильника (найбільш багаті, за спостереженнями Д. Г. Березовця, містилися у його нижній частині). Цікаво, що саме в цих похованнях знайдено предмети озброєння та спорядження, а також прикраси. Ця обставина може свідчити про наявність якоїсь озброєної й більш багаті групи населення.

На майнову диференціацію вказує і сам факт існування скарбів; аналіз знахідок говорить, що ювеліри орієнтувалися на різні верстви населення, при цьому найбільш розкішні й цінні вироби призначалися представникам соціальної верхівки, які володіли коштами для їх придбання.

Таким чином, можна говорити про складну структуру суспіль-

них відносин в середовищі населення волинцевських пам'яток, де були не тільки умови для виділення військової знаті, а й існував інститут воєнної дружини. Остання могла функціонувати тільки на рівні організації общин в племена чи союзи племен. Стосовно Дніпровського Лівобережжя можна говорити про існування сіверянського союзу зонайменше з рубежу VI-VII ст., як це випливає з аналізу недатованої частини Початкового літопису [Рыбаков, 1947. – С. 97; Артамонов, 1962. – С. 79–85.]

Хронологія волинцевських старожитностей ускладнюється відсутністю чітко датуючих знахідок як у складі матеріалів поселень, так і могильників. Саме це і викликало гостру дискусію між І. І. Ляпушкіним та Д. Т. Березовцем. Якщо Д. Т. Березовець датував їх в рамках VII-VIII ст. [1952. – С. 242–250; 1969. – С. 18], то І. І. Ляпушкін вважав їх синхронними роменським (VIII-X ст.) [1961. – С. 215–217; 356–366; 1968. – С. 62–64]. Думка І. І. Ляпушкіна була підтримана Є. О. Горюновим, який вважав волинцевські пам'ятки раннім етапом роменської культури [1981. – С. 90], з чим важко не погодитися.

У зв'язку з цим особливої важливості набуває відносна хронологія, що дозволяє встановити місце волинцевських пам'яток серед східнослов'янських культур Дніпровського Лівобережжя. Тому ми розглянемо співвідношення етапів волинцевсько-роменської культури.

Слов'янська належність роменської культури є загальноновизнаною, як і її хронологічні рамки (VIII-X ст.), але питання щодо її походження все ще залишається дискусійним: частина дослідників намагається відшукати її витoki на північ та північний захід від Лівобережжя Дніпра [Третьяков, 1969. – С. 78–90; 1982. – С. 7]; інші – вивести її з пам'яток праського (корчакського) типу [Русанова, 1976. – С. 200]. Гіпотеза П. М. Третьякова, розроблена на основі матеріалів пізньод'яківських городищ та довгих курганів Смоленщини, зустріла заперечення [Сухобоков, 1975. – С. 138–140; Седов, 1982. – С. 137] і не може бути прийнятою. Непевні й декларативні припущення І. П. Русанової, підкріплені посиланнями на надто значне поширення кераміки з мотузчатим орнаментом на Правобережжі [Винников, 1982. – С. 177].

Ймовірно, найсправедливішою є інша точка зору згідно з якою корені роменської культури слід шукати на території її поширення, а саме – у волинцевських пам'ятках (Д. Т. Березовець, О. В. Сухобоков).

Волинцевські пам'ятки, представлені відкритими поселеннями і безкурганними могильниками з трупоспаленнями та похованнями кремованих на стороні в урнах, набагато ближче стоять до старожитностей середини – третьої чверті I тис. н. е., ніж до роменської культури. Для останньої, як відомо, властивішим є укріпле-

ний тип поселень в пунктах, пануючих над місцевістю, і курганні могильники з трупоспаленням на стороні. Вже тому неправомірно вважати однорідними ці морфологічно різні групи пам'яток. Виходячи з цього, не можна вважати їх синхронними, оскільки перші типологічно передують другим на розглядуваній території.

Звідси випливає: якщо нижня межа роменської культури визначається VIII ст., то цим часом визначається й верхня межа волинцевської культури. Інша справа з встановленням нижньої межі хронології волинцевської культури: період VI-VII ст. на розглядуваній території представлено пам'ятками колочинського та пеньківського типів, серед матеріалів яких є волинцевські елементи, що може вказувати на певний час співіснування цих культур.

Проте питання щодо зв'язків волинцевських пам'яток з їх попередниками маловивчене. І хоча розгляд його виходить за межі нашої теми, необхідно сказати декілька слів з цього приводу.

У даному випадку йдеться про пізньопеньківські пам'ятки на Лівобережжі Дніпра, які вивчав Є. О. Горюнов.

Він відмічав наявність деяких загальних рис між пам'ятками пізнього етапу пеньківської культури і волинцевського типу, що простежується в характері та топографії поселень, однотиповості жител, подібності форм кераміки, а також в присутності в керамічному комплексі обох груп старожитностей елементів салтівської культури [Горюнов, 1981. – С. 85-92]. Це явище відзначено як для лісостепової зони, так і для Деснянського Полісся.

З другого боку, привертає увагу схожість деяких форм кераміки колочинського типу з пеньківською раннього етапу в районах поріччя Десни, що, звичайно, є не випадковим і легко пояснюється їх спільною підосною – пам'ятками київської культури [Терпиловский, 1980. – С. 21; Приходнюк, 1980. – С. 113-126; Горюнов, 1981. – С. 91].

Сказане не виключає участі черняхівської культури в складанні передволинцевських старожитностей. Навпаки, на деяких ранньосередньовічних пам'ятках лісостепової зони (Авдееве, Беседівка, Вороб'ївка та ін.) фіксуються елементи черняхівської культури разом з основними рисами колочинської та пеньківської культур [Симонович, 1971]. Матеріалів з цих поселень опубліковано недостатньо, але їх не можна не враховувати, говорячи про проблеми етнокультурного розвитку населення Лівобережного Подніпров'я у другій половині I тис. н. е.

Аналіз керамічних комплексів як самого Волинцевського поселення, так і інших волинцевських поселень, дозволяє поділити керамічний комплекс на три горизонти: ранній – співвідносний за часом з ранньослов'янськими колочинськими і пеньківськими старожитностями; середній – відповідний пам'яткам типу Сахнів-

ка; пізній – типологічно близький до Луки-Райковецької. Останній, представлений поселеннями Новотроїцьке і Опішня, є зв'язуючою ланкою між етапами волинцевсько-роменської культури. Отже керамічний комплекс волинцевських пам'яток передувє кераміці роменської культури (рис. 7).

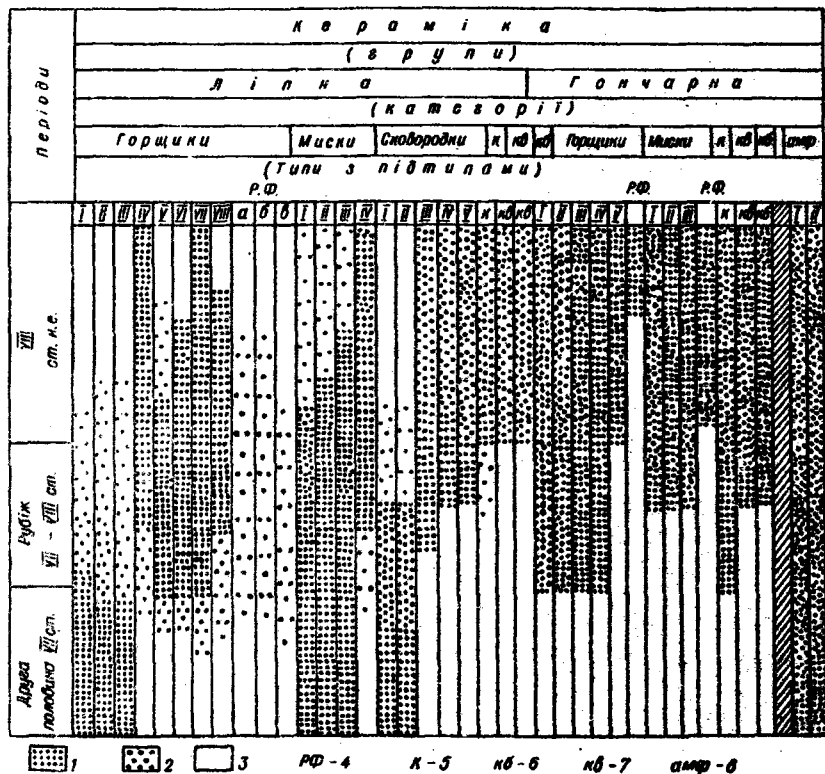

Рис. 7. Періодизація хронології волинцевського керамічного комплексу: 1 – наявність; 2 – спорідненість; 3 – відсутність; 4 – рідкісні форми; 5 – кружки; 6 – кубички; 7 – гличики; 8 – амфори (імпорт)

Для раннього періоду волинцевських пам'яток є характерним поєднання типів посуду з округлим тулубом та з реберчастими формами (Волинцеве, житла № 6–7, 12–14, 20–21, 25, 35–36, 41, 48–49). Таке поєднання відмічене і на найбільш близькому до волинцевського могильнику біля с. Лебяз'є III, де простежені тотожні першому поховальні деталі обряду. На ньому представлено посуд I, II, IV, V і VIII типів горщиків за типологією С. П. Юренко [1983]. Датування цього горизонту керамічного комплексу підтверджується знахідками бронзових і срібних дротяних браслетів з розплюще-

ними (Волинцеве) або зооморфними кінцями (Хитці), що мають аналогії в ряді скарбів (Колоскове, Козіївка, Хацьки, Перше Ципляве), і датується в межах VII ст. V-VII ст. визначається хронологія списів з Княжинського могильника. Аналогічний список знайдено на Волинцевському поселенні. VI-VII ст. датуються залізні ниркоподібні пряжки [Ковалевская, 1979. – Т. XVIII, 18; XIX, 15; Старостин. – 1967. – Табл. 19, 13-14; 20, 22], першою половиною VII ст. – костилькові застіжки [Генинг, 1979. – С. 101].

Тому ранній період волинцевського етапу може бути датований серединою VII ст., чому не заперечує хронологія аналогічних предметів з могильників Південної Таврії [Пудовин, 1961. – С. 184; Амброз, 1971. – С. 120-122] (рис. 7).

Для середнього періоду є характерним наявність горщиків IV, VI, VII і VIII типів, сковорідок з вищими бортиками, червоноглиняних амфор із зональним рифлінням верхньої частини по плічках, що згідно з новими розробками є типовою деталлю амфор другої половини VII – початку VIII ст. [Баранов, 1977. – С. 24]. Цей період волинцевської культури датується на основі ранніх салтівських імпортів та предметів Хар'ївського скарбу, до складу якого входять двошоткові антропоморфні фібули, зіркоподібні сережки (VII-VIII ст.) [Айбабин, 1973. – С. 69-70], ліроподібні з витягнутими губами пряжки [Ковалевская, 1972. – Табл. XV, 12], срібні та бронзові з розширеними трубчастими кінцями браслети, шаровидні пустотілі з гронами зерні підвіски, які слугували прототипом для давньоруських скороневих кілець [Корзухина, 1946. – С. 48-51], які беруть походження з рубежу VIII ст.* Такі речі знайдено у вигляді уламків на Волинцевському поселенні.

На Сосницькому поселенні виявлено фрагмент ранньосалтівського дзеркала, котре по аналогії з північнокавказькими могильниками датується VII-VIII ст. [Мерперт, 1951. – Рис. 2]. Таким чином, середній горизонт волинцевського етапу найвірогідніше датувати рубежом VII – початку VIII ст., тим більше, що час зариття скарбів в лісостеповій зоні Лівобережжя визначається початком VIII ст. [Айбабин. – 1973. – С. 71; Горюнов. – 1981. – С. 81; Приходнюк. – 1980. – С. 109-111].

Пізній період волинцевських пам'яток характеризується керамічним комплексом, в якому провідними є горщики IV, VII та VIII типів, мисками II та III типів, поряд з гончарними горщиками I та V типів. Більш широко представлена амфорна кераміка, яка датується деякими фахівцями аж до IX ст. [Якобсон, 1972. – Рис. 12, 3]. Абсолютна хронологія пізнього горизонту визначається лити-

* Скарб, що складався з пустотілих підвісок, з гронами зерні, близьких за схемою виготовлення до Хар'ївських, але овоїдних за формою, виявлено під час досліджень Витицького городища у 1990 р.

ми бронзовими "салтівськими" сержками (Ходосівка) (за Н. Я. Мерпертом – кінець VII-VIII ст.; за С. О. Плетньовою – друга половина VIII – початок IX ст.), антропоморфними і з рослинним орнаментом срібними бляшками (Ходосівка) (датуються за аналогією північнокавказькими могильниками кінцем VII – початком IX ст. [Ковалевская, 1972. – Рис. 3, 21]).

VIII-IX ст. датуються навершя стріл плоскої ромбічної форми виявлені в житлах № 29-30 Волинцевського поселення та в волинцевському горизонті Новотроїцького. До складу пізнього волинцевського керамічного комплексу входять горщики, кубинці та пласка миска гончарної технології (Волинцеве), найбільш аналогії яким є серед матеріалів Дмитрівського катакомбного могильника [Плетнева, 1981. – Рис. 46, 9, 11-12, 15; 47, 7; 1989. Рис. 76]. Сказане дає можливість визначити межу пізнього горизонту волинцевської культури в рамках середини – другої половини VIII ст. (рис. 7).

Запропонована періодизація волинцевського етапу сіверяської культури підтверджує точку зору Д. Т. Березовця, визначеного його хронологію VII-VIII ст. При цьому необхідно зазначити, що нижня межа раннього періоду є недостатньо чіткою через нечисленність вузькодатованих знахідок на стику пенківської-лочинських та волинцевських старожитностей.

Не зовсім певною уявляється й верхня межа пам'яток волинцевського типу. Останнє пояснюється деяким періодом їх існування з роменськими в межах другої половини VIII ст., який знайшло свій прояв у культурно-хронологічному проміжку таких поселень, як Новотроїцьке та Опішня. На першому виділено певний горизонт кераміки волинцевського етапу. Зберігаючи певну близькість з волинцевськими пам'ятками, ці поселення за топографією і характером значно ближчі до роменських пам'яток. Вони також розташовуються на підвищеннях і мають елементи оронних споруд.

Не менш складна справа і з етнокультурною атрибуцією волинцевських пам'яток. У згаданій дискусії між Д. Т. Березовцем та І. І. Ляпушкіним висловлювалися різні думки щодо цього питання.

Так, Д. Т. Березовець вважав їх безумовно слов'янськими. І зручись існуванням різної технології у виробництві керамічного комплексу, І. І. Ляпушкін вважав ці пам'ятки неоднорідними в етнічному відношенні, але утримувався від конкретних суджень.

М. І. Артамонов зв'язував волинцевські та синхронні їм пам'ятки пастирського типу з тюркськими племенами, які займали територію Дніпровського Лівобережжя в період, що передував поселенню слов'ян [1967. – С. 60-62].

Ми лише частково торкалися питання щодо етнічної належності волинцевських пам'яток, в яких вбачали підоснову роменських старожитностей, розвиваючи погляди Д. Т. Березовця про слов'янську належність перших [1975; 1977. – С. 50–67]. Приєднуючись до І. І. Ляпушкіна, Є. О. Горюнов розглядав волинцевські пам'ятки як ранньороменські і схилився до думки, що вони належали слов'янам [Горюнов, 1981. – С. 90]. Слов'янськими у своїй основі вважає Іх і В. В. Седов [1970. – С. 128–130; 1982. – С. 132].

Цілком оригінальну і особливу позицію в цьому питанні займає М. Ю. Брайчевський. На його думку, волинцевські пам'ятки разом з пастирськими є "реліктом черняхівської культури" [1968. – С. 169], що рівнозначно поняттю "справжня культура початкової Русі, її археологічний еквівалент" [Там же. – С. 170]. Оскільки для автора наведеного особливого погляду належність черняхівської культури слов'янам безсумнівна, в нього не викликає сумнівів щодо належності і волинцевських пам'яток слов'янам.

З наведеного переліку поглядів на етнокультурну атрибуцію волинцевських старожитностей видно, що більшість авторів визнає, що вони своїм корінням сягають загальнослов'янського світу.

З деякими застереженнями можна прийняти точку зору В. В. Седова, згідно з якою волинцевські пам'ятки залишені слов'янізованим іранським етнічним компонентом, який колись входив до складу населення черняхівської культури. Це, на думку автора, підтверджується даними антропології та топоніміки, зокрема, гідронімії, яка відбиває довгочасове перебування цього компонента в Лісостеповому Лівобережжі. На жаль, зараз ще не виявлено ніяких пам'яток, які б могли бути зв'язані з іранськими елементами. Нам уявляється, що на час складання волинцевської культури цей іранський елемент був настільки слов'янізований, що тільки гончарна кераміка (до речі, генетично споріднена з аланськими старожитностями може свідчити про його участь у формуванні волинцевської культури (рис. 8).

Основні риси старожитностей волинцевського типу мають відповідність у достовірно слов'янських пам'ятках широких територій слов'янської ойкумени. Це – житла-напівземлянки з глиняною піччю в одному з кутків, поховання за обрядом трупоспалення, провідні форми ліпного посуду.

Керуючись положенням, що для встановлення етнокультурної належності того чи іншого роду пам'яток визначаючим є їх відношення до пам'яток наступного часу [Седов, 1979. – С. 79], е всі підстави говорити про слов'янську атрибуцію волинцевської культури. Оскільки племінна належність роменської культури сіверянам є загальновизнаною, то ми маємо право розглядати волинцевські пам'ятки як археологічний еквівалент культури сіверян передроменського часу (VII–VIII ст.).

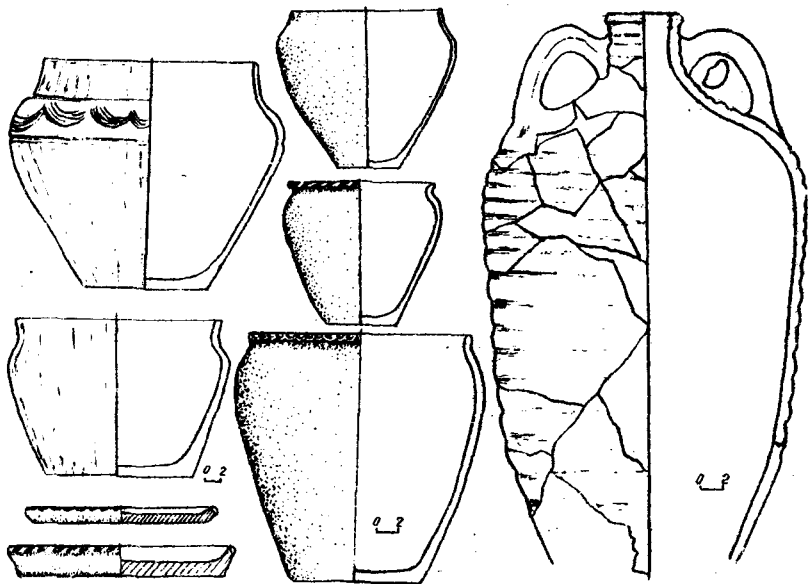

Рис. 8. Бигія I. Городище. Зразки кераміки з розкопок

Таким чином, співставлення матеріалів волинцевського та роменського етапів сіверянської культури висвітлює не тільки їх культурну та генетичну близькість (схожість головних рис матеріальної культури), а й ілюструє послідовність соціально-економічного розвитку населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині I тис. н. е.

3. ПАМ'ЯТКИ РОМЕНСЬКОГО ТИПУ

Останні століття I тис. нашої ери на території Лівобережної України представлені ранньослов'янськими пам'ятками роменського або роменсько-боршевської культури*. Свою назву вони дістали від м. Ромни на Сумщині, на околиці якого М. О. Макаренко відкрив і протягом кількох років досліджував городище з специфічними матеріалами.

В подальшому вивчали роменські пам'ятки П. М. Третьяков, І. І. Ляпушкін, Д. Т. Березовець, Ф. М. Заверняєв, В. А. Паді...

* Цей термін, запропонований І. І. Ляпушкіним [1947. — С. 126–127], і в наш час загальноживаним, хоча й викликає заперечення.

Б. А. Шрамко, В. Й. Довженок та ін. В останні роки роменською проблематикою займаються співробітники інститутів археології Російської АН та АН України (О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, О. В. Григор'єв, О. А. Узянов, О. В. Кашкін та ін.)*.

Таким чином, зацікавленість роменською культурою з часом зростає, що, зокрема, підтверджується і виходом у світ монографії В. В. Седова, де названі старожитностями присвячено великий розділ [1982. – С. 133–143].

Роменські пам'ятки поширені виключно на території Дніпровського Лівобережжя, під яким в даному випадку розуміється Лівобережна Україна з сусідніми областями РРФСР, розташованими в басейнах Десни і Сейму, та районами Південної Білорусії. В межах цього регіону пам'ятки роменського типу займають верхні та середні течії основних лівих притоків Дніпра (Сули, Псла й Ворскли); басейн Сейму і Десни – від впадіння в неї Сейму і вище, до північно-західної межі Брянської області. Окремі роменські поселення на заході виходять на Дніпро (Любеч, Чаплин). На сході межею роменської культури є лінія Шапулінка-Мохнач, де роменські поселення розташовані по Ворсклі й Сіверському Дінцю в районі Харкова (Городне, Донецьке, Коробов).

Південна межа, в цілому, співпадає з межею лісостепу, проходячи по лінії крайніх пунктів Коробов – Решетняки – Жовнин. Проте слід відзначити, що в рамках окресленої території поселення роменського типу розподіляються нерівномірно, вони численні в районах поширення підзолистих ґрунтів, що вказує на наявність тут в давнину лісових масивів. Вони майже відсутні в болотистих безлісних заплавах пониззя Десни і Сейму, на засолених і піщаних ґрунтах нижніх течій Псла і Ворскли, переяславському Лівобережжі. Такі особливості поширення роменських поселень відповідають повідомленням літопису про лівобережних слов'ян "иже в лѣсах живяху").

(Більшість роменських поселень розташовуються по берегах річок й водоймищ, на висотах, що панують над місцевістю, або у важкодоступних місцях. Для цього використовувались стрімкі миси, утворені заплавою річок і впадаючими в них балками. Спостерігається прагнення максимально використати рельєф місцевості для потреб оборони. З тією ж метою під поселення займалися дюни і пагорби серед болотистої місцевості.

Таким чином, за топографічними умовами роменські поселення значно різняться від поселень волинцевської і передуючої їй культури на території Дніпровського Лівобережжя.

* Більш повно історіографія роменської культури наводиться у книзі: Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Лівобережжя (роменская культура и ее предшественники). – Киев: Наукова думка, 1975.

Різняться вони і за своїм характером, являючи собою укріплені поселення – городища, які є провідним типом поселень роменського часу на більшій частині території Лисостепу. Тут селища нерідко супутні городищам, складаючи з ними єдине ціле. В зоні Деснянського Полісся є значна кількість відкритих поселень, без слідів будь-яких фортифікаційних споруд, але добре захищених природними умовами. Цікаво, що в цьому випадку роменські шари підстилися культурним шаром середини – третьої чверті I тис. н. е.

В цілому ж тип роменських поселень є досить стабільним, що зумовлювалося внутрішнім укладом населення та фактором зовнішньої безпеки. Характерне розташування роменських поселень своєрідними гніздами по 3–7–9 на відстані 2–5 км одне від одного. Неважко вбачати певні родинні зв'язки всередині цих груп, а також соціально-економічні відносини між гніздами поселень.

Форма городищ визначалася їх мисовим розташуванням і залежала від конфігурації берегових виступів і останців. Разом з тим городища на дюнах і пагорбах мали укріплення по периметру зайнятої поселенням території; кільцеву систему валів і ровів. За своїм зовнішнім виглядом городища нагадують укріплені поселення давньоруського типу, але на відміну від них мають потужні шари роменської культури, що можна свідчити про появу кільцевого планування укріплень ще у VIII–X ст.

Оборонна лінія зводилась на земляному валу, що утворювався під час спорудження рову. Це або дворядний тин, або стіна будувалася з горизонтально покладених та закріплених подвійними вертикальними стояками колод. Останні конструкції простежені в роменському горизонті Донецького городища [Шрамко, 1962. – С. 308; 1970. – С. 105], на Коробовському й, можливо, Мохначівському городищах. Залишки аналогічних конструкцій виявлені на пізньоволинцевському поселенні поблизу Опішні [Сухобоков, Иченская, Юренко, 1976. – С. 396], а також в найдавнішому (роменському) шарі давньоруського Путивля [Сухобоков, 1980. – С. 342–343; 1985. – С. 310–314].

В деяких випадках на роменських городищах відмічають використання каменю при спорудженні захисних укріплень. Це стосується городищ у басейні Сіверського Дінця (Коробов, Мохнач). В таких випадках вершина насипу укріплювалася за допомогою покладених двома рядами великих каменів, проміжок між якими (до 2 м) забутовували глиною і щебенем. На вказаних городищах у забутовці простежено залишки якихось дерев'яних конструкцій у вигляді ямок від стовпів, що, можливо, залишилися від дерев'яного частоколу.

Саме таку картину нами виявлено під час розкопок городища

Малий Балкан на роменсько-давньоруському комплексі поблизу с. Ніцаха [Сухобоков, 1984. – С. 164–165] та городищі Кам'яне у басейні р. Псьол [Там же. – С. 157–162]. Це дає підстави твердити, що поява кам'яних конструкцій відноситься до більш раннього часу і не є надбанням давньоруської культури.

На роменських поселеннях відсутнє спеціальне планування будівель за їх призначенням. Житла і господарські ями розташовані скупчено, але окремими комплексами, що відповідали потребам індивідуальної сім'ї [Ляпушкин, 1958. – С. 132–210; Сухобоков, 1975. – С. 70–71; Седов, 1982. – С. 135–136].

Роменські житла, як і житлові споруди інших східнослов'янських культур, являють собою заглиблені у ґрунт на 0,5–1,2 м чотирикутні в плані напівземлянки площею від 9–12 до 20–36 м², орієнтовані по сторонах світу. Стіни облицьовувалися колодами, укріпленими вертикальними стояками, застосовувалися і зрубні конструкції, наприклад на Волокитинському городищі [Сухобоков, 1974. – С. 109–110].

До житла вів обкладений деревом вхід зі східцями (Донецьке, Кам'яне), над яким споруджувалась легка прибудова на зразок сіней: покрівля її підтримувалась стовпами за межами житла (Кам'яне). Перекриття самого житла, ймовірно, являло собою двосхилий дах, що спирався на міцні стовпи, що підтримували князеву жердину і були розташовані паралельно осьовій лінії напівземлянок.

Внутрішній устрій житла складали глинобитні або вирізані з останців печі, з такими ж останцями вздовж стін, які слугували як своєрідні меблі. Печі – кубоподібної або прямокутної форми (1,2–1,7 x 1–1,3 м), в них при спорудженні вирізувався отвір для топки з арковим склепінням висотою 0,4–0,6 м. Склепіння монтувалося з глиняних, попередньо обпалених вальків ("конусів"). Відомі печі, вирізані в підбої, що, можливо, є пережитком.

Господарські споруди найчастіше представлені ямами-сховищами, розташованими безпосередньо поруч з житлами, і становлять разом з ними єдиний житлово-господарський комплекс.

Ями-сховища наявні і у самих житлах. Ймовірно, вони призначалися для тимчасового збереження продуктів. В ряді випадків виявлено наземні господарські будівлі (Новотроїцьке, Латишівка).

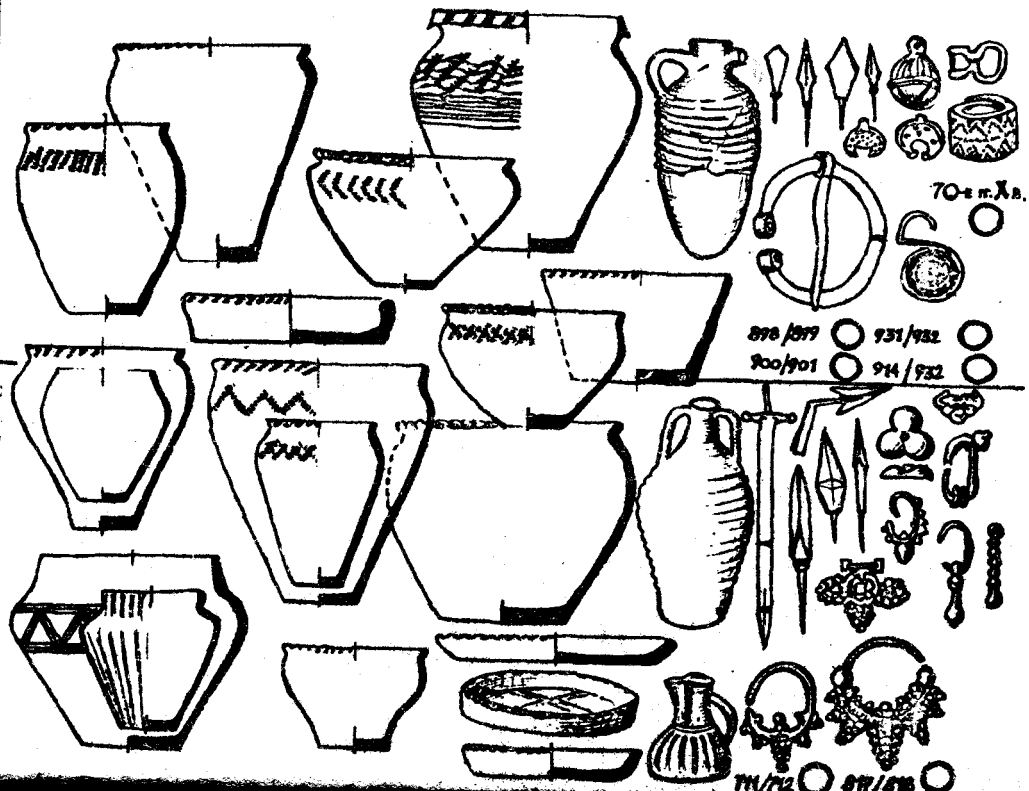
В пізній період існування роменських пам'яток на Донецькому поселенні зафіксовано й певні елементи вуличного планування [Шрамко, 1970. – С. 105].

Поховальний обряд населення пам'яток роменського типу майже в деталях відповідає повідомленню літописця: "мертвеца сожяху и посемь собраше кости sloжаху в судину и поставяху

РОМЕНСЬКА КУЛЬТУРА
РОМЕНСЬКИЙ
СТАП

Ранній період
др. пол. VIII - кінець IX ст.

Пізній період
рубіж IX - X - початок XI ст.

(ВРК - ВОЛИНЦЕВСЬКО -
ВОЛИНЦЕВСЬКИЙ
СТАП

Ранній період
сер. - др. пол. VII ст.

Середній період
рубіж VII - VIII ст.

Пізній період
до сер. VIII ст.

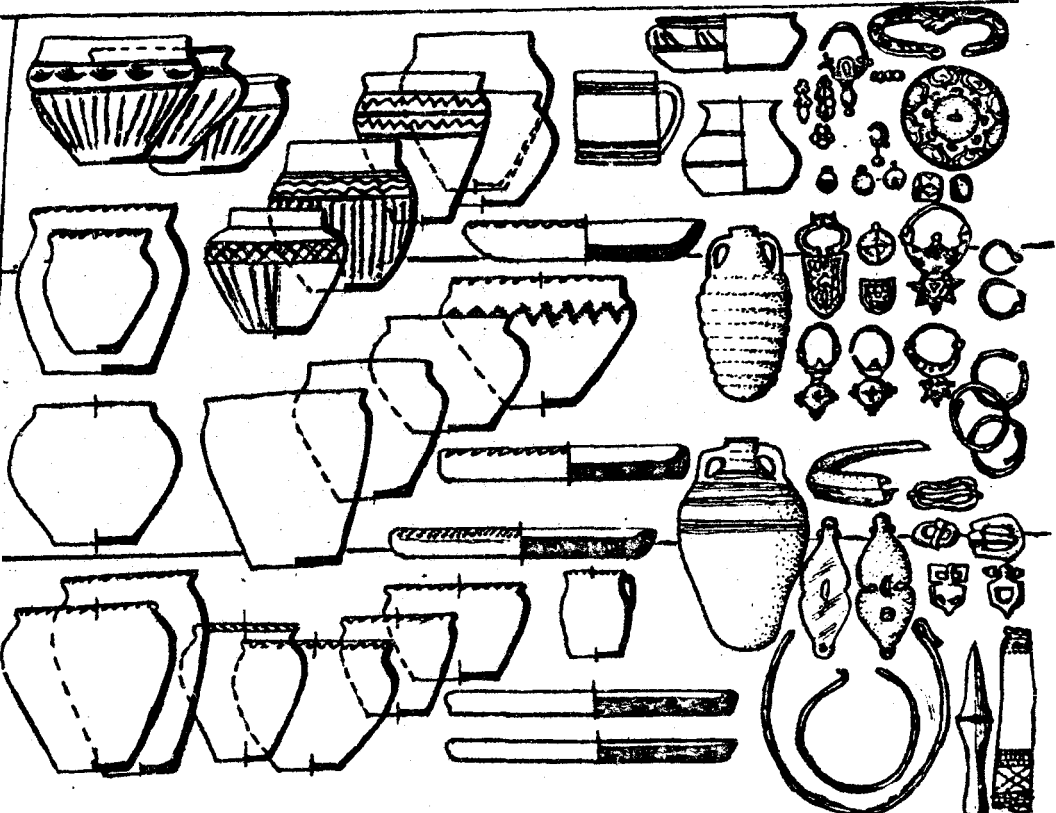

Рис. 9. Типологія, класифікація та хронологія ВРК (волинцесько-роменської культури)

на стлп̄ на пут̄х...” [ПВЛ. – Т. 1. – С. 15]. Дійсно, дослідни курганних старожитностей Дніпровського Лівобережжя зверну увагу на могильники з урновими похованнями спалених на стоні у верхній частині насипу: наприклад, кургани біля хут. До шівка, в уроч. Старий Цегельний завод поблизу с.Волокитине [Смоквасов, 1878. – С. 175]; 1908. – С. 66–78; 1916]. Ці спостережен підтвердилися в ході аналізу матеріалів розкопок поховальних пам’яток на розглядуваній території [Березовець, 1955. – С. 49–Соловйова, 1956. – С. 138–170].

Відомі й інші поховальні обряди. Так, в одному й тому ж курганному могильнику відзначено співіснування кількох обрядів (трупоспалення на місці насипу та в середині насипу з поховальними урнами, стравницями, з рештками кремації в ямці на місці вогнища тощо). Ці відмінності звичайно пояснюють етнографічними особливостями [Соловйова, 1956. – С. 146–148].

Існує думка, згідно з якою простежується еволюція поховальних звичаїв: якщо попередні роменським, ґрунтові волинцевим могильники містять урнові поховання кремованих на стороні дерновому шарі, то ранні роменські кургани – урни з прахом у верхній частині насипу, більш пізні – на 1/4 висоти, пізніші – на 1/2, найпізніші являють собою спалення на місці поховання [Березовець, 1956. – Рукопис дисертації. – С. 185].

Припускаємо, що це справедливо для основної території роменської культури, але в маргінальних районах (яким є межиріччя Дніпра й Десни) при аналізі могильників необхідно враховувати етнографічні особливості, що відбивають співіснування різних племінних груп.

Необхідно вказати й на існування роменських безкурганних поховань із захороненням праху спаленого на стороні у неглибоких ямах, без будь-яких зовнішніх ознак. Одне з них виявлено при розкопках Донецького городища [Шрамко, 1961. – С. 314].

В цілому для роменських старожитностей характерні курганні могильники з урновим похованням решток трупоспалених на насипу, що типово для всіх східнослов’янських племен, про що свідчать повідомлення писемних джерел і археологічні дані [Соловйова, 1956. – С. 168–170; Ляпушкин, 1968. – С. 158; Седов, 1968. – С. 7–8; 136].

В роменському керамічному комплексі репрезентовано різноманітний і гончарний посуд, причому переважає перший. Вперше класифікацію і типологію роменської кераміки здійснив І. І. Ляпушкін на матеріалах Новотроїцького городища [1958. – С. 32–46]. Він поклав у основу підготовленої нами типології з використанням матеріалів інших пам’яток (рис. 9).

Посуд за призначенням і технологією поділяється на дві в

кі групи: кухонний (головним чином ліпний) та столовий і тарний (переважно гончарний). Першу групу складають горщики, миски, сковорідки. Другу – імпортний посуд салтівського походження і амфорна кераміка, яку привозили з міст Північного Причорномор'я та Приазов'я. Серед посуду першої групи (переважно грубо виготовлений, з горбкуватою поверхнею, великими частками шамоту й жорстви у тісті) можна виділити шість категорій. Перша з них представлена горщиками, які складають п'ять типів, опис яких наводимо нижче.

До I типу відносяться горщики овоїдної форми з опуклими стінками, злегка відігнутими вінцями і слабо вираженою шийкою, невиділеними плічками та вузьким дном – 1:1 діаметра горловини. В тісті значні домішки грубодробленого шамоту або жорстви. Орнаментовані відбитки мотузчатого або гребінчастого штампу, насічкою, защипами, які наносилися в різних сполученнях по зрізу вінець і в найширшій частині тулуба.

II тип представлений широкою горловиною, слабо виділеною шийкою, високими плічками, конічним тулубом та вузьким денцем (1/3 діаметра горловини). Склад тіста подібний до посудин першого типу. Прикрашені защипами і відбитками гребінчастого та мотузчатого штампа лише по зрізу вінець.

Горщики III типу репрезентовано стрункими посудинами конічної форми з відкритою широкою горловиною, діаметр якої трохи менший за висоту всього горщика, ледь помітною шийкою з слабо відігнутим вінчиком, невиділеними плічками та вузьким денцем (1/3 діаметра горловини). Орнаментовані защипами і насічками лише по зрізу вінець.

До горщиків IV типу відносяться посудини конічної форми з широкою горловиною, приблизно рівною висоті тулубу, відігнутим вінчиком, слабо виділеними плічками і широким денцем (1/2 діаметра горловини). В складі тіста грубі домішки шамоту і жорстви, поверхня горбкувата. Орнамент – защипи по зрізу вінець.

Горщики V типу відрізняються циліндричними вінцями і чітко виділеними, стрімкими або плавними плічками, що переходять в конічний тулуб середньої висоти. Технологія їх виготовлення досконаліша. Орнаментовані повним або частковим лискуванням, відбитками гребінчастого штампа, горизонтальними або хвилястими рельєфними смугами. Край вінець не прикрашався, орнаментувалися звичайно вінця. Характерно, що традиційні роменські способи орнаментзації використовувалися в сполученні з пролощеними лініями.

Другою категорією роменського керамічного комплексу є миски. Серед них виділено чотири типи.

До I типу відноситься посуд з широкою горловиною, діаметр

якої значно перевищує висоту тулуба, добре змодельованими вінчиком і шийкою, плавними опуклими плічками й досить вузьким денцем ($1/3$ діаметра горловини). В складі тіста домішки мілкодробленого шамоту. Поверхня відносно рівна й гладка. Орнаментация: відбитки шнурового або гребінчастого штампа по плічках, відбитки пальця по зрізу вінець.

II тип також представлено посудом з широкою відкритою горловиною, злегка відігнутим вінчиком, слабо виділеною шийкою та тулубом чіткого профілю. В тісті є грубі домішки. Орнаментовані заціпами по зрізу вінець, косими відбитками шнурового штампа по плічках.

III тип включав посуд лійкоподібної форми з слабо виділеним вінчиком і непрофільованою шийкою, з перехватом у нижній частині тулуба. Тісто з грубими домішками, поверхня горбкувата. Прикрашені заціпами або насічками виключно по верхньому краю горловини.

До IV типу відноситься посуд зрізано-конічної форми з прямими стінками, без профілювання окремих частин. До складу тіста входять домішки шамоту. Звичайно орнаментовані пальцевим вдавненнями або косими відбитками шнурового штампа по зрізу верхнього краю горловини.

Третьою категорією роменського посуду є сковорідки, серед яких можна виділити два типи, що різняться між собою висотою і моделюванням бортика. В складі тіста сковорідок – дрібноподрілений шамот або жорства; технологія їх виготовлення досконаліша, ніж у горщиків і більшості мисок. Прикрашені пальцевим вдавненнями, відбитками мотузчатого штампа по верхній частині бортика.

Серед "сковорідкоподібних посудин"*, за І. І. Ляпушкіним виділяються ті, що різняться від них за обсягом, – тарілі, що складають четверту категорію роменської кераміки. Вони різняться насамперед по висоті вертикально чи косо поставленого бортика (5–7 см); іноді бортик має деяке моделювання верхнього краю [Сухобоков, 1975, рис. 45, 5]. В складі тіста посуду цієї категорії майже не помітно домішок, тісто щільне, поверхня рівна, заглажена. Орнаментувалися у той же спосіб, що й сковорідки.

До п'ятої категорії роменського керамічного комплексу слід віднести кухлі, представлені поодинокими екземплярами (Новотроїцьке, Курган, Ніцаха) і, ймовірно, саме тому не виділені І. І. Ляпушкіним з глекоподібних посудин. Вони представлені уламками

* І. І. Ляпушкін в типології роменської кераміки не вважав за можливе якось диференціювати мископодібний посуд невисоких форм, такий, як сковорідки та тарілі.

невеликих посудинок (від 22–18 до 10 см) з ручками. Останні складають шосту категорію роменського типу.

В пізній період існування роменських пам'яток з'являється посуд, виготовлений на примітивному гончарному колі (Бобринський, 1978. – С. 34–36), проте довгий час зберігаючий типові роменські засоби моделювання й орнаментатції. Відомі також випадки одночасних знахідок у закритих комплексах ліпних і гончарних посудин – горщиків так званого курганного типу (Монастирище, Гочево, Горналь, Горбова), а також донець роменських горщиків з клеймом (Донецьке).

Під час досліджень на роменських поселеннях виявлено широкий асортимент знарядь праці, що свідчить про переважно сільськогосподарський характер занять населення. Це – вузько- і широколопатеві наральники, коси-горбуші, серпи, тесла-мотики, клино-подібні провушні сокири, долота, ложкорізи, різці, риболовні гачки, ості, медорізки тощо.

Серед предметів побуту значна кількість ножів, кістяних проколок – "кочедиків", калачеподібних кресал, шил, жорен, точильних каменів. Предметів озброєння виявлено небагато (уламок меча з Новотроїцького, шабля раннього типу з роменського шару Донецького городища, кістяні та залізні навершя стріл, бойові ножі).

Про прикраси населення роменської культури повне уявлення дають скарби – Суджанський, Івахниківський й обидва Полтавські (рис. 10). Окремі прикраси відомі й з деяких поселень (Новотроїцьке, Кам'яне, Горналь). До асортименту прикрас входять бронзові та срібні платівчасті та кручені з чотиригранного дроту гривні, спіральні скроневі кільця, скляні та пастові намистини, платівчасті та дротяні браслети, сережки й підвіски салтівського типу. В одному з курганів з трупоспаленням біля с. Кам'яного знайдено срібні антропо-зооморфні бляшки та пряжка салтівського типу [Сухобоков, Иценская, Орлов, 1978. – С. 377–378], а також численні скляні з срібною або золотою фольговою прокладкою намистини. Зустрічаються бронзові та срібні бубонці, відлиті бронзові гудзики.

Широко відомі на роменських поселеннях землеробські знаряддя разом із знахідками ярої та озимої пшениці, жита, ячменю, проса, гороху, коноплі, льону свідчать про давні традиції осілого землеробства у лівобережного слов'янства. Все це дозволяє вважати орне землеробство основою господарства, яке разом з приселищним тваринництвом давало можливість виробляти не лише необхідний, а й додатковий продукт. Важливим джерелом поповнення харчування були привласнюючі галузі господарства: полювання, бортництво та збиральництво, що відігравали допоміжну роль.

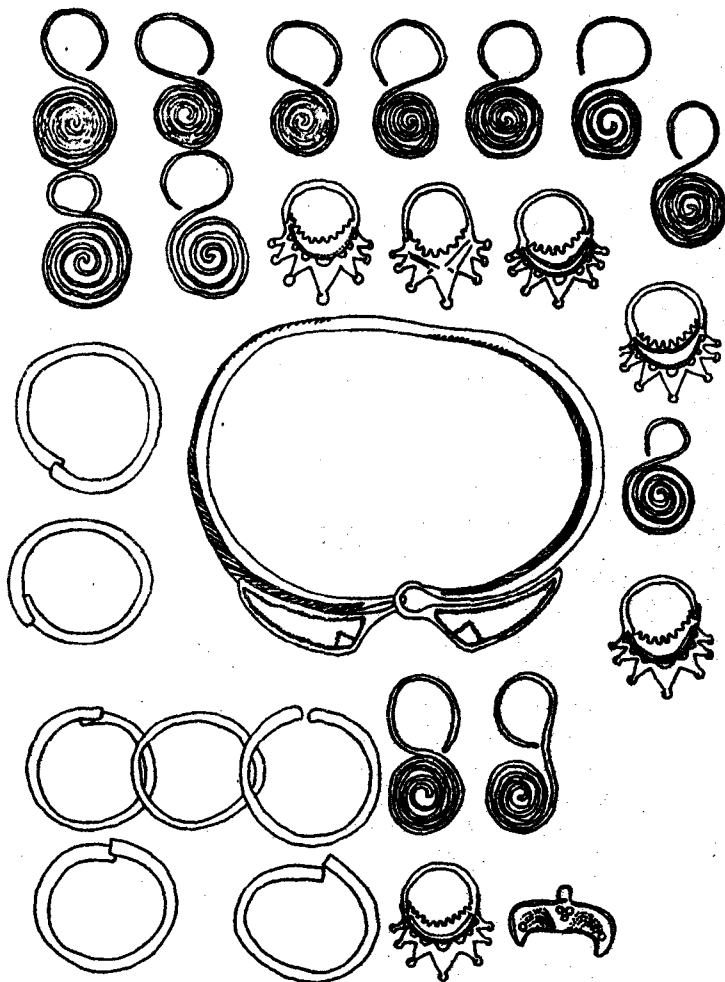

Рис. 10. Полтавський скарб 1905 р. (за М. О. Макаренка)

Розвиток залізоробного і металоробного ремесел підтверджується наявністю й стійкістю форм знарядь праці землеробства та ремесла, побутових предметів. Не дивлячись на невеликий асортимент, вони задовольняли потреби сільського жителя. Аналіз виробів говорить про те, що лівобережним слов'янам були відомі й широко застосовувалися способи гарячого та холодного кування, ковальської зварки, цементації тощо. Все це дозволяло одержувати продукцію досить високої якості, диференційовано використовуючи різну технологію.

Були широко розвинуті деревообробне та косторізне ремесла; керамічне виробництво також знаходилося на стадії виділення в окрему галузь ремесла.

Наявність достатньо продуктивного сільського господарства, поряд з відокремленими чи тими, що знаходились в процесі виділення ремеслами, зумовило існування внутрішнього обміну. Ринок збуту був, проте, обмеженим через відсутність міст як центрів ремесла і торгівлі.

Зовнішньоторгові зв'язки підтверджуються значною кількістю скарбів східних монет і предметів імпорту з територій не лише сусідніх салтівських племен, але й досить віддалених країн.

Роменські поселення в соціальному плані репрезентують територіальні общини, а їх жителів необхідно розглядати як землеробів-общинників, об'єднаних не стільки родинними, скільки економічними зв'язками. Незначні розміри жител в комплексі з господарськими будівлями дають можливість говорити про індивідуальну сім'ю як основну господарську одиницю. Об'єднані в общини або "мири" індивідуальні домогосподарства мали своєю соціальною базою колективну власність на землю, яку обробляли окремі сім'ї.

Багатобічний процес розпаду родових відносин призводив до зміцнення зв'язків між "мирами", а зростання влади общинної верхівки – до передумов об'єднання общин в племена, а останніх – в союзи племен. Цей процес, ймовірно, знаходить відбиття в існуванні гнізд роменських городищ, які групувалися навколо одного, і пізніше відоме в джерелах як літописне місто [Рыбаков, 1958. – С. 852]. Такими є, наприклад, Воргол, Рильськ, Путивль, Курськ, Донецьк тощо.

Невеликі племінні утворення із старійшинами або князьками об'єднувалися в союзи, очолювані "великим князем". На території Дніпровського Лівобережжя одним з таких союзів був "сверзь" [Рыбаков, 1963. – С. 219–236].

Хронологія роменського етапу сіверянської культури в VIII–X ст. визначається на основі салтівських імпортних речей і кераміки, а також східних монетних скарбів й поодиноких знахідок монет [Ляпушкин, 1947. – С. 121–136]. Таке датування роменської культури вперше запропоновано М. О. Макаренком (в особистому листі до В. В. Хвойки). Однак лише в повоєнний час здобуто матеріали для абсолютної хронології, головним чином завдяки розкопкам Новотроїцького поселення, де знайдено скарб речей і арабських монет VIII–X ст. [Ляпушкин, 1958. – Рис. 13; 15]. Аналогічні знахідки трапляються й на інших поселеннях: Донецьке [Шрамко, 1962. – С. 310–311. – Рис. 125], Кам'яне [Сухобоков, Иченская, Орлов, 1978. – С. 377–378], Ніцаха [Сухобоков, 1984. – С. 164–166].

Таким чином, датування роменської культури VIII-X ст. вважається загальноприйнятим [Ляпушкин, 1961. – С. 234; Седов, 1982. – С. 136]. Проте, на нашу думку, справа набагато складніша.

Насамперед зауважимо, що не всі роменські пам'ятки одночасні. Деякі особливості поселень та виявлені на них матеріали дозволяють поділити всі пам'ятки роменської культури на хронологічні групи: ранньороменську й пізньороменську. При цьому верхня межа пізнього періоду знаходиться в першій половині XI ст. (рис. 10).

До першої хронологічної групи слід віднести такі ранні городища і поселення, що мають риси, які зближують пам'ятками попереднього часу. Це поселення біля с. Опішня (Поворскля) й с. Новотроїцького (басейн Псла). Вони виділяються серед роменських укріплених поселень незначними оборонними спорудами (Опішня), або повною їх відсутністю (Новотроїцьке, Латишівка). Дані обставина наближує до поселень третьої чверті I тис. н. е. Разом з тим їх розташування на стрімких останях та мисах нічим не відрізняється від більшості роменських городищ.

Це підтверджується і деякими іншими міркуваннями. Так керамічний комплекс Опішні суттєво відрізняється від типово роменського: зовсім інші форми горщиків (рис. 11), наявність сковородок з дуже низьким бортиком, відсутність традиційного роменського "гусеничного" орнаменту на плічках посудин тощо. В керамічному комплексі Новотроїцького виділено нижній горизонт, який можна зв'язати з волинцевським етапом [Юренко, 1983. С. 16–17]. Він визначається як пізньоволинцевський. Посуд цього періоду, подібний до горщиків III–V типів й мисок I–II типів за нашої типологією роменської кераміки наведено вище.

У доповнення до сказаного, необхідно назвати знайдене в одному з жител Опішнянського поселення люстерка салтівського типу [Ляпушкин, 1961. – Рис. 20], повністю аналогічного до калам з могильника Чмі, що датуються до середини VIII ст. [Міхалік, 1951. – Рис. 6]. Ймовірно, цим часом можна датувати й дане поселення.

Сукупність прикрас і знахідок з Новотроїцького поселення вказує на початок VIII ст. як на нижню дату його існування, а знайдені в ньому монети (диргеми 711/712 pp. – 818/819 pp.) і салтівська кераміка дають змогу говорити про верхню дату – в межах IX ст. Саме це дозволяє говорити про значно ширшу хронологію ранньороменського періоду: з середини VIII до кінця IX ст.

Для виділення пізньороменського періоду слід шукати інші критерії. Одним з них може бути безперервність існування роменського поселення протягом VIII–XI ст. і у пізніший час. На

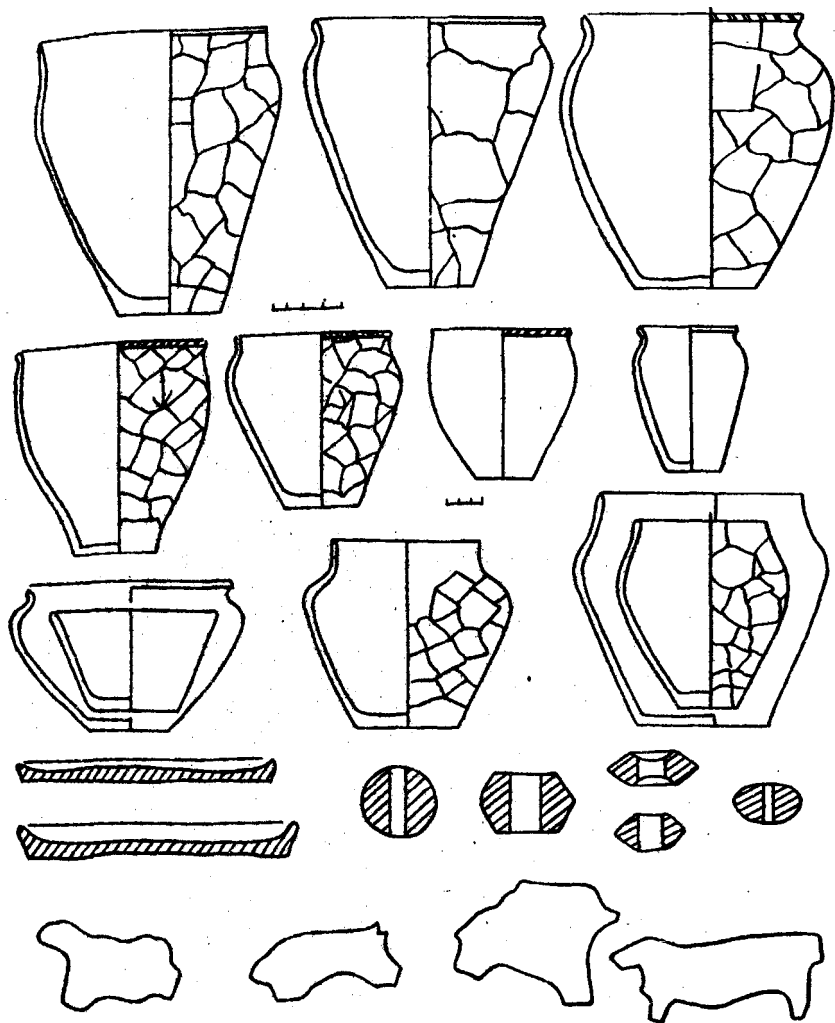

Рис. 11. Опішня Зінківського району Полтавської області. Зразки кераміки з розкопок І. І. Ляпушкіна та О. В. Сухобокова

зокрема, можуть вказувати стратиграфічні спостереження, що фіксують відсутність перемежованих стерильних прошарків або шарів згарищ між роменськими і давньоруськими культурними відкладеннями. В шарі згарища на Донецькому городищі знайдено варварську імітацію кувачинського диргема початку X ст. [Шрамко, 1962. – Рис. 125]. Імітацію саманідського диргема 70-х років X ст. виявлено у верхніх шарах Великого Горнальського городища

[Куза, 1981. – С. 29]. Там же знайдено саманідський диргем, карбований при халіфі Муктадірі у першій третині X ст. На нашу думку це дуже важливо для виділення групи роменських поселень, і продовжували існувати після рубежу IX–X ст. Крім перелічених роменських поселень необхідно назвати археологічні комплекси пам'яток біля с. Ніцаха (басейн Ворскли) й с. Кам'яного на Північному березі Дніпра [Сухобоков, 1978. – С. 110–111].

Думка І. І. Ляпушкіна щодо неможливості відшукати підстави для дрібнішого поділу роменської культури на хронологічні варіанти [Ляпушкін, 1961. – С. 224], уявляється надто песимістичною. Критерієм виділення пізньороменського періоду може слугувати й аналіз керамічного матеріалу з городищ, де є посуд перехідної технології, тобто того періоду в розвитку гончарства, коли ліплення посуду від руки змінюється виготовленням на колі. При цьому посуд зберігає характерні роменські риси [Сухобоков, 1975. – Рис. 46]. Моделювання верхньої частини горщиків за загальнооруськими зразками; збереження орнаментів по плічках характерним є рівним штампом, іноді в поєднанні з лінійно-хвилястим орнаментом.

Такий посуд виявлено на городищах поблизу с. Волокитини й с. Червоний Ранок [Там же. – Рис. 46] в басейні Сейму. Раніше гончарна роменська кераміка з шнуровим штампом зустрічається на городищі біля с. Зарічне (б. Петрівське) [Третяков, 1947. – С. 123–139; Сухобоков, 1975. – Рис. 47] на Ворсклі. Клейма на деяких роменських горщиках, виявлені на Коробовському городищі в басейні Сіверського Дінця [Шрамко, 1962. – С. 308], також засвідчують їх належність до кераміки перехідної технології.

Наявність кераміки, виготовленої за гончарною технологією, але із збереженням відбитків шнурового штампа в поєднанні з лінійним орнаментом, відмічалися ще М. О. Макаренком на городищі Монастирище [1925. – С. 3–10], в одному з жител якого раніше знайдено разом ліпні роменські та гончарні посудини давньоруського типу. Те ж саме зафіксовано Б. О. Рибаківим на городищі [1947. – С. 76].

Як видно з наведених фактів, існує певний період співіснування роменської і киеворуської кераміки*, що й є, на наш погляд, індикатором пізнього етапу роменської культури. Цей період співіснування роменських і киеворуських традицій у керамічному виробництві відбиває складний і багатогранний процес вродження роменської культури в загальнооруську, що особливо інтенсивно відбувалося наприкінці X – першій половині XI ст.

* Вперше зробив спробу виділити кераміку перехідної технології Б. О. Рибаківим матеріалами розкопок в Любечі у 1957 р. [КСИИМК. – 1960. – Вып. 79. – С. 76]. На жаль, це не мало подальшого розвитку.

Рис. 12. Етноісторична ситуація у Північному Причорномор'ї наприкінці I та початку II тис. н. е. (за П. П. Толочком)

Саме цим часом, ймовірно, необхідно датувати пізній період роменського етапу сіверянської культури (рис. 9).

Разом з тим зазначимо, що є пам'ятки, які займають проміжне місце між ранньо- й пізньороменськими старожитностями. Наприклад, Донецьке городище, роменський шар якого датується шаблею раннього типу [Шрамко, 1970. – Рис. 2], датовану А. М. Кирпичниковим самим початком X ст. [1966. – С. 68]. Крім того, верхня межа існування роменського поселення на цьому городищі добре підтверджується куфічним диргемом кінця IX ст., що (з поправкою на час осідання монети) може датуватися початком X ст. [Шрамко, 1962. – С. 313]. Нижню межу роменського поселення засвідчує табаристанська монета 780 р. н. е., що вказує на початок його існування до середини IX ст.

Знайдений у 1983 р. на городищі біля с. Лухтівка скарб скроневих кілець і диргеми 899/932 рр. також дає можливість визначити дату даного поселення у межах першої половини X ст.

Виходячи з вищесказаного, датування роменського етапу сіверянської культури в цілому повинне визначатися в рамках середини VIII – першої половини XI ст., що загалом не співпадає з існуючою хронологією. Проте новітні матеріали польових досліджень підтверджують наведену думку. Так, наприклад, в басейні Десни на Горбовському городищі у закритому комплексі (заповнення глинобитної печі) виявлено ліпні роменські горщики разом з посудом давньоруського типу, що датуються рубежем XI–XII ст. [Григор'єв, 1983. – С. 254–255].

У пізньороменський період відбувається зміна трюспалення

трупопокладенням в насипу або на горизонті. Характерно, що більшість таких курганів мають рівчачок навколо насипу, а зна на кількість кістяків частково опалена або посипана вуглинками (Кам'яне). Згодом обряд трупопокладення набуває подальшого розвитку. З XI ст. на території Лівобережжя з'являються трупопокладення в неглибоких підкурганних ямах, що простежені при розкопках могильників поблизу сіл Кам'яне та Городне, розташованих в басейні р. Ворскли [Моруженко, 1977. – С. 376].

Вивчення роменських пам'яток показує, що з'явившись в результаті довготривалого безперервного розвитку осілого населення, вони хронологічно і генетично ув'язуються з пам'ятками епохи складання давньоруської держави на території Дніпровського Лівобережжя. Питання щодо слов'янської належності роменської культури у сучасних дослідників сумнівів не викликає. Складне питання про зв'язки з пам'ятками попереднього часу.

Так, на думку деяких фахівців, роменська культура на території Дніпровського Лівобережжя є прийшлою [І. І. Ляпушкін, П. М. Третяков]. І. І. Ляпушкін взагалі заперечував наявність місцевого слов'янського населення на даній території аж до VIII ст. [1968. – С. 56]. Разом з тим дослідник і не намагався виявити генетичні корені роменських старожитностей, посилавшись на ніби значне поширення роменської кераміки на території Правобережної України, Молдови й навіть Подунав'я [1956. – С. 45–60]. Проте одержані за останні роки матеріали не підтверджують думку І. І. Ляпушкіна щодо єдиного історико-культурного розвитку слов'ян названих регіонів. Можна лише говорити про єдиний напрямок соціально-економічного розвитку східнослов'янських племен. Їх культурна нівеліровка відноситься до часу існування давньоруської держави, коли внутрішньополітична діяльність київських князів цілеспрямовано і послідовно призводила до руйнування соціальної організації окремих племінних союзів та культури, зокрема, й викликало складання загальної давньоруської культури.

Викликає деякі заперечення думка П. М. Третякова щодо потоків роменської культури в області Верхньодніпровського мікрорегіону [1969. – С. 78–90].

Переконаливішою, на наш погляд, є думка Д. Т. Березовця пропонувавшого шукати корені роменської культури на території її поширення в старожитностях волинцевського типу, що передують [1958. – С. 28–44]. Проти цієї гіпотези виступив І. І. Ляпушкін, вважаючи волинцевські пам'ятки синхронними роменським [1959. – С. 58–83], не враховуючи їх відмінностей і розглядаючи перші як локальний варіант других. І. І. Ляпушкіна підтверджував Є. О. Горюнов [1975. – С. 3–10].

Між тим аналіз волинцевських пам'яток і співставлення

пам'ятками роменської культури засвідчує деякий архаїзм перших і поряд з цим генетичну близькість з наступними, що виявилось у наявності однотипових форм ліпного посуду, послідовному розвитку специфічної орнаменталі відбитками шнурового штампа, подальшого розвитку поховальної обрядності, однотиповості жител, в землеробському характері занять населення.

С. П. Юренко розробила хронологію волинцевських пам'яток, яка визначається рамками другої половини VII – рубежем VIII–IX ст., виявила характер відмінностей між ними та роменськими пам'ятками. Ці відмінності виявляються у характері поселень та їх топографії, наявності у волинцевському керамічному комплексі гончарної кераміки салтоїдного типу [1983]. Аналізуючи матеріали Новотроїцького поселення, С. П. Юренко виявила волинцевський горизонт жител з характерною волинцевською керамікою, що начебто знімає заперечення Є. О. Герюнова проти більш раннього датування волинцевських пам'яток ніж роменські.

С. П. Юренко детально проаналізувала відмінні ознаки роменських і волинцевських старожитностей й обґрунтувала висновок щодо опосередкованості зв'язків між цими пам'ятками, що простежується в пам'ятках типу Опішні, які мають характерні риси обох культурно-хронологічних груп. Наведені факти піддають сумніву правомірність думки Д. Т. Березовця про пряму "трансформацію" волинцевських пам'яток в роменську культуру [1969. – С. 18]. Разом з тим помітна й їх культурна близькість. Уявляється безсумнівним, що волинцевські пам'ятки є одним з джерел формування роменської культури, що хронологічно ув'язується з давньоруською культурою на розглядуваній території.

Етнокультурна атрибуція пам'яток роменської культури як безумовно слов'янських є загальноновизнаною. В цьому питанні суперечності серед фахівців відсутні. Дещо інакше розглядаються питання про їх племінну належність. Більшість дослідників пов'язують роменську культуру з племінним союзом сіверян ("сьвери", "сьверь") [ПВЛ, 1950. – Ч. 1. – С. 13–15]. Така точка зору, що ґрунтується на повідомленнях літописця, одержала широке визнання [Рыбаков. – 1947. – С. 94. – Карта 4; Третьяков, 1953. – С. 242; Березовець, 1953. – С. 28–44; 1968. – С. 2, 10, 20].

І. І. Ляпушкін, аналізуючи матеріали Новотроїцького поселення (характеризуючи його як еталон роменських пам'яток), вважав їх сіверянськими за племінною належністю [1958. – С. 225]. В іншій своїй роботі, виходячи з раніше запропонованого ним об'єднання роменських і борщевських пам'яток в рамках єдиної роменсько-борщевської культури, дослідник не вважав можливим вбачати в цих групах пам'ятки різних етнографічних утворень слов'янства: сіверян і в'ятичів [1968. – С. 89].

Проте, вважаємо, що така думка є надто обережною. Прямі свідчення літопису, який локалізує сіверян в басейнах лівих притоків Дніпра (... "а друзии съдоша до Дѣснь, и по Семи, по Суль и нарекоша сѣверь ..."), не припускають інших трактувань. Пам'ятки роменської культури займають, крім зазначених літописцем басейнів, річки Псел, Ворскли та верхів'я Сіверського Дінця. Але вони нічим не різняться від аналогічних пам'яток в басейнах річок, названих в "Повісті минулих літ", і, безумовно, належать сіверянам.

Зазначимо, що в міру подальшого дослідження роменських і борщевських старожитностей виникає питання щодо неправомірності загальнопоширеного терміну "роменсько-борщевська культура". Обидві групи пам'яток істотно різняться між собою морфологічно, репрезентуючи дві різні етнографічні спільності. На це й раніше звертали увагу фахівці, відмічаючи, що, не дивлячись на певну схожість, роменські та борщевські пам'ятки мають значні відмінності, як в матеріальній культурі [Москаленко, 1965. – С. 155; 1981; Винников, 1974. – С. 23–25], так і в поховальних звичаях [Соловьева, 1956. – С. 164–165; Москаленко, 1981. – С. 114–131; Сухобоков, 1975. – С. 144]. Тому ми вважаємо за можливе розглядати роменські й борщевські пам'ятки як археологічні еквіваленти відповідно сіверян і в'ятичів.

Сіверянськими за належністю вважає роменські пам'ятки і В. В. Седов. Коротко його погляд на етноісторичний процес на території Дніпровського Лівобережжя можна звести до таких положень: 1) слов'яни вперше з'явилися на даній території в середині I тис. н. е.; 2) масове розселення слов'ян на Лівобережжі відноситься до VIII ст.; 3) етнонім "сѣверь" походить від автохтонного іранського етнічного компонента; 4) слов'яни Дніпровського Лівобережжя сформувалися в сіверянський племінний союз у VIII–IX ст., до цього часу не мали племінної організації [1982. – С. 133–140].

Не можна не погодитися з тим, що етнонім "сѣверь" дійсно іранського походження. Праці М. Фасмера, В. М. Топорова і О. М. Трубачева досить переконливо наводять ряд географічних назв на території Дніпровського Лівобережжя, пов'язаних з іранським "seu" (чорний) [Фасмер, 1973. Т. IV. – С. 262]. Інша справа, до якого часу відноситься контакт слов'янського та іранського населення на даній території. По В. В. Седову такий контакт існував у середині I тис. н. е. [Там же. – С. 133–134] або в його першій половині в рамках черняхівської культури [Седов. – 1979. – С. 99–100]. Як бачимо, тут є явне протиріччя, викликане загальною концепцією В. В. Седова, згідно з якою заперечується слов'янська належність місцевих проявів зарубинецької, київської, черняхівської культур. Область Дніпровського Лівобережжя у першій поло-

вині I тис. н. е. згідно з цією концепцією, безумовно, відводиться балтам та сармато-аланам.

Проте в межах лісостепової зони Лівобережжя Дніпра зустрічаються поодинокі поховання, які зв'язують з сармато-аланськими племенами, що не дозволяє підвести під цю гіпотезу фактичної бази. Це визнає і В. В. Седов, говорячи про відсутність пам'яток іранських племен V-VI ст. на окресленій території [1982. – С. 138]. Звідси випливає, що: або на території Дніпровського Лівобережжя в середині I тис. н. е. не було осілого іраномовного населення й тому слов'яни, розселюючись, не могли бути з ними в контакті, або цей "симбіоз" (по В. В. Седову) відносився до більш раннього часу.

Тому не виключена можливість, що слов'яно-іранський контакт відбувався тут ще на початку раннього залізного віку [Тереножкін, 1961; Рыбаков, 1982. – С. 18–21, 26]. Сказане підтверджується мовознавцями [Топоров, Трубачев, 1962. – С. 230–232] і не дозволяє прийняти думку В. В. Седова беззаперечно.

Не можна погодитися й з думкою В. В. Седова, щодо того, що слов'яни, які розселилися на Лівобережжі Дніпра, одержали ім'я "с'єверъ" лише в процесі свого розселення, тобто не раніше утворення союзу русів та сіверян, що існував у VI-VII ст. і визнається В. В. Седовим [Рыбаков, 1953. – С. 101; Седов, 1982. – С. 110–111; Толочко, 1987. – С. 16–17]. При цьому руси у В. В. Седова – одне з антських племен, яке сприйняло цей етнонім в результаті "симбіозу" з скіфо-сарматським населенням Середнього Подніпров'я [Седов, 1982. – С. 112].

Проблематичне слов'янство легендарних антів для дослідника уявляється безсумнівним, але чому піддається сумніву слов'янська атрибуція достовірних історично сіверян – союзників русів – залишається неясним. На нашу думку, навряд чи був можливим міцний союз двох різноетнічних утворень поза державними рамками протягом тривалого часу; хіба що його виникнення було результатом військової переваги й кількості русів і, значить, примусу сіверян до союзу. Проте підстав для подібних тверджень немає.

Навпаки, руси й сіверяни, які на той час являли собою напівдержавні утворення, створили федерацію племінних союзів. Ввійшовши до суперсоюзу Середнього Подніпров'я на ймення Русь, сіверяни утворили ядро ранньої Русі. Саме у складі Русі вони разом з іншими слов'янськими племенами взяли участь в балканських війнах VI-VII ст. і в колонізації Балкан. Тому уявляється безпідставною думка про відсутність у лівобережних слов'ян племінної організації, оскільки тільки за умов її існування можлива поява дружин та військових загонів, так само як і утворення

політичних й воєнних союзів, яким власне і був союз русів та "сьверь" у VI ст. [Рыбаков, 1982. – С. 87–88].

В середині VII ст. ситуація в Східній Європі ускладнилась через створення на її південному сході Хозарського каганату, етнічною основою якого був конгломерат болгарських, аланських і, ймовірно, угро-фінських племен, серед яких власне хозари являли собою незначну і археологічно невловиму меншість, що губилася в масі тюрко-аланського населення – носія салтівської культури (рис. 12). Експансія Хозарського каганату на захід призвела до того, що деякі східнослов'янські племена (вятичі, сіверяни, радимичі) стали данниками хозар [ПВЛ. – 1950. – Ч. 1. – С. 18, 20, 46–47]. Залежали від хозар і поляни [Там же. – С. 18] (рис. 12).

Саме в пануванні хозар над слов'янами Лівобережжя і Подоння деякі дослідники вбачають причини архаїзму борщевської і роменської культур [Гапусенко, 1966. – С. 41; Брайчевський, 1968. – С. 175–176]. Територіальне сусідство та експансія Хозарського каганату не могли не позначитися на соціальному і насамперед економічному розвитку слов'янського населення, хоча необхідно зауважити, що рівень залежності їх від каганату визначилася територіальною близькістю до нього. В найгірших умовах опинилися в'ятичі (басейн Дону) та сіверяни на Лівобережжі Дніпра*.

Разом з тим західна частина сіверянського племенного союзу ще у IX ст. була втягнута в процес соціально-економічної і культурної інтеграції, викликаній створенням Київської Русі. Цей процес найінтенсивніше відбувався в районах зародження міст Чернігова, Любеча, які згадуються в перших угодах Русі з Візантією. Можливо, що західна частина сіверян уникла участі своїх східних родичів і не перебувала під владою хозар, а якщо й була, то (як і поляни) досить умовно. Похід Святослава на сіверян був скоріше воєнною і політичною демонстрацією сил молоді держави, що й призвело до приєднання східних сіверян до інших східнослов'янських племен, які групувалися навколо Києва. Їх приєднання до Київської держави було, ймовірно, добровільним, після чого встановилися союзні відносини (історична пам'ять про союз "Русь"? – О. С.).

З моменту входження сіверян до складу Київської Русі (884 р.) роменська культура деякий час співіснувала з загальноруською залишаючись культурою населення віддалених районів Дніпровського Лівобережжя. Процес інтеграції роменської культури

* Виникає питання: яким чином данниками хозар стали радимичі, що мешкали далеко на північний захід від названих племен. Можна припустити, що йдеться про радимичів, які потрапили у верхів'я Псла і Сейма внаслідок колонізації, завдяки до утворення держави з центром у Києві.

загальноруську не всюди протікав так інтенсивно, як в межириччі Десни й Дніпра. Археологічні матеріали дають підстави вважати цей процес довготривалим в східних районах Лівобережжя (басейни Сули, Ворскли, Псла, Сіверського Дінця), де поселення і могильники зберігають своєрідні роменські риси ще й у XI ст.

4. ПАМ'ЯТКИ БОРЩЕВСЬКОГО ТИПУ *

Крайній південний схід слов'янського розселення (басейн Дону) в VIII–X ст. займало населення борщевської культури. Питання про його племінну атрибуцію все ще залишається дискусійним, що, насамперед, пояснюється відсутністю в початковому літописі повідомлень про ім'я слов'ян Подоння. Виходячи з літопису, ми взагалі повинні були б виключити цей район з східнослов'янської ойкумени, оскільки її крайнім східним рубежем "Повість минулих літ" називає Сулу.

Між тим ще у дореволюційній історичній географії склалася думка про заселення Подоння слов'янами, проте існували і суттєві суперечності з питання щодо їх племінної належності**. Більшість авторів висловлювалися на користь сіверян, говорячи про сіверянську колонізацію Дніпро-Донського межириччя (праці М. П. Барсова, П. П. Голубовського, Д. І. Багалія, ранні праці О. О. Шахматова та М. С. Грушевського). За племінну належність донських слов'ян до вятичів виступав О. А. Спіцин, не виключавший й проникнення на Дон сіверян. Існувала також думка про відсутність тут осілого слов'янського населення аж до XII ст. (М. С. Середонін).

Після розкопок борщевських поселень у 20-х роках нашого століття їх населення почали розглядати як вятицьке (М. І. Артамонов, А. В. Арциховський, О. Л. Монгайт, Б. О. Рибakov та ін.). Свою думку висловили В. В. Мавродін та І. І. Ляпушкін, які вважали, що борщевські пам'ятки залишило особливе слов'янське плем'я "славіун" (с-л-виюн), яке згадується хозарським царем Йосипом [Мавродін, 1940. – С. 57; Ляпушкін, 1941. – С. 239]. В пізніших працях В. В. Мавродін визнав їх належність до в'ятичів, а І. І. Ляпушкін відмовився від спроб конкретного вирішення цього питання. Утримавшись від таких спроб, В. В. Седов та Г. Ф. Соловійова вва-

* Розглядаємо їх в плані відношення до терміну роменсько-борщевська культура, а також у зв'язку з питаннями етнічної та племінної належності. Археологічні реалії є в роботах фахівців-славистів Подоння (Г. М. Москаленко, А. З. Вінникова).

** Повніше історіографію питання див.: Москаленко А. Н. Городище Титчиха. – Воронеж: изд. ВГУ – 1965. – С. 7–14; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М.: Наука. – 1982. – С. 140–142.

жають, що зараз це питання не можна вирішити позитивно [Слов'янова, 1956. – С. 148; Седов, 1982. – С. 140–142].

Проте археологічні роботи, проведені воронезькими дослідниками в останні роки, дозволили ввести в науковий обіг значну кількість нових даних, що дають можливість з'ясувати питання щодо племінної належності борщевських старожитностей. При цьому його вирішення пов'язане з терміном "роменсько-борщевська" культура, під яким розуміється єдність різних груп пам'яток, на чому наполягав І. І. Ляпушкін [1947. – С. 126; 1968. – С. 88–89].

Ця назва стала загальноновизнаною і прийнята навіть П. М. Третковим, який раніше чітко відокремлював роменські (сіверянські) та борщевські (вятицькі) пам'ятки.

Вивчаючи обидві групи пам'яток, фахівці звернули увагу на їх відмінності: поховальний обряд, зведення жител, керамічний комплекс. Разом з тим не заперечувалася і деяка схожість між культурами слов'ян Подоння та Дніпровського Лівобережжя. При з'ясуванні всіх моментів, зазначимо, що наслідком таких розривок став висновок про неправомірність використання терміна "роменсько-борщевська" культура, в якому некоректно об'єднані археологічні пам'ятки двох етнографічно різних суспільностей [Москаленко, 1965; 1981. – С. 146–147; Винников, 1974. – С. 24; Собоков, 1975. – С. 146].

Уявляється, що основна маса слов'янського населення басейнів р. Вороніж й Дон була вятичами. Дійсно, переважна більшість поховань і дерев'яних конструкцій в борщевських могильниках мають аналогії у верхньоокських курганах, в'ятицька належність яких ніким не заперечується. Значна частина керамічного комплексу також аналогічна посуду слов'янських поселень в басейні Оки. Разом з тим А. З. Винников, який досліджував борщевські могильники, виділив угро-фінську та салтівську групи кераміки, а також наявність волинцевського посуду [1984. – С. 177. Табл. III, 4].

Таким чином, можна припустити, що населення Подоння сформувалося на основі слов'янських переселенців з басейну р. Оки за участю угро-фінського та алано-болгарського компонентів, також слов'ян, які час від часу проникали у віддалений регіон сусідніх районів Середнього Подніпров'я і, переважно, Дніпровського Лівобережжя. Говорити про "сіверянську колонізацію" Подоння навряд чи можна: пам'ятки цих регіонів майже синхронні в рамках VIII–X ст.

Наприкінці X ст. нечисленні борщевські поселення припиняють існування. Цікаво, що в цей час припиняється життя і на салтівських поселеннях. Тому висловлювалася думка, що цьому сприяли походи Святослава Ігоровича (954–965 рр.), що призвели

до падіння Хозарського каганату. Святослав одночасно розгромив борщевські та салтівські поселення [Брайчевський, 1968. – С. 176]. Гадаємо, що все це не зовсім так і причину запустіння донських поселень правильніше вбачати в набігах печенігів, які після розвалу Хозарського каганату панували в степах Причорномор'я, являючи серйозну загрозу кордонам Київської Русі. Саме турботами про зміцнення рубежів пояснює літописець будівництво фортець Володимиром I наприкінці X ст. і Ярославом Мудрим у 30-х роках XI ст. Після прийнятих Київською Руссю заходів та серії невдалих набігів на її кордони, могутність печенігів послаблюється і з середини XI ст. встановлюється відносний спокій.

Опорними пунктами в процесі освоєння давньоруським населенням Подоння стають Біла Вежа на Дону і Тмутаракань на Боспорі, що політично тяжіли до Чернігово-Сіверської землі і з якими у тюрків та печенігів Придніпров'я встановилися відносини василітету. Побічним доказом таких відносин є те, що руські покинули Білу Вежу після розгрому половцями печенігів у дводенній битві. Існування міста без дружнього оточення "своїх поганих" стає неможливим [Артамонов, 1958. – С. 88–94; Плетнева, 1959. – С. 219]. До середини XII ст. руських витіснено з Тмутаракані, внаслідок чого Приазов'я разом з Подонням, а також південно-східне Подніпров'я опинилися під владою половців.

Разом з тим якась частина осілого населення пристосувалася до нових умов життя. Про це свідчить наявність неукріплених поселень з матеріалами давньоруської культури XII–XIII ст., виявленими в басейні Дону і Ворскли. Дослідники відзначають деяку примітивність і провінціалізм рівня культури їх жителів (відсутність скляних браслетів, амфорної кераміки, шиферних прялиць, поява приміщень із застосуванням саману, підкурганний спосіб поховання разом з інвентарем тощо). Це дозволило говорити про етнічно змішане населення, яке сповідало християнство, і в якому важко не визнати бродників [Артамонов, 1935. – С. 106; Плетнева, 1964. – С. 26, 31–32; 1975. – С. 280]. Ймовірно, поселення бродників, які виконували перевізну повинність, бачив Рубрук під час своєї місії в ханську ставку в 1253–1255 рр. Суттєвим є також, що він називає жителів цього поселення – "руськими", віддаляючи від поселення "сарацинів" (мусульман. – О. С.), саме за ознакою віросповідання*.

Ці крайні землі (по Дону і Воронежу) в документах XIV–XVII ст. називалися "Рязанською Україною", що дало підставу деяким

* Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Госизд-во географической литературы. – 1957. – С. 109–110.

історикам включити їх територію в межі Рязанського князівства в період існування Київської Русі [Барсов, 1885. – С. 170]. Проте переконливішою є думка, яка сформувалася ще наприкінці XIX ст. й існує дотепер, що у 20-х роках XII ст. населення Подоння політично і юридично не залежало від давньоруських князів. Це була спільність із самоврядуванням, в якій цілком припустимо вважати прототип пізнішого козацтва [Плетнева, 1964. – С. 32; 1989. С. 282].

5. ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ ТА ЙОГО ВЗАЄМВІДНОСИНИ З КОЧОВИМИ ТА ЗЕМЛЕРОВСЬКИМИ ПЛЕМЕНАМИ ЛІСОСТЕПОВОГО ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Друга половина VIII ст. в Лісостеповому та Степовому Подонні, в навколишніх районах Подніпров'я знаменується появою археологічної культури, що в історії населення Північного Причорномор'я одержала назву салтівської або салтово-маяцької. Питання про її походження залишається одним з найважливіших. В історіографії відомо багато точок зору з цього питання, що неодноразово ставали предметом уваги фахівців [Ляпушкин, 1962. – С. 85-150; Плетнева, 1981. – С. 62-75]. Зауважимо, що всі вони зводяться до двох основних гіпотез: міграційної, яка пояснює походження салтівської культури в Лісостеповому Подонні та Придніпров'ї переміщенням сюди у VIII ст. частини племен Північного Кавказу [Бабенко, 1911; Готьє, 1927; 1930; Сцицын, 1909], та автохтонної, яка розглядає салтівську культуру як результат іманентного розвитку аборигенних лісостепових племен першої половини I тис. н. е.

Остання гіпотеза була висунута та обгрунтована М. Я. Мерпертом [1949; 1951]. Різні думки висловлювалися щодо етнічної належності населення, яке залишило салтівські пам'ятки. Так В. А. Бабенко, визначаючи її зв'язок з аланською культурою Північного Кавказу, разом з тим вбачав в її носіях хозар. Його підтримали Д. І. Багалій і Д. Я. Самоквасов [Бабенко, 1914; Самоквасов, 1908; 1916]. М. Я. Мерперт у гіпотезі щодо походження культури висунув припущення, що її творцями були нащадки іраномовного сармато-аланського населення Північного Причорномор'я, які отримали культурний імпульс від кочових племен Азії [Мерперт, 1958. – С. 586]. Про багатоетнічний склад салтівської культури писав М. І. Артамонов. На його думку, її створили хозари, болгари та алани-аси(яси) [Артамонов, 1940; 1962. – С. 309, 313, 316].

Відомі й спроби ототожнити пам'ятки салтівської культури розглянутих регіонів з племенами стародавніх угрів, однак через відсутність атрибутивних матеріалів, які б дозволяли вбачати

конкретних пам'ятках салтівської культури певні елементи давньо-угорської культури, вони непереконливі, що викликало критику "угорської гіпотези" [Тихомиров, 1946; Третьяков, 1970]. У 50-60-х роках з'являються праці, де походження салтівської культури розглядається з урахуванням нових археологічних матеріалів. Так, І. І. Ляпушкін вважав, що в розглянутих регіонах Північного Причорномор'я виникнення осілості необхідно пов'язувати з розселенням у VIII ст. північнокавказьких аланів. Проте появу поселень осілого населення в степовій зоні він, як і М. І. Артамонов, відносив до рубежу VIII–IX ст., що в свою чергу пов'язував з впливом на кочовиків землеробських племен. При цьому значна увага приділялася зовнішньому фактору: відносно мирній ситуації в південноруських степах у VII ст., завдяки створенню Хозарського каганату [Ляпушкін, 1958. – С. 147].

Ця гіпотеза знайшла подальший розвиток в серії праць С. О. Плетнєвої [1967; 1973; 1976; 1981] і у наш час вважається загально визнаною [Кузнецов, 1969; Михеев, Дяченко. – 1972; Михеев, 1976; 1984]. М. І. Артамонов розробив концепцію походження та ранньої історії хозар, а С. О. Плетнєва те ж саме для салтівської археологічної культури, що і дозволило визначити час та причини переселення алан у Подоння з центральних районів Північного Кавказу.

Історично це явище пов'язане з походами арабів на Кавказ (Джеррах у 724 р., Мерван у 737 р.). Цей процес С. О. Плетнєва розглядає як переселення аланів, а не як процес розселення, як припускав І. І. Ляпушкін. Історія тюркомовних болгар в Південно-Східній Європі – другого етнічного компонента салтівської культури – розглядається С. О. Плетнєвою як процес поступового переходу від таборного кочування (термін С. О. Плетнєвої) до осілості, що на її думку є закономірним в розвитку кочових суспільств в епоху середньовіччя. Серед племен салтівської культури, ймовірно, знаходилися і якісь етнічно не атрибутовані та археологічно не визначені за матеріальною культурою тюрки, відмінні від давніх болгар.

Вірогідно, що їм належать могильники з обрядом трупоспалення, виявлені в останні роки в лісостеповій зоні Північного Причорномор'я. Суттєвим є те, що С. О. Плетнєва інтерпретує салтівську культуру як культуру хозарської держави, що підтверджується історичними паралелями та даними етнографії. Відомо, що в поліетнічних державах влада в інтересах управління намагається інтегрувати культурні відмінності, притаманні різним етнічним угрупованням. Соціально-економічні процеси, що відбуваються в таких державах, об'єктивно сприяють процесам культурної інтеграції різних племен в їх державних утвореннях.

Етнічний склад степового та лісостепового населення на південному сході Європи у VIII–IX ст. формувався під значним впливом осілих та напівосілих народностей, що населяли Волго-Дніпровське межиріччя. В процесі його формування важливу роль відігравали й кочові племена. Їх військова перевага з одного боку, висвітлює сутність економічної самостійності – з другого, робили завоювання землеробських племен найприйнятнішою політикою для номадів; дозволяли отримувати сільськогосподарські продукти, ремісничі вироби [Хазанов, 1973. – С. 10–11].

Такі політико-економічні відносини призводять до об'єднання кочових та осілих землеробських племен в державу. Для розвитку таких державних утворень сприяла тенденція до осідання кочовиків на землю, що підсилювалося дією природно-географічного фактора в зручних для землеробства районах: Поволжя, Подоння та Подніпров'я. Процес седентаризації об'єктивно відповідав потребам управління державою. Історія Хозарського каганату та основних племен, що входили до нього, може бути добре ілюстрована висловлених положень.

Різномітні племена степів Південно-Східної Європи, на чолі яких стояли кочовики-хозари, зберігали кочове скотарство як основний вид господарської діяльності на початку своєї історії. На той час Хозарський каганат ще не мав достатньо міцної економічної бази, для чого пекучою необхідністю було завоювання земель з землеробським населенням. В протилежному випадку Хозарська держава неминуче розділила б долю попередніх кочових утворень, які розпадалися через економічну слабкість.

В союзі з Візантією хозари ведуть війну з Арабським халіфатом за панування у Закавказзі, намагаючись насамперед вирішити економічні та політичні завдання. Ця війна [Артамонов, 1962. С. 202–261; Плетнева, 1973. – С. 35–42] призвела до значних спустошень у Закавказзі й значно збагатила хозарських каганів та керівників хозарського суспільства не лише внаслідок пограбування населення, а й регулярного збирання данини з народів завойованих земель. У VII – на початку VIII ст. Закавказзя фактично було основною економічною базою каганату, який займав на той час територію Терексько-Сулакського межиріччя [Магомедов, 1975. С. 66]. Похід Мервана у 737 р. призвів до втрати Закавказзя. Каганат не зумів його повернути до кінця свого існування.

Північний Кавказ, населений аланами та іншими численними племенами, був не менш важливою для хозар області залежності від зміцнення чи, навпаки, ослаблення каганату, ні з цих племен були в прямій залежності, другі – в союзних відносинах, а треті – практично незалежні. Однак в економіці Хозарського каганату Північний Кавказ завжди відіграв важливу роль.

Ще одним значним економічним районом Хозарії був Крим, де, однак, її становище було досить уразливим через підступність Візантії. Тому після поразки у Закавказзі політичні та економічні інтереси каганату звертаються до Південноруських степів, тим більше, що в цей час (з 60-х років VII ст.) значно ослабла Велика Болгарія. Частина болгар витиснуто Хозарією із степів Північного Причорномор'я. Експансія хозар стала можливою тому, що Велика Болгарія не мала достатньо міцної економічної бази на численних підлеглих територіях із землеробським населенням. Ймовірно, що хозари мали справу і з розрізненими після смерті Кубрата болгарськими племінними угрупованнями. Не можна виключати і тієї обставини, що Хозарська держава, можливо, була і соціально-політично, і економічно більш розвиненою.

Загарбавши території, які раніше належали болгарам, хозари змушені були постійно демонструвати свою військову могутність. Проте за умов арабсько-хозарської війни у Закавказзі це було не легко. Тому військовий контроль над західними та північно-західними кордонами був номінальним. Цією обставиною скористалися болгарські племена, які залишалися в степах Причорномор'я, а також слов'яни Середнього Подніпров'я. Болгари через басейн Осколу проникають до Середньої Волги, а слов'янське населення починає освоювати басейн Сіверського Дінця і Дону, поступово просуваючись на південний схід. Після відходу арабів з Закавказзя у середині 40-х років VIII ст. хозари одержали свободу дій в Східноєвропейських степах.

Разом з тим саме існування Хозарського каганату, який відстояв свої володіння на Кавказі й тим самим не дозволив арабам увійти в Східну Європу, мало всесвітньо-історичне значення. Його можна порівняти з аналогічними діями франків для Західної Європи [Артамонов, 1962. – С. 37; Плетнева, 1986. – С. 40; Новосельцев, 1990. – С. 56].

Наступний період в історії хозар ознаменувався перенесенням столиці в пониззя Волги і зворотом їх політики на Південно-Східну Європу. Позиції Хозарського каганату зміцнюються в Криму, внаслідок чого Готія і весь півострів, за виключенням Херсонеса, підкорилися хозарам після втрати в 711 р. Юстиніана II. Але освоєння північно-західних областей було необхідним для отримання продуктів землеробства у вигляді данини. Це призвело до колонізації східнослов'янських племен у південно-східному напрямку, а також деякого відтоку давніх болгар, які сплачували хозарам данину. Для усунення становища, що склалося, стало необхідним винайти сили, використовуючи які можна було б зміцнити північно-західні області каганату і обкласти даниною слов'ян на його кордонах.

Таке завдання могли виконати добре озброєні та організовані, залежні від хозар племена північнокавказьких аланів, які вжили у VIII ст. (за свідченнями Фазарі) до складу хозарського царства [Артамонов, 1962. – С. 360].

В процесі завоювання причорноморських степів і суміжних районів Лісостепоного Придніпров'я, були захоплені далеко виступаючі у степ слов'янські поселення в басейні Дону та Сіверського Дінця. Ймовірно, здійснювалися походи і в глибину слов'янської території, в результаті чого прикордонні з Хозарією сіверяни, радимичі й донські в'ятичі потрапили у залежність від каганату і сплачували хозарам данину. Щодо полян, то як би не розцінювали свідчення літописця про сплату данини мечами, воно виступає як факт певної залежності від каганату, що мала місце протягом принаймні близько ста років [Плетнева, 1979. – С. 30], про що свідчить "Повість минулих літ".

До складу Хозарського каганату входили алани, переселенці з території Північного Кавказу в басейн Дону, а також тюркони, ні болгари та ранні слов'яни, землі яких були частково завойовані хозарами. До складу останніх, можливо, входили східні сіверяни, донські в'ятичі, а також іранське за своїм походженням, аланське ймовірно, на той час оторечене населення лісостепових районів Північного Причорномор'я, відоме під назвою "асіїв" кембріджським анонімом, або "асів" – "ясів" – давньоруських та інших писемних джерел [Кузнецов, 1971. – С. 26–28; Плетнева, 1989. – С. 268–270].

Всі вони в тій чи іншій мірі взяли участь у створенні салтівської або салтово-маяцької археологічної культури. Її можна називати і хозарською, оскільки вона складалася як державна культура, що сформувалася в межах Хозарського каганату, і тому не є нічисто чистою культурою.

Певну своєрідність в рамках території каганату являють собі пам'ятки Сіверського Дінця, де проживали племена слов'ян-носіїв салтівської культури, тісне сусідство яких дозволило зберегти власне етнічне обличчя і етнографічні особливості. Ще наприкінці 30-х років висловлювалося припущення, згідно з яким у VII–VIII ст. саме ці племена* разом із слов'янами Середнього Придніпров'я створили племінний суперсоюз під назвою "Руська земля"; її східні кордони лежали в басейні верхньої течії Сіверського

* Наприкінці 60-х років до цього питання звернувся Д. Т. Березовець, який в світлі салтівської культури вбачав "русів" східних писемних джерел і намагався відшукати в старожитностях Північного Причорномор'я притаманний їм археологічний еквівалент, що виходить за рамки власне салтово-маяцької культури. Цьому питанню він присвятив кілька публікацій. Передчасна смерть дослідника у травні 1970 р. обірвала подальшу розробку проблеми. Гіпотеза Д. Т. Березовця не одержала підтримки серед фахівців по салтівській проблематиці [Плетнева, – 1989. – С. 270].

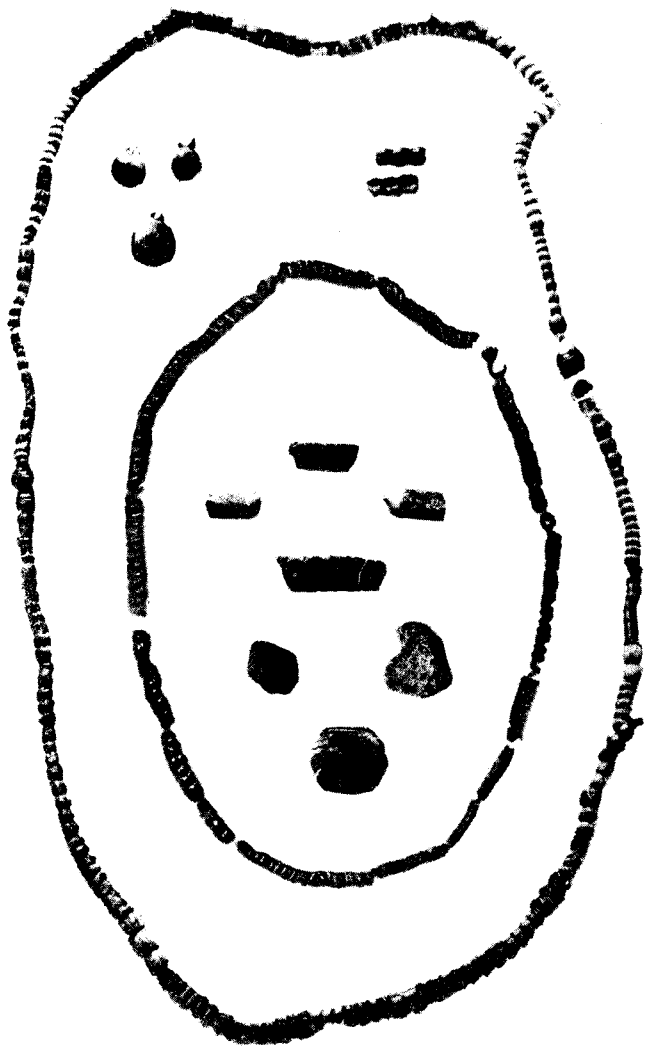
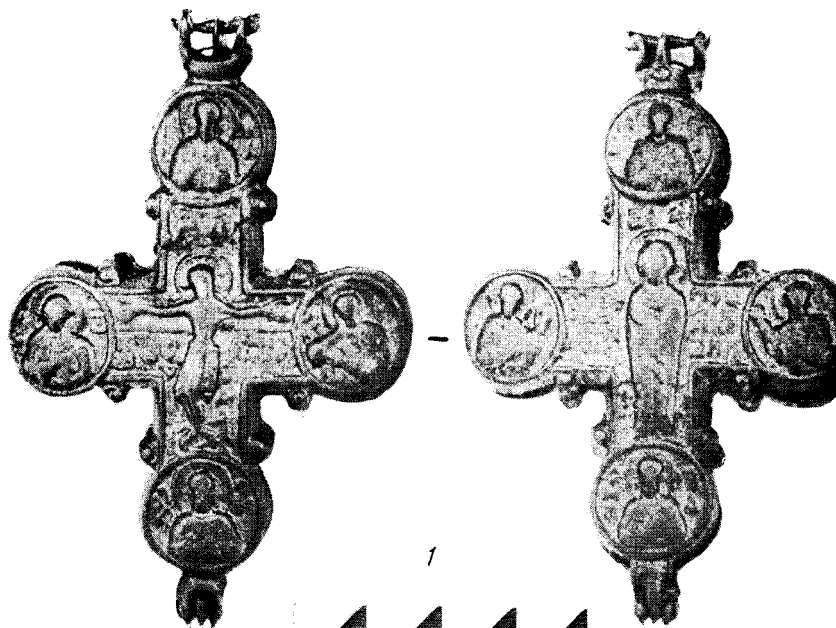

Фото 1. Битиця I. Прикраси з скарбу 1984 р.:
1 — намисто з багатоскладових скляних та пастових намістин; 2 — бубонці; 3 — скляна намістина; 4 — намисто з бронзових пронизок; 5 — шматки свинцю; 6 — шматок смоли;
7 — пряслице.

2

3

Фото 2. Кам'яне Городище. Хрест-сколпiон (1) та iконки (2—3) з насипу валу. Бронза.

Фото 3. Ніцаха. Зруйнований курганний могильник. Змійовик
(збільш.). Білон (п/м).

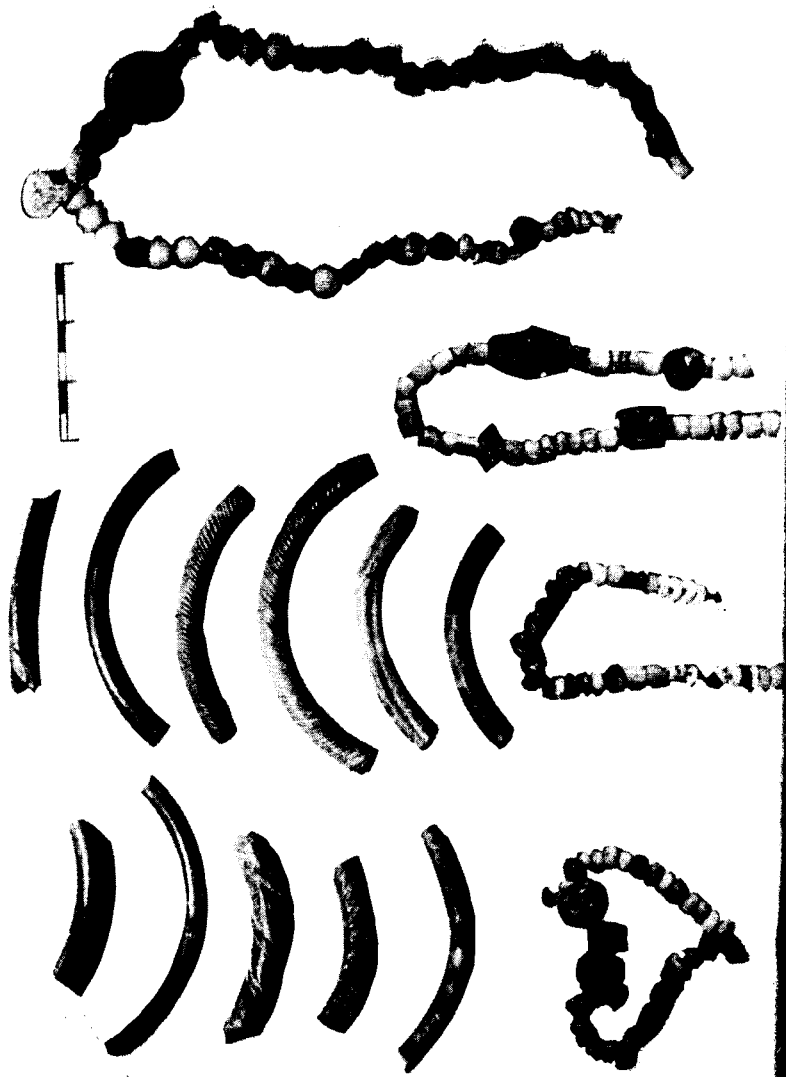

фото 4. Скляні та пастові прикраси з давньоруських пам'яток Дніпровського Лівобережжя.

Фото 5. Нішаха. Вал та рів городища Великий Балкан.

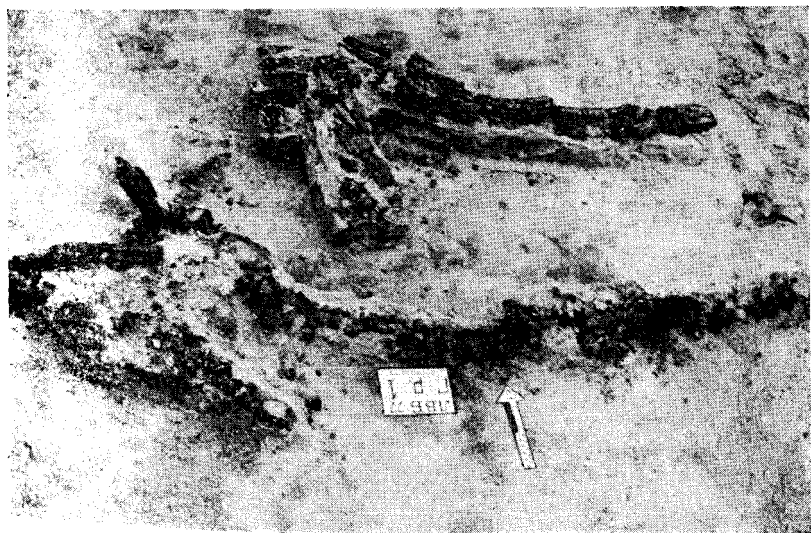

Фото 6. Кам'яне. Городище. Залишки дерев'яних згорілих конструкцій в насипу валу.

Фото 7. Битиця І. Поховальна урна з перепаленими кістками та супроводжуючий інвентар.

ЛВБ-86

П 1
нищаха

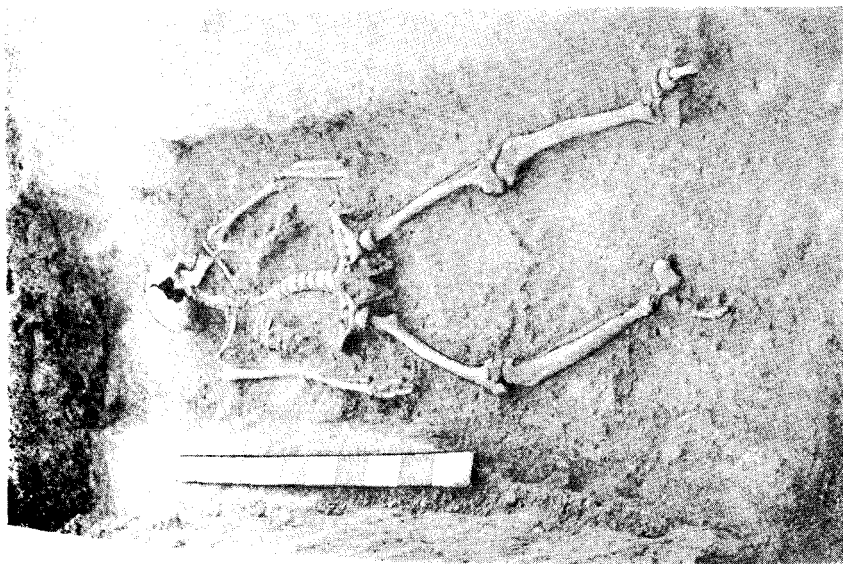

Фото 8. Нищаха. Грунтовий могильник. Поховання № 1 та № 3.

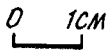
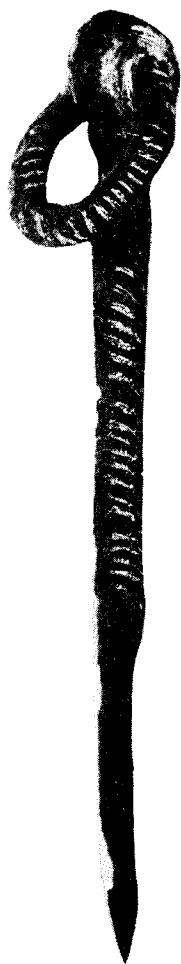

Фото 9. Ніцаха. «Посад». Залізне, інкрустоване бронзою вістря для писання та шиферне пряслице з написом. (П/м).

Дінця, Псла, Сейму. Як археологічні пам'ятки "Руської землі" в цьому регіоні називалися поселення та могильники з обрядом групоспалення (с. Нова Покровка, Тополі) [Кухаренко, 1951. – С. 99–108], та нещодавно виявлені пам'ятки поблизу сіл Суха Гомольша, П'ятницьке і Кочеток Чугуївського району Харківської області [Міхеев, Дяченко, 1972. – С. 275–280; Буйнов, Дяченко, Шрамко, 1978; Міхеев, 1985. – С. 6–12], розміщені в Донецько-Оскольському межиріччі. Між тим матеріали нових розкопок найбільш вивченого серед цих пам'яток Сухогомольшанського археологічного комплексу, що проводилися з кінця 70-х років харківськими археологами [Міхеев, 1982. – С. 165–166], вказують на їх ймовірну належність до давньоугорського етносу.

Напевно, ще рано говорити про етнічну належність названих пам'яток: всі припущення грішать відомою гіпотетичністю і, в такому разі, мають право на існування доти, поки незаперечні докази не змусять схилити думку на користь одного з них.

Гадаємо, що на Дніпровському Лівобережжі археологічне обличчя "Руської землі" репрезентують волинцевські поселення та могильники, еквівалентні ранньому етапу розвитку культури сіверянського племінного союзу – складової частини суперсоюзу "Русь". На користь цього свідчить притаманний їм поховальний обряд з урновими похованнями кремованих на стороні та наявність серед керамічного комплексу специфічного гончарного посуду салтоподібного вигляду. Ймовірно, важливим центром "русів" на Лівобережному Подніпров'ї, було Битицьке городище, яке різко виділяється серед інших волинцевських пам'яток своїми розмірами, наявністю укріплень, нечуваним за кількістю й асортиментом інвентарем. Ми не маємо писемних джерел, які б висвітлювали хозарське завоювання Подоння і Придніпров'я, хоча є всі підстави визнавати його значення досить важливим фактором в історії східного слов'янства. Так, наприклад, будівництво фортець у Волго-Донському межиріччі розпочато хозарами, які забезпечили їх військовим контингентом. Фортеці контролювали водні і сухопутні шляхи, були базовими пунктами хозарської експансії на слов'янські землі. Їх виникнення за відносно короткий проміжок часу відбивало курс правлячої верхівки каганату в складному зовнішньо-політичному становищі в Південноруських степах у VIII ст.

Об'єктивні економічні та політичні закономірності розвитку держави вимагали переходу до осілого способу життя в сформованих кочовиками державних утвореннях [Лашук, 1967. – С. 118]. Поряд з природно-географічними умовами і дією факторів соціально-економічного порядку, а також при безпосередньому впливі сусідів-землеробів, які проживали в прикордонних зі степом лісо-

степових районах, хозарські фортеці сприяли посиленню сепаратизаційних процесів у ще кочових давніх болгар та фіно-угрів [Третьяков, 1970]. Все це призвело до того, що на рубежі VIII-IX у них виникає господарський уклад, коли землеробство і осілий будинок поєднувалися з кочуванням при провідній ролі скотарства над класовою верхівкою. Це і зумовило виникнення специфічної археологічної культури, формування якої неможливо з'ясувати поза залежністю панування хозар в Північному Причорномор'ї. В лісостепових захоплених каганатом районах контроль за місцевим населенням, яке мало деяку незалежність, здійснювали місні князі, які слідкували за збором податків. Така політика сприяла створенню економічної бази, що забезпечувала надходження життєво-необхідної для Хозарського каганату сільськогосподарської та ремісничої продукції.

В історичних взаємовідносинах Хозарії з економічно розвинутими і етнічними племенами Подоння та Середнього Дніпров'я відбилася одна із закономірностей розвитку кочових суспільств на захоплених територіях, коли змістом першого кроку було завоювання великих просторів й насильне перетворення населення в підданих, а другого – соціально-економічна й політична консолідація завойовників та завойованих в рамках воутвореної держави [Лащук, 1967. – С. 113].

Якщо це так для племен салтівської культури, що входили до складу каганату (аланів, болгар, угрів, асів та ін.), то по відношенню до слов'ян, які представляли зовсім інший етнічний тип з стійкими культурно-економічними традиціями, Хозари здійснювала певну експлуатацію слов'янського населення в сейні Дону і, очевидно, Дніпровського Лівобережжя. Разом з тим вона відіграла неабияку роль, з одного боку, будучи заслоном від кочовиків [Артамонов, 1961. – С. 457], а з другого – фактом зовнішньої небезпеки, подолання якого привело до створення Русі [Насонов, 1951. – С. 28-46].

II. ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ

1. ДЕЯКІ ПІДСТАВИ ВИДІЛЕННЯ ГОРОДИЩ ПЕРЕДДЕРЖАВНОГО (VIII-IX ст.) ТА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДІВ (X-XIII ст.)

Більшість поселень VIII-XIII ст. на Дніпровському Лівобережжі мають укріплений характер, тобто відносяться до категорії городищ, які містять у своїх культурних відкладеннях матеріали обох періодів. При цьому впевнено можна говорити лише про верхню межу існування, що визначається моментом їхньої загибелі під час монголо-татарської навали наприкінці 30-х років XIII ст.; нижня - початком існування роменської культури, хронологічні рамки якої традиційно визнають з VIII ст.

Між цими двома хронологічними реперами знаходиться майже півтисячолітній проміжок часу, охоплюючий два важливих періоди в історичному розвитку східного слов'янства: переддержавний та часів становлення й існування давньоруської держави з центром у Києві. Названі періоди суттєво різнилися між собою у політичному, соціально-економічному і культурному планах. Проте спроби виділення археологічних реалій, відповідних кожному з названих періодів, на багатошарових пам'ятках зустрічають певні труднощі. Так, запропонований І. І. Ляпушкіним поділ городищ на хронологічні групи на підставі місцезоналення та планування укріплень (мисовий або кільцевий тип) не можна вважати вдалим хоча б тому, що обидва типи оборонних споруд відомі як у додержавний, так і в період існування Київської Русі, хоча останній набуває великого поширення саме в давньоруські часи. Отже, питання про хронологію кожного городища доводиться вирішувати лише на основі аналізу матеріалів досліджень конкретної пам'ятки. Найбільш масовим матеріалом, як відомо, є залишки керамічного посуду. На жаль, виходячи з аналізу саме керамічного матеріалу, можна лише згрупувати укріплені поселення за зазначеними періодами. Детальніший хронологічний поділ у межах кожного з них утруднюється відсутністю загально-

визнаної класифікації та хронології давньоруської кераміки, розробки хронологічних зведень керамічного матеріалу по століттях. Якщо такі і робилися, то вони мали дуже локальний характер і не завжди могли бути використані для пам'яток інших регіонів.

Однак за останні 40 років фахівці дійшли висновку щодо загального напрямку зміни хронологічних ознак у розвитку керамічного комплексу давньоруських пам'яток в цілому. Ці зміни торкалися насамперед орнаменталізації та моделювання вінець, є найінформативнішою для датування ознакою.

Відомо, що моделювання та профілювання верхньої частини вінець у різні часи оформлювалися майстром по-різному, оскільки гончари орієнтувалися на існуючу моду, свого роду стиль, що включає дериватів, які виникали внаслідок індивідуальності самого майстра. Проте загальний напрям моди був дуже сталим, що й дає підстави для хронологічного розподілу всієї маси керамічного матеріалу (рис. 13).

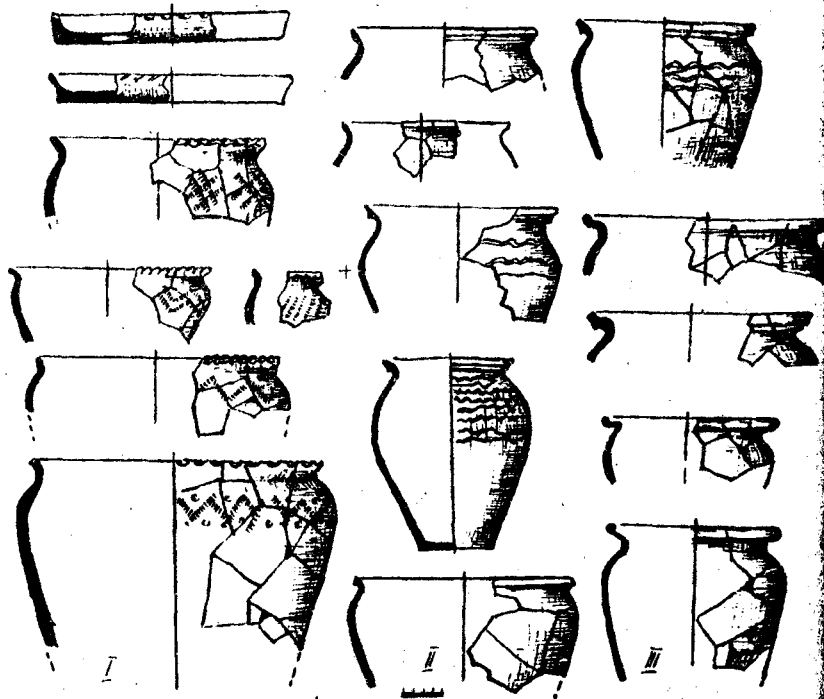

Рис. 13. Давньоруська кераміка I–III періодів (Кам'яне, Нішаха, Донецьке)

Так, для найраніших форм гончарного посуду властиві зрізані навкіс вінець з плоским або трохи потовщеним нижнім краєм зовнішнього боку. Поверхня вкривалася хвилясто-горизонтальними лініями по всій висоті посудини. Деякі типи горщиків мали гострі

зріз вінець, іноді трохи заокруглений; вічця завжди помірно відхилені. Такий ранньогончарний посуд на Середньому Подніпров'ї трапляється разом з ліпним, або правленим на колі посудом типу Луки-Райковецької на фінальному етапі її розвитку, тобто наприкінці IX–X ст. Це дає можливість визначити верхню межу функціонування згаданого посуду, а значить і самих пам'яток, в цілому серединою X ст. на всій території Давньоруської держави.

Цей посуд змінюється так званими горщиками курганного типу, в яких вічця профілюються таким чином, що по їхньому краю утворюється потовщення – "манжет", іноді підкреслений канелюрою; верхня частина вінець при цьому завжди буває гострою і значно тоншою за нижню. До найраніших відносяться горщики з вічцями, що мають вертикальний манжет. Горщики з манжето-подібним профілюванням вінець існують до середини XI ст., хоча не виключено, що в найвіддаленіших районах Київської Русі, яким є і Східне Лівобережжя, такий посуд існує до кінця XI ст.

З середини XI ст. на території Середнього Подніпров'я манжет на посуді потовщується по всій його ширині, а наприкінці століття верхній край вінець загинається до середини, а зовнішній край манжета плавно заокруглюється. Цей процес простежується і у XII–XIII ст., коли верхній край все більше заокруглюється, перетворюючись у валик, а нахил горизонтальної частини стає все більш різким, шийка коротшою [Кучера, 1978. – С. 25. – Рис. 4].

Вищеописані типи вінець горщиків зустрічаються по всіх давньоруських поселеннях, проте датування на цій основі певною мірою умовне і, отже, має відносний характер.

Необхідно брати до уваги й орнаментацию посуду, оскільки вона також визначалася існуючою модою та зазнавала змін з плином часу. Так, якщо ранньогончарному посуду властивий лінійно-хвилястий, недбало виконаний орнамент по всьому тулубу, то горщики "курганного типу" прикрашені горизонтально-паралельними лініями лише по верхній третині корпусу, або лише по плечиках. Процес йде у напрямку все більшого скорочення орнаментованої поверхні і вже наприкінці XI–XIII ст. посуд здебільшого прикрашався трьома-п'ятьма хвилястими або горизонтальними лініями, нерідко у сполученні обох видів, іноді в доповненні з відбитками штампа, насінняподібними заглибленнями тощо.

Горщики XII–XIII ст. різняться тонкими стінками, жовто-рожевою, зрідка ангобованою білою глиною поверхнею. У цей час з'являється звичай розпису посуду фарбою за мотивами рельєфного орнаменту, тобто лінійно-хвилястими композиціями. На денцях посуду фіксуються рельєфні відбитки клейм, що звичайно трактують на користь свідчення про остаточне виділення гончарного ремесла в самостійну галузь виробництва. Клейма мали різноманітні форми, але частіше у вигляді кола, яке ускладнювалося

іншими деталями. Набули поширення тамгоподібні знаки, деякі з яких входять до так званих знаків Рюриковичів. Останні є найбільш інформативними для абсолютного датування, оскільки кожний такий знак мав суто індивідуального господаря, час правління якого відомий з писемних джерел.

Аналіз особливостей конфігурації таких клейм дає можливість не лише встановити, якому з феодалів в той чи інший період належало конкретне поселення, а й датувати давньоруські відкриття на ньому.

Крім горщиків, поширені миски, глеки, великі корчаги, а також амфорки так званого київського типу. На поселеннях трапляється і досить великий відсоток тарної кераміки – імпорт з місць Північного Причорномор'я та Приазов'я. Наприкінці існування Київської Русі з'являється імпортований, а пізніше і власний польовий посуд столового призначення.

Не можна лишити поза увагою і кераміку додержавного періоду, яка на Дніпровському Лівобережжі репрезентує волинцевську та роменську старожитності, про що йшлося вище. Нагадаємо, що більшість ліпного посуду цих пам'яток має лише властиву їм орнаментацию та інші специфічні риси, які і виділяють ці культури з ряду інших, а цим і самі городища з маси укріплених поселень VIII–XIII ст. Коли гончарний волинцевський посуд остаточно зникає протягом IX ст., то ліпний роменський співіснує якийсь час з гончарним загальноруським, подекуди доживаючи до середини XI ст.

Останнім часом висловлено думку, згідно з якою гончарний посуд загальноруського типу з'являється на території поширення роменської культури у різні часи та неоднакової кількості [Григор'єв, 1990. – С. 169–172]. Так, на думку О. В. Григор'єва, такий посуд насамперед з'являється на поселеннях Середнього Подесення (перша половина X ст.), де складає на початку XI ст. понад 70 % у другій половині X ст. він поширюється на поселеннях Нижнього Посейм'я та Пониззя Сули, де складає не більш 1/3 керамічного комплексу; ще пізніше (XI ст.? – О. С.) він набуває поширення по верхів'ях Сули, у басейні Псла і Ворскли. Згідно з О. В. Григор'євим в матеріалах останніх цей посуд присутній в незначній кількості і є предметом імпорту.

Таким чином, нібито простежується певна залежність наявності давньоруського гончарного посуду в тих чи інших районах Лівобережжя відповідно до відстані від міських центрів (в даному випадку, Чернігова та Сновська в Подесенні, Воїня в Посуллі) [Там же. – С. 170].

Дійсно, з цим важко не погодитись: факт впливів культурно-генеруючих центрів, якими історично являються міста, є загальноприйнятим трюїзмом.

Інша справа з виробництвом гончарного посуду загальнодавньоруських зразків на поселеннях Дніпровського Лівобережжя. Автор категорично заперечує можливість тривалого (майже 100 років) процесу переорієнтації роменських майстрів на виготовлення цього посуду, говорячи про наявність власних традицій ще у IX ст. (Новотроїцьке). Але гончарний посуд на Новотроїцькому пов'язаний з керамічними традиціями волинцевської культури, що загалом мають салтоїдні риси, які зникають у другій половині IX ст. Отже, на нашу думку, О. В. Григор'єв у цьому питанні припускає певну некоректність.

Ми не згодні з твердженням щодо невеликої кількості давньоруської кераміки на роменських пам'ятках, розташованих на схід від Дніпра. Наші спостереження дають підстави говорити, що давньоруський посуд кінця X – початку XI ст. становить на них понад 50%. До того ж такі пропорції досить сталі по всій території від пониззя Сейму до Сіверського Дінця (Путивль, Кам'яне, Нісаха, Полтава, Донецьке). Викликає заперечення і думка О. В. Григор'єва, відповідно до якої зникнення роменської кераміки (загибель роменських городищ – по О. Григор'єву) і масове місцеве виробництво давньоруського посуду викликане зміною населення на Лівобережжі у XI ст. Але загибель цієї чи іншої культури зовсім не свідчить про фізичне зникнення її носіїв. З другого боку, майже 100-річне співіснування двох керамічних традицій зафіксовано на численних спробах виготовлення правленого на крузі роменського посуду за давньоруськими зразками, що й спостерігається на матеріалах розкопок названих пам'яток (рис. 13).

На нашу думку, масове виробництво місцевого давньоруського посуду є своєрідним індикатором одержавлювання районів Лівобережжя на схід від Дніпра, але ж ніяк не зміни населення. Ми вважаємо методично помилковим, говорячи про певні культурні зміни, вбачати їх чинники лише у змінах населення. Це стосується і піднятого О. В. Григор'євим питання. До того ж, як відомо, XI ст. взагалі було часом великих перетворень в соціально-культурному побуті східнослов'янських племен, що позначилося на майже всіх головних рисах матеріальної та духовної культури. Нагадаємо, що саме у XI ст. відбувається процес суттєвих змін у найконсервативнішій частині духовної культури – поховальному обряді: одночасно майже у всіх давньоруських племен відбулася заміна трупоспалення на трупопокладення. Не обминули зміни й матеріально-виробничу діяльність східних слов'ян, зокрема, гончарство.

Разом з тим, в цілому не заперечуючи факту появи нового населення в деяких районах сучасної Лівобережної України, її причину ми вбачаємо в активній переселенській політиці перших київських князів, які мали на меті укріплення південно-східних кор-

донів. Проте переселявся досить обмежений контингент з внутрішніх районів (серед них, напевно, були й гончарі), що аж ніяк не могло призвести до корінної зміни населення Дніпровського Лівобережжя. На користь висловленого припущення свідчить співіснування двох традицій: місцевої (роменської) та давньоруської, що відбилося на двох лініях гончарства: домашнє виробництво та ремісничє. Якщо перша з них мала задовольняти поточні потреби, а кожна господарка володіла прийомами виготовлення посуду для хатнього вжитку, то друга – орієнтувалася на виробництво посуду на збут (замовлення, ринок), що потребувало спеціальних навиків та вмінь. Останнє було під силу лише майстрам-професіоналам. З часом виготовлення посуду для хатнього вжитку повністю змінюється продукцією ремісничого виробництва. Проте у XI ст., а можливо, в окремих випадках і у першій половині XII ст. ці дві традиції співіснують (рис. 13; 14).

Таким чином, аналіз керамічних комплексів ряду досліджених городищ дозволяє визначити не лише загальне датування в межах розглядуваного часу, а й оперувати дрібнішими хронологічними реперами для об'єднання їх в певні культурно-хронологічні групи.

Вважаємо за доцільне звернути увагу й на деякі особливості у домобудівництві, які також можна використати для хронологічних пошуків. Йдеться про житла напівземлянкового типу, однак во властиві як для VIII–X ст., так і наступного часу, хоча вони різняться між собою за типом опілювальних споруд. Відомо, що у волинцевських та роменських житлах піч вирізали разом із спорудженням напівземлянки з материкового останця, тоді як в давньоруському житлі печі глинобитні (у точному розумінні слова) і зводилися на дерев'яному каркасі.

Певні підстави для уточненого датування дає господарський інвентар з розкопок. Це серії знарядь обробітку ґрунту та інструментів ремесла, предметів озброєння та спорядження, ремісничих виробів, що розвивалися у часі й тому мають специфічні ознаки для кожного з розглядуваних періодів. Для давньоруської доби аналіз цих речей, виготовлених головним чином з чорного металу, свого часу зробив Б. О. Колчин. Це дозволяє нам широко використовувати для детального датування матеріали з досліджень городищ Лівобережжя за аналогіями. Цінними є й інші роботи фахівців з вивчення синхронних пам'яток, зокрема залишених сусідами слов'ян Дніпровського Лівобережжя: в'ятичами, радимичами, а також алано-болгарськими племенами Північного Причорномор'я [Рыбаков, 1932; 1948; Мавродин, 1940; Никольская, 1981; Москаленко, 1965; 1981; Плетнева, 1967; 1989; Кирпичников, 1966а, б; 1971; 1973; Медведев, 1966; Михеев, 1984 та ін.].

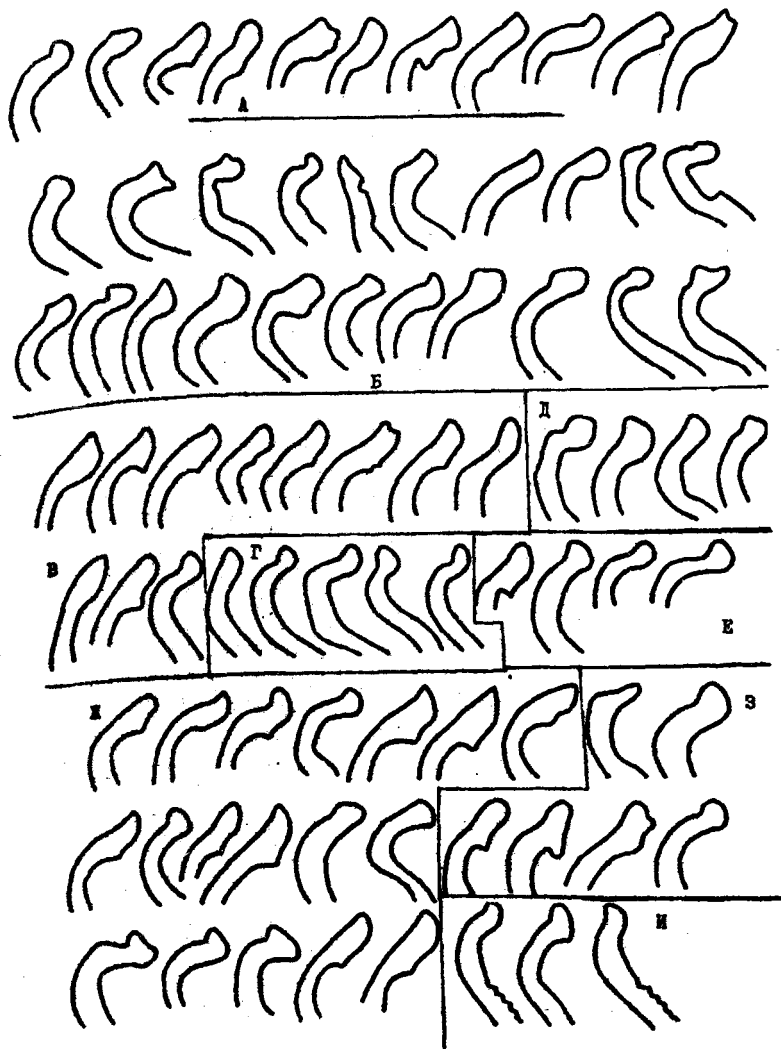

Рис. 14. Профілі давньоруської кераміки з городищ Лівобережжя:
 А, Б – Кам'яне; В – Зарічне; Г – Хотмижськ, Д, Е – Журавне; Ж – Ніца-
 ха; З – Городне; И – Донецьке, Лубни

Важливе місце у вирішенні питань хронології належить прикра-сам, що походять з могильників та поселень лівобережного Подніпров'я. Хронології та аналізу давньоруських прикрас присвяче-но кілька праць у вітчизняній літературі [Шапова, 1972; Мальм, Фехнер, Недошивина, 1967; Корзухіна, 1954; 1978; Рыбаков, 1948; 1953; Кирпичников, 1973; Айбабин, 1988; Плетнева, 1967; 1989; Ко-

валевская, 1972; 1979 та ін.]. За аналогіями з розробками речі особистого вбрання можна датувати і пам'ятки, досліджені на м. поза кордонами Київської Русі, тобто на схід від Дніпра.

Таким чином, ми маємо достатньо підстав для поділу всіх укріплених поселень Дніпровського Лівобережжя VIII–XIII ст. на білі дрібні хронологічні групи, що, безумовно, дасть можливість встановити динаміку культурно-історичного процесу серед східнослов'янського населення Давньоруської держави протягом майже 500 років.

2. ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ ВОЛИНЦЕВСЬКО-РОМЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Відомо, що датування переддержавних старожитностей східнослов'янства взагалі утруднене насамперед відсутністю речових матеріалів, які б давали підстави для абсолютної хронології. Тим явище пояснюється певними особливостями притаманної східнослов'янської духовної культури, а саме – поховальним обрядом – трупоспаленням, коли разом з небіжчиком у вогнище потрапляли й речі особистого вбрання. Саме існування останніх з врахуванням змін у часі, разом з типологією та класифікацією утворює необхідні умови валини для хронологічних розробок археологічних пам'яток, зокрема тому числі й волинцевських. Згідно з Д. Т. Березовцем, їх датування визначається VII–VIII ст., або у межах існування роменської культури, тобто VIII–X ст., як вважав І. І. Ляпушкіна. Поділяючи в цілому думку останнього щодо синхронності груп пам'яток, Є. О. Горюнов висловлювався за більш вузькі межі існування волинцевських пам'яток, обмежуючи їх VIII–IX ст. [1975б. – С. 10; 1981. – С. 94].

З певними корективами з цією думкою можна погодитися й щодо нижньої і верхньої межі запропонованої Є. О. Горюновим хронології волинцевських пам'яток потребують уточнення.

Спробуємо це зробити на підставі матеріалів археологічних досліджень найбільш визначних і відносно добре вивчених пам'яток. Це поселення та могильник біля с. Волинцеве та Битицького городища. На нашу думку, перший комплекс можна датувати кінцем VII ст., в той час як існування Битицького городища датується, головним чином, на VIII ст. Додамо, що серединою VIII ст. датується Олішчянське поселення, а також Є. О. Горюнов. Зауважимо, що таке датування робилося на основі матеріалів, зібраних за обсягом розкопок І. І. Ляпушкіна 1953 р. (близько 1953 р.). Завдяки новим дослідженням уявлення про Битицьке городище значно змінилося. Крім того, розкопки Волинцевського городища, які проводилися на початку 80-х років, дозволили ви-

керамічному комплексі ранній горизонт, пов'язаний з пізніми проявами колочинської культури, загально визнаним часом датування якої є VI-VII ст. [Приходнюк, 1990. – С. 253].

Певні особливості Битицького поселення (головним чином, наявність оборонних споруд), а також аналіз керамічного комплексу дозволяють віднести його до середнього періоду волинцевської культури. Відповідно до класифікації кераміки С. П. Юренка для нього властива наявність горщиків IV, VI, VII і VIII типів, сковорідок з відносно вищими бортиками, червоноглиняних амфор, верхня частина яких прикрашена зональним рифленням [Юренко, 1983]. Датування останніх, виходячи з новітніх розробок, знаходиться у межах другої половини VII-VIII ст. [Баранов, 1977. – С. 24]. До того ж цей період датується ранніми салтівськими імпортами, а також предметами, що входили до складу Харівського скарбу. Це двощиткові антропоморфні фібули та зіркоподібні підвіски-сережки, хронологія яких визначається VII-VIII ст. [Рыбаков, 1948. – С. 63; Айбабин, 1973. – С. 69-70]; ліроподібні з витягнутими губами пряжки, які датуються тим самим часом [Ковалевская, 1979. – Табл. XV, 12]; срібні та бронзові браслети з розширеними трубчастими кінцями, кулеподібні зернені підвіски ("самоварчики"), що стали прототипом давньоруських скроневих кілець, найраніші екземпляри яких трапляються на рубежі VII-VIII ст. [Корзухина, 1954; Айбабин, 1973. – С. 71; Горюнов, 1981. – С. 81; Приходнюк, 1980. – С. 109-111. – Рис. 22].

На підставі перелічених знахідок хронологія середнього періоду волинцевських старожитностей визначається від рубежу до середини VIII ст.* тим більш, що саме в цей час у лісостеповій смузі Лівобережжя з'являються скарби [Корзухина, 1955. – С. 61-82].

Пізній період волинцевської культури характеризується, згідно з С. П. Юренко, кількісною перевагою в керамічному комплексі горщиків IV, VII типів, мисок II та III типів поряд з кружальними горщиками I і V типів [Сміленко, Юренко, 1990. – С. 282-287]. Збільшується кількість амфорної тари. До складу керамічного комплексу пізнього періоду входять горщики, миски, кубинки кружальної технології, виявлені при дослідженні Битицького городища у великій кількості. Найближчою аналогією їм є подібні екземпляри, що походять з розкопок Дмитрівського катакомбного могильника [Плетнева, 1981. – Рис. 46, 9, 11, 15; 47, 7; 1989. – Рис. 33].

* В останні роки з'явилася тенденція омолоджувати датування згадуваних речей, виключаючи можливість їх існування у VII ст. [Щеглова, 1990. – С. 165-168]. Вважаємо, що ми не маємо підстав не довіряти визначеним фахівцям, науковим інтересам яких підпорядковані суто хронологічним дослідженням.

Хронологія цього періоду визначається наявністю литих бронзових сережок "салтівського типу", що датуються кінцем VII-VIII (за М. Я. Мерпертом) або другою половиною VIII – початком IX (згідно з С. О. Плетнєвою, а також – антропоморфним чи рослинним орнаментом бляшок, аналогії яким відомі у північнокавказьких могильниках (кінець VII – початок IX ст.) [Ковалевская, 1972. Рис. 3, 2; 22; 32-41].

У житлах № 29-30 Волинцевського поселення, а також у волинцевському горизонті Новотроїцького та під час розкопок Битицького городища знайдені наконечники стріл пласкої ромбоподібної форми, що звичайно датуються VIII-IX ст. [Медведев, 1966. – С. 5].

Певною мірою датуючою знахідкою є злегка вигнута шабля бойовий кінець якої довжиною 15 см загострений по обох боках [Битиця, 1985]. Такі екземпляри ближчі до мечей сарматського типу ніж власне середньовічних. Аналогії їм широко відомі серед матеріалів пам'яток салтівської культури [Плетнева, 1967. С. 157-158. – Рис. 43, 1, 2; Михеев, 1985. – Рис. 121]. У нашого земплера відсутнє перехрестя, проте маючи на увазі наявність елмані та трохи відхилене від поздовжньої осі руків'я, її можна датувати часом не пізніше початку IX ст. [Плетнева, 1967. Рис. 34. – С. 71; Кирпичникова, 1966. – С. 67; Никольская, 1967. С. 34].

З Битицького городища походить серія сокир, аналогії яких знайдені в матеріалах Новотроїцького городища, а також серед пам'яток салтівської культури [Ляпушкин, 1958. – Табл. XXXIX. – Михеев, 1985. – Рис. 24, 13-15; Плетнева, 1967. – Рис. 36; Никольская, 1967. Рис. 83, 11].

Великого значення для хронології пізнього періоду волинцевської культури має Битицький скарб, відкритий під час розкопок В. В. Приймаком у 1984 р. [Сухобоков, Вознесенская, Приймак, 1989. – С. 92-105] на відстані 1 м на південний захід від західного кутка розкопаного малозаглибленого житла з вогнищем. Скарб містився у неглибокій (0,5 м від рівня сучасної поверхні), овальної форми в плані ямці, розміром 0,45 x 0,3 м, заглибленій в материковий суглинок на 0,1 м.

Вздовж східної стінки лежали компактно вісім серпів й си-горбуші; під західною – залізна сокира, обух великої горбуші сокири, та масивний, дуже сточений точильний брусок дрібнозернистого абразиву. В центрі ями, між цими знахідками виявлено залізний струг, ложкоріз, долото, ніж (рис. 15). Уздовж південною стінкою насипом лежали прикраси: різнокольорові скляні та пастові намистини, бронзові спіральні закручені прикраси, два бронзові та один з електри бубонці, а також злитки свинцю тої маси з відбитками тканини (фото 1, 1-7).

З восьми серпів за своїми параметрами (довжина та вершина дуги лева) чотири можна виділити в окрему групу, в яких вершина дуги лева дорівнює $1/3-1/4$ АВ. Найближчі аналогії відомі серед серпів пеньківського типу на поселенні в уроч. Макарів Острів [Березовец, 1963. – Рис. 26], а також на Новотроїцькому городищі [Ляпушкін, 1958. – Табл. LXXXVII]; їх можна датувати VII–IX ст.

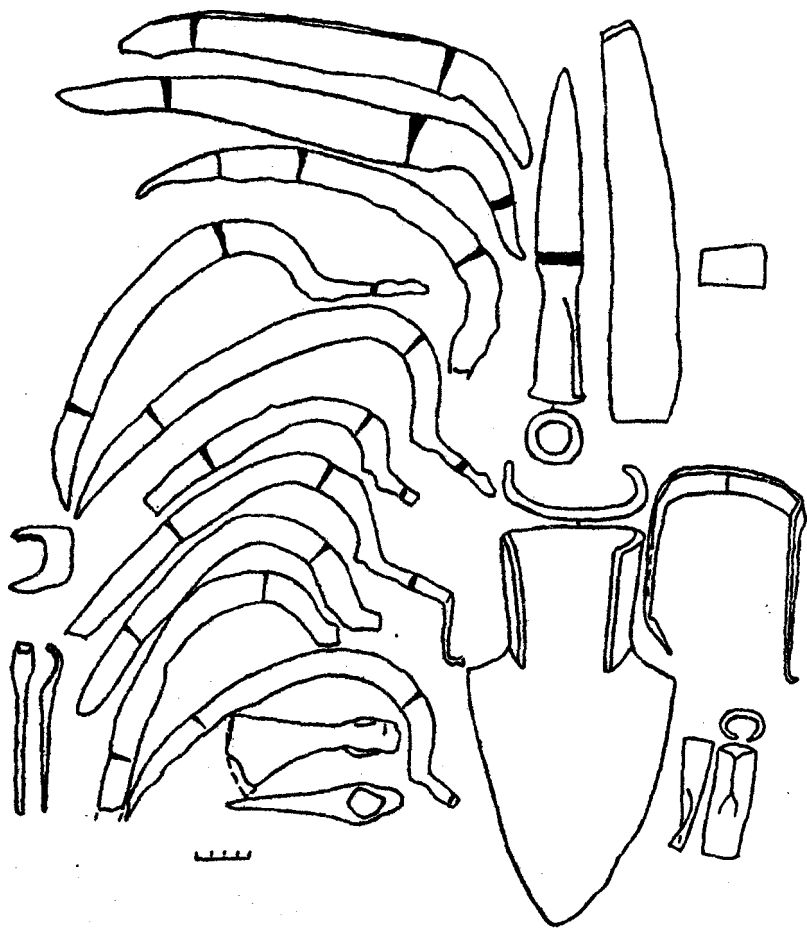

Рис 15. Витиця 1. Знаряддя праці із скарбу 1984 р.

Близьким часом датується і сокирка з подовженим обушком, чітко вираженими щічками, трохи пошкодженою робочою частиною (довжина 12,5 см, ширина лева 5, ширина отвору 2 см). За формою й параметрами вона належить до другої групи сокир "малих форм", які застосовувалися у військовій справі. Такі сокири схожі на зви-

чайні господарські, будучи їх зменшеною копією [Кирпичников, 1966. – С. 29]. Наш екземпляр відтягнутим обухом і виступаючими щічками нагадує пізньоаварські й салтівські зразки [Симонова, 1978. – Рис. 1; Плетнева, 1967. – Рис. 43, 25; Михеев, 1985. – Рис. 2, 7–8].

Деякі підстави для датування дають й знаряддя для обробітку ґрунту, що репрезентовані наральниками. Один з них був у складі скарбу, а другий походить з розкопок І. І. Ляпушкіна. Обидва відносяться до широколопатових, асиметричних. Такого роду орні знаряддя мають широке поширення в лісостеповій смузі Східної Європи, особливо на слов'янських пам'ятках Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. До них близькі наральники салтівських поселень VIII – першої половини IX ст. [Довженко, 1961. – Рис. 7, 9–11; Ляпушкін, 1958. – Табл. LXXXVII; Седов, 1982. – Табл. LXII; Плетнева, 1967. – С. 146–147. – Рис. 38. 8–9; Михеев, 1985. – Рис. 22; 34].

Довжина наральника з Битиці 28 см (довжина втулки 9, ширина 10,5 см); максимальна довжина робочої частини 15 см.

Зауважимо, що серед дев'яти підданих металографічному аналізу наральників, знайдених на східнослов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е., лише два мають цементацію ріжучого леза. Один з них знайдено під час розкопок І. І. Ляпушкіна у 1953 р., а другий – на городищі біля с. Жерновець Курської області [Узянов, 1980. – С. 83]. Наральники з цементованим ріжучим краєм відомі на латенських пам'ятках кінця I тис. до н. е. та черняхівських поселеннях Середнього Подніпров'я [Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1983. – С. 80–81; Барцева, Вознесенская, Черных, 1972. – С. 43].

Найінформативнішою частиною скарбу є прикраси, серед яких є бубонці, виготовлені з бронзи (2 екз.) та електрового сплаву. Один з бронзових екземплярів вкритий доброякісною патиною; він прикрашений рельєфним орнаментом у вигляді горизонтального паска, від якого відходять вертикальні смужки. Його розміри 2,5 x 1,9 см. Від другого бронзового бубонця збереглася лише половинка, по якій можна встановити його розміри: 2 x 1 см. Розміри бубонця з електра близькі до описуваних, поверхня гладенька, орнаментация відсутня.

Інші прикраси представлені двома разками намиста. Один з них нараховує 26 спіральних пронизок, скручених з пласкої або трикутної у розрізі бронзової стрічки, шириною 1,8–2 мм, а також замикаючої трубки. Остання по кінцях орнаментована трирядним рельєфним пунктиром з карбованих опуклин (рис. 16, 4). Суцільна довжина всього намиста 60 см, а довжина окремих пронизок 2–6–6,5 мм.

Бубонці й бронзові пронизки входили до складу комбінованих разків намиста разом зі скляними та пастовими намистинами. Описаний вище екземпляр складався виключно з пронизок, про що свідчить наявність замикаючої трубочки. Аналогічні речі відомі: на пам'ятках пеньківського типу (Сурська Забора, Деревка); у складі скарбів VI-VIII ст. на території Дніпровського Лівобережжя та Середнього Подніпров'я (Хацьки, Малий Ржавець); в матеріалах розкопок катакомбних могильників салтовської культури (Старий та Верхній Салтов) [Плетнева, 1981. – Рис. 37, 18; Шрамко, 1962. – С. 285. – Рис. 110, 18; 110, 11; Бобринский, 1901. – С. 147–148; Рыбаков, 1953; Телегин, 1962. – С. 16–17].

Другий разок намиста утворювався з намистин, що є найчисленнішою категорією прикрас Битицького скарбу (Фото 1, 1).

За класифікацією В. Б. Деопік (Ковалевської) вони поділені нами на чотири групи.

До першої відносяться одноколірні намистини, які в свою чергу поділяються на одинарні та багатоскладові. Останні становлять 60 % (57 екз.) і репрезентовані двома типами: реберчастими та гладенькими. Більшість екземплярів відноситься до першого (40 шт.). За кольором скляної та пастової маси вони поділяються на: чорні (2), сині (13), світло-брунатні (1), зеленувато-блакитні (14), жовті (8). Серед гладеньких намистин – світло-сині (1), зеленувато-блакитні (4), жовті (10).

Здебільшого діаметр намистин – 0,4–0,7 см. Однак переважають екземпляри діаметром 0,5–0,6 см. Більшість багатоскладових намистин відноситься до дольчастих, причім дольки намічені не завжди чітко. В ряді випадків багатоскладові намистини складаються з 2–5, іноді з 3–8 частин.

Одинарні намистини першої групи репрезентовані трьома типами: реберчастими, циліндричними, зонними. Здебільшого вони мають 0,5 см у діаметрі; виділяється за розмірами (0,7 см) одна реберчаста намистина світло-синього кольору.

Інші намистини (11) мають діаметр до 0,5 см; вони відносяться до циліндричних та зонних; виготовлені з непрозорого скла синього кольору, мають сліди нерівного зрізу, що утворює деякий кут до осі.

До другої групи відносяться смужкові намистини (24 екз.), що також поділяються на багатоскладові та одинарні підгрупи, в кожній з яких за типами різняться реберчасті та гладенькі.

Багатоскладових реберчастих намистин світло-брунатного (3) та жовтого (5) кольорів 8 екз. Багатоскладові гладенькі намистини більш численні й різнокольорові: по два екземпляри виготовлено на жовтій та зеленуватій основі з синіми, блакитними й червоними смужками; по одному – на світло-брунатній, мутно-

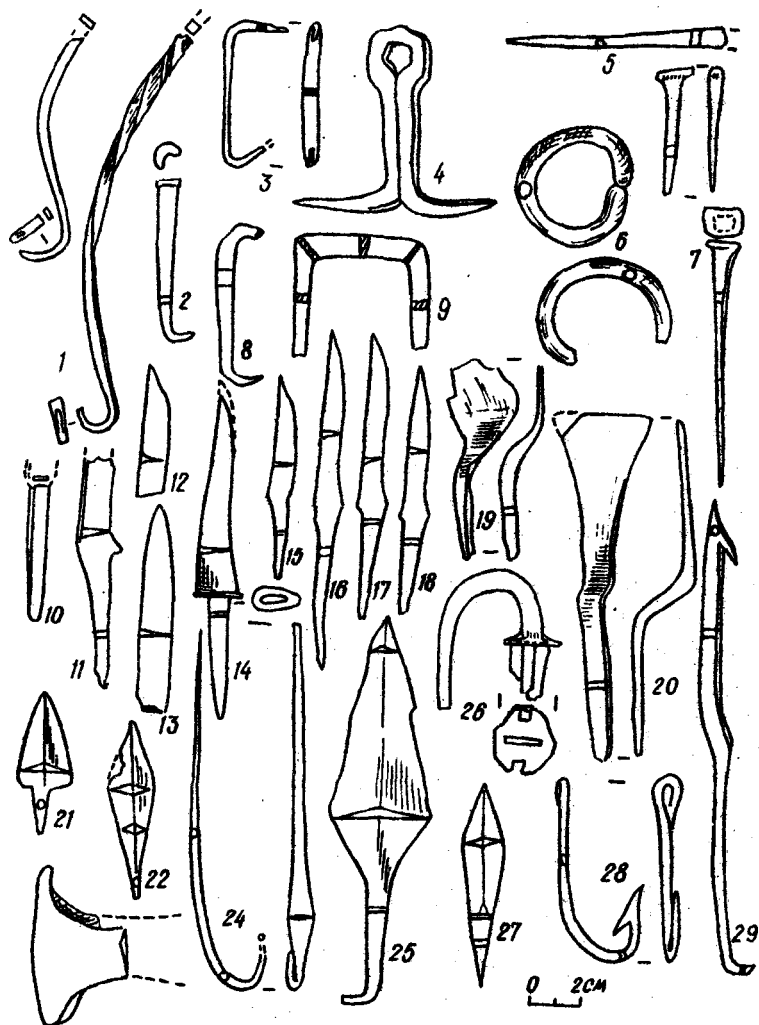

Рис. 16. Ніцаха. Знахідки виробів з чорного металу. Розкопки 1986–1988 рр.

зеленуватій та синій основі з білими, червоними та жовтими смужками.

Оди́нарні на́містини другої групи представлені реберчастими та гладкими виробами (6 екз.). Чотири з них виготовлено на сірій основі, мають круглу форму; одна на́містина виготовлена на жовтій основі, належить до розряду гладких. Лише одним екземпляром представлено тип реберчастих на́містин, що виготовлялися на світло-брунатній основі і прикрашалися тонесенькими різнокольоровими смужками.

До третьої групи – очкових – відноситься одна велика (1,5 см у діаметрі) намистина з чорної пасти з синьо-білими опуклими очками (до 3,5 мм).

Четверту групу складають намистини з металевою прокладкою. Діаметр намистин 0,4–0,5 см, прокладку виготовлено з золоченої фольги.

В цілому всі намистини Битицького скарбу можуть бути датовані VI–IX ст. Проте при детальному розгляді кожної групи і типу, а також особливостей кількісного співвідношення і поширення в пам'ятках другої половини I тис. н. е. можливе встановлення вузких відрізків їх існування.

При цьому будемо спиратися на добре описаний і продатований аналогічними матеріалами комплекс Дмитрівського катакомбного могильника. Це тим більш оправдано, оскільки фахівці відзначають значну схожість намистин з розкопок слов'янських поселень Дніпровського Лівобережжя із салтівськими [Школьнікова, 1978. – С. 100–101; Шапова, 1972. – С. 216].

В Дмитрівському могильнику багатоскладові реберчасті однокольорові намистини (тип 10 за С. О. Плетнєвою), що становлять 42 %, відносяться до раннього періоду в катакомбах першої групи раннього періоду існування пам'ятки. При цьому 26 з 33 екземплярів таких намистин виявлено в катакомбі № 38. Так само і багаточасні однокольорові гладкі (тип 5 за С. О. Плетнєвою) в цій же катакомбі знайдені у кількості 22 екз., тоді як в інших катакомбах вони зустрічаються у поодиноких випадках (крім катакомби № 49).

Смужкові багатоскладові намистини (тип 39 за С. О. Плетнєвою) не поділені С. О. Плетнєвою на реберчасті та гладкі, тому розглянемо їх сумарно. У Дмитрівському могильнику 16 екземплярів таких намистин з 17 виявлено в катакомбах першої (ранньої) групи.

Очкова намистина має аналогії як в пам'ятках VI–VII ст., так і пізніших, проте опуклі "глазки" характерні для намистин саме цього часу [Деогик, 1961. – С. 221–222; Плетнева, 1989. – Рис. 65, 26].

На підставі кореляції намистин з іншими знахідками С. О. Плетнєва датує катакомби першої групи другою половиною VIII ст. [1967. – С. 137–140]*. Це дає нам можливість датувати вказаним часом майже 60 % намистин Битицького скарбу, що в свою чергу дозволяє визначити цим часом і комплекс знахідок в цілому.

Отже сукупність датуючого матеріалу за аналогіями з матеріа-

* Проте необхідно мати на увазі, що хронологію салтівської культури, яка визначається С. О. Плетнєвою кінцем VIII – другою половиною IX ст., не можна приймати без застережень, оскільки ряд дослідників (О. В. Гадло, І. А. Баранов, В. С. Флєров та ін.) висловлюються на користь існування ранніх комплексів цієї культури до середини VIII ст. [Баранов, 1977. – С. 4–6; Флєров, 1981. – С. 10].

лами Дмитрівського могильника дає, на наш погляд, певну можливість визначити хронологію Битицького городища з середини VIII ст., а звідси й інші пам'ятки пізнього періоду волинцевської культури можуть датуватися з середини VIII ст.

Говорячи про верхню межу волинцевської культури в цілому слід зауважити, що її не можна визначити з необхідною чіткістю, що пояснюється певним, дуже коротким періодом співіснування з роменською культурою в межах другої половини VIII ст. Це явище простежується на таких відомих пам'ятках, як Опішня та Новотроїцьке, причому на першому з них волинцевські ремінісценції присутні в керамічному комплексі в поодиноких випадках, а на другому – виявлено волинцевський горизонт пізнього періоду.

Разом з тим, зберігаючи деяку близькість до волинцевської культури, згадані поселення за топографією і характером тяжіють до пам'яток власне роменської культури завдяки використанню рельєфу (останці та миси стрімких корінних берегів) та наявності елементів фортифікації.

Тут, мабуть, необхідно зазначити особливе місце Битицького городища серед волинцевських пам'яток. Його місцезнаходження на високому мису, наявність значних оборонних дерево-земляних споруд, а також великий відсоток (до 60) гончарного посуду в керамічному комплексі разом з безпрецедентною кількістю сілськогосподарських знарядь та ремісничого інструменту, дає підстави ставити питання про інший, ніж у більшості волинцевських пам'яток, соціальний та етнокультурний зміст. Ще не можна робити конкретних висновків*. Однак деякі особливості у домобудівництві та речові матеріали дають певні підстави вбачати співіснування в межах одного поселення й часу слов'янських та іноетнічних культурних компонентів.

Хронологія власне роменської культури межами VIII–X ст. визначається речами салтівського імпорту, датування яких розроблено відносно (стосовно слов'янських старожитностей) добре. Велике значення для визначення хронології мають також скарби східних монет або ж поодинокі дїргемі [Ляпушкин, 1947. – С. 121–136; Седов, 1982. – С. 136]. Можливість більш конкретного датування роменських пам'яток дали розкопки Новотроїцького городища, де на одношаровому поселенні знайдено скарб, що складався з прикрас та арабських дїргемів початку VIII–IX ст. [Ляпушкин, 1958. – Рис. 13; 15]. Аналогічні знахідки виявлено й на інших роменських пам'ятках, або ж в роменських нашаруваннях давньоруських поселень згадуваного регіону: Кам'яне, Ніцаха, Донецьке

* Наслідкам розкопок Битицького городища (1984–1990 рр.) буде присвячено окрему монографію.

[Шрамко, 1962. – С. 310–311; Сухобоков, Иценская, Орлов, 1978. – С. 387–388; Сухобоков, 1984. – С. 157–162].

Деякі особливості роменських поселень і характер виявленого під час досліджень матеріалу дозволяють розчленувати всю кількість пам'яток на дві хронологічні групи: ранню та пізньороменську. При цьому верхня межа останньої охоплює першу половину XI ст., тобто заходить в часи існування Київської Русі.

До першої групи відносимо роменські городища, що мають риси, споріднені з пам'ятками попереднього часу: Новотроїцьке (басейн Псла), Опішня (басейн Ворскли). Їх відмінність від більшості роменських укріплених поселень полягає в існуванні незначних оборонних споруд (Опішня), або ж їх повної відсутності (Новотроїцьке). Це зближує їх з волинцевськими відкритими поселеннями, за виключенням Битицького.

Разом з тим їх розміщення на окремих останцях та мисах корінного берега наближує їх до більшості власне роменських. Проміжне становище цих поселень підтверджується й іншими спостереженнями. Так, керамічний комплекс Опішнянського поселення суттєво відмінюється від типово роменського наявністю волинцевських форм горщиків, сковорідок з низькими бортиками, відсутністю традиційного роменського орнаменту на посуді тощо. На Новотроїцькому городищі С. П. Юренко виділила горизонт нашарувань, що відноситься до пізнього періоду волинцевської культури [1983. – С. 16–17]. Посудини цього горизонту схожі з горщиками III–V типів та мисками I–II типів за типологією роменського керамічного комплексу, розробленою нами [Сухобоков, 1985. – С. 127–129].

До цього необхідно додати, що в одному з жител Опішні знайдено люстерко салтівського типу [Ляпушкин, 1961. – Рис. 20], що за аналогіями таких знахідок в аланському могильнику Чмі датується до середини VIII ст. [Мерперт, 1951. – Рис. 2].

Сукупність прикрас та знахідок з Новотроїцького поселення вказує на середину VIII ст. як на можливу нижню межу його існування. В той же час монетні знахідки (діргеми 711/712–818/819 рр.) дають підстави визначати верхню межу до середини IX ст. Все вищесказане дозволяє датувати групу ранньороменських пам'яток з середини VIII до другої половини IX ст.

Критерієм виділення пізньороменських пам'яток може служити безперервність існування поселення як у рамках VIII–X ст., так і пізнішого часу. Для цього необхідно використовувати спостереження над стратиграфією з метою виявлення стерильних прошарків або слідів пожеж між роменськими та давньоруськими нашаруваннями.

Так, наприклад у шарі згарища, розділяючого роменські та давньоруські напластування на Донецькому городищі, знайдено

варварську імітацію куфічного діргема X ст. [Шрамко, 1962. Рис. 185]. Аналогічну знахідку – брактеат саманідського діргема 70-х років X ст. – виявлено у верхніх горизонтах культурного шару городища Великий Горналь [Куза, 1981. – С. 29], де слідів пожеги не зафіксовано. На цьому ж городищі знайдено й саманідські монети, що карбувалися у першій третині X ст. при халіфі Муктадірі.

На наш погляд, такі знахідки мають вагоме значення для вчленування групи роменських поселень південно-східного регіону Дніпровського Лівобережжя, що продовжували своє існування і після рубежу IX–X ст. До згаданих слід віднести й археологічні комплексні пам'ятки поблизу сіл Кам'яне на Пслі та Ніцаха в басейні Ворскли [Сухобоков, 1984. – С. 157–162, 164–167].

Основою для виділення хронологічної групи пізнього етапу роменської культури може служити керамічний матеріал з того чи іншого поселення, де знайдено посудини перехідної технології, коли виготовлення посуду від руки змінюється виробництвом на гончарному колі. Характерно, що такий посуд зберігає роменські традиції у складі тіста та орнаментації "гусеничим" штампом по плічкам горщиків, що моделювалися за загальнодавньоруськими зразками [Сухобоков, 1975. – Рис. 48]. Суттєвою рисою кераміки перехідної технології є застосування "мотузчатого" чи "гусеничого" орнаментів роменської культури разом з рифленням по верхні та рельєфній хвилі.

Такий посуд знайдено нами на городищах поблизу сіл Ніцаха Зарічне, а також А. О. Моруженко на городищі поблизу с. Городне та на Донецькому (розкопки Б. А. Шрамка та О. Г. Дяченка). Таким чином, маємо справу не з окремими епізодами, а з певним явищем, що поширювалося на всі пам'ятки названого регіону. Датування (звичайно відносно) посуду перехідної технології може базуватися на специфіці профілювання верхньої частини горщиків. Відмічається спроба імітувати вінця гончарних горщиків кінця X – першої половини XI ст. Наявність таких екземплярів викликає сумнів відносно думки Б. А. Шрамка нібито Донецьке городище після загибелі роменського поселення у першій третині X ст. відновлює своє існування не раніше рубежу XI–XII ст.

Якщо явних свідочств загибелі роменського поселення не виявлено, і в одному закритому комплексі разом зустрічається ліпний та гончарний посуд, то ми маємо всі підстави говорити (звичайно, при кількісно-якісному аналізі кераміки) про пізньороменські прояви у давньоруський час.

Подібні випадки трапляються досить часто, але їм не завжди приділяли належної уваги. Так, ще М. О. Макаренко, розкопуючи епонімне городище поблизу м. Ромни в уроч. Монастирище, відзначав, що часто-густо ліпний посуд зустрічається разом з кружаль-

ним в одних і тих самих житлах. Тоді ж дослідник звернув увагу на виготовлений на колі посуд, в орнаментаті якого лінійно-хвилястий орнамент поєднувався з "гусеним" штампом на одній посудині. Те саме виявлено Б. О. Рибаківим під час розкопок Гочівського городища, де в одному з жител в печі знайдено роменський і давньоруський горщики.

Перелічені факти дають, на наш погляд, підстави говорити про певний період сумісного існування роменської й давньоруської кераміки, що є своєрідним індикатором пізнього етапу роменської культури. Не може бути сумнівів, що саме цей етап відбиває складний процес вrostання роменської культури у загальнодавньоруську, найбільша активізація якого припадає на кінець X – першу половину XI ст. Саме цим часом слід визначити хронологію пізнього періоду роменської культури [Сухобоков, 1985. – С. 131].

Разом з тим не можна залишити поза увагою наявність роменських городищ, що хронологічно займають проміжне місце між раннім та пізнім періодами. Таким є, наприклад, Донецьке городище, роменський шар якого може датуватися шаблею раннього типу, яку А. М. Кирпичників відносить до початку X ст. [1966. – С. 68]. До того ж на ньому знайдено куфічний діргем кінця IX ст., що з необхідною поправкою на час випадіння з обігу можна вказувати на першу третину X ст. [Шрамко, 1962. – С. 312]. За Б. А. Шрамком існування роменського поселення на Донецькому, судячи із знахідки табаристанської монети 780/781 рр., почалося не раніше початку – середини IX ст.

Так само роменські відкладення на археологічних комплексах Кам'яного та Ніцахи, виходячи з аналізу керамічного матеріалу, можуть бути датовані цим же часом. Нижня межа виникнення роменського поселення поблизу с. Ніцахи датується половинкою аббасидського діргему, що карбувався у м. Ал-Куфі при халіфі Ал-Мансурі у 145 р. хіджри (762/763 рр.)*. На думку О. В. Фоміна, час його випадіння з обігу відноситься до першої половини IX ст.

Таким чином, на нашу думку, наведені спостереження свідчать, що хронологія роменської культури в цілому повинна визначатися у межах другої половини VIII – першої половини XI ст. Це не зовсім співпадає з традиційною хронологією роменської культури. Проте тиск результатів новітніх археологічних досліджень змушує дещо омолодити її. Згадаємо вже наведені вище приклади.

Так, у закритому комплексі (заповнення печі роменського типу) одного з жител Горбовського городища (басейн Десни) разом виявлені роменські ліпні та давньоруські кружальні горщики,

* Визначення О. В. Фоміна, за що ми дуже вдячні. (Монету знайдено на місці повністю зруйнованого курганного могильника.)

вдвож стін та в одному з кутів. Останній потім використовувався для зведення печі. Корисна площа приміщень не перевищувала 25–30 м². Виявлений при розчистці керамічний матеріал разом із індивідуальними знахідками дає можливість датувати їх до гою половиною VIII – початком X ст.

Три житла (№ 2, 3, 6) також мали в плані близьку до прямокутника форму, площею близько 25 м². Це споруди напівземлянкового типу стовпової конструкції. Поруч з типово роменською керамікою, іноді правленою на колі, зустрічаються поодинокі уламки гончарного посуду та велика кількість фрагментів давньоруського посуду з суцільно рифленою поверхнею й манжетоподібними вінцями. Датування останніх не виходить за межі XI ст., що за сукупністю з речовими знахідками може визначати хронологію цих об'єктів рубежем X–XI ст.

Два житла (№ 7, 11) відносяться до пізнього періоду існування поселення. Перше – зрубна споруда, заглиблена у ґрунт на 0,8–1 м, площею 5,1 x 5 м. В ній розчищено глинобитну піч на каркасі. Друге – напівземлянка стовпової конструкції. Підлога залягла на глибині 1,6 м, на ній розчищено дві каркасні глинобитні печі. За керамічним матеріалом вони датуються XII – початком XIII ст.

Житло № 12 являло собою напівземлянку зрубної конструкції. Підлогу зафіксовано на глибині 0,6 м. В процесі виборки заповнення розчищено вирізану в материковому останці піч, обкладену каменем, а поруч з нею ще одну каркасну глинобитну піч, також обкладену каменем – амфорними брилами.

Так само на основі керамічного матеріалу поділяються господарські приміщення й ями.

З господарських споруд (№ 1–3) одна (№ 2) наземного типу, друга – напівземлянка, пристосована під млинову споруду. Про це свідчить наявність двох пар жорен, одна з яких знаходилася у робочому порядку. Вищеописані керамічні уламки, серед яких значна кількість ліпних, разом з деякими особливостями моделювання верхньої частини кружального посуду дозволяють говорити про X–XIII ст. як можливу дату існування цих господарських будівель.

Розчищені на городищі господарські ями мали різне призначення. Так, наприклад, ями № 13, 14 містили людське поховання, а № 1, 7, 16, 22, 30 використовувалися для зберігання збіжжя, в інших виявлено побутові відходи. Керамічний матеріал та деякі знахідки, виявлені в цих господарських ямах, дають можливість встановити їх хронологічне співвідношення. Так, до роменського часу відносяться ями № 2, 4, 12, 15–19, 23, 31–32; до X–XI ст. – № 5, 8–9, 20, 24, 33. Решта господарських ям (№ 3, 6, 9, 21, 25, 29) явно відносяться до давньоруського часу – XI–XIII ст., оскільки в них,

крім кісток тварин, знайдено лише кераміку з потовщеним валиком і горизонтально відхиленими вінцями та широкою закраїною під кришку.

Матеріали з об'єктів, а також відсутність стерильного прошарку між роменськими та давньоруськими відкладеннями дають можливість говорити про безперервність (або дуже незначні перерви терміном 10–20 років) існування поселення у першій половині IX – 30-тих роках XIII ст.

В процесі розкопок зібрано значну колекцію виробів, асортимент яких налічує 26 найменувань: знаряддя праці (ножі, сокири, долота, серпи, коси, наральник та ін.), предмети озброєння (вістря кидальних дротиків і стріл, гачок від сагайдака), спорядження коня (підкови), побутові речі (кресала, ключі, скоби тощо) (рис. 16).

Весь комплекс знахідок піддано металографічному аналізу: з'ясовано особливості місцевої залізообробки не лише для роменського, а й давньоруського часів.

Дослідження городищ біля с. Ніцаха у 1986–1988 рр. в цілому підтвердили зроблені раніше спостереження і внесли деякі корективи в наші уявлення про час виникнення роменського поселення на ньому. Це з'ясувалося, насамперед, на керамічному матеріалі, який поділяється на дві групи: ліпну та зроблену на колі і, відповідно, належить до роменської та давньоруської культур.

Серед кераміки першої групи є уламки посуду пізньоволинського періоду, що відповідає ранньороменському часу, для якого властива відсутність, або дуже бідна орнаментация. Як говорилося вище, датування пам'яток з цією керамікою визначається другою половиною VIII ст. Більшість становлять горщики з вертикальними або різко відхиленими вінцями, чітко вираженими плічками, вузьким дном. Якщо трапляються орнаментовані посудини, то вони прикрашені акуратними пальцевими відбитками або косими насічками, що декорують лише зріз вінця. Поверхня подекуди підлощувалася. Серед горщиків зустрічаються екземпляри з нерозчленованою формою та невиразним оформленням верхньої частини. Такі посудини знайдено у насипу валу східного городища.

Б керамічному матеріалі з наших розкопок є розвинутий роменський посуд конічної форми, з добре виділеними плічками, відігнутими назовні, або середньої висоти (до 5 см) вертикальними вінцями. Для нього властиві численні орнаментальні композиції, що склалися з відбитків палички, обмотаної мотузкою, відбитків пальця, торця палички, що застосовувалися у різноманітних сполученнях. При цьому орнаментация піддавалися головним чином вінця та найрозширеніша частина тулуба – плічка. У складі розвинутої роменської кераміки – горщики, миски, сковорідки.

Горщики за формою мало чим різняться від ранньороменських. Це можна сказати і про миски, що за пропорціями поділяють на середні й низькі. В цілому всі вони репрезентують певну єдину форму: відкрита верхня частина, коротка шийка, відігнуті (рідко вертикальні) короткі вінця, підкреслено виражені плічка. Як горщики, миски щедро прикрашалися мотузчатим орнаментом.

Більшість наявних уламків сковорідок мають високі борти (до 6 см), зовнішній край яких прикрашено пальцевими відбитками. Знайдено екземпляр з видавленим пальцем з внутрішнього боку хрестом. Такі знахідки трапляються нечасто. Можливо, вони застосовувалися лише для виготовлення культових млинчиків чи плескачів (наприклад, на масленицю). У всякому випадку єдиність таких знахідок виключає їх суто побутове призначення.

Зазначимо особливість керамічного комплексу, виявленого на посаді: повну відсутність уламків, великих за розміром. Характерною є і відсутність сковорідок, виготовлених за допомогою гончарного кола*.

Серед кераміки є уламки, які ми відносимо до пізнього першодрукування поселення. Цей посуд характеризується певною мірою застосуванням гончарної технології і прийомів орнаментальної техніки, властивих давньоруському часу посуду, виготовленому з тіста із значною домішкою шамоту. Останнє різнить їх від ранньогончарної давньоруської, для виготовлення якої не є характерним застосування шамоту. В асортименті давньоруського посуду широко репрезентовані майже усі категорії попереднього часу: доповнені глечиками та конічними кришками. Зазначимо, що полив'яного посуду дуже мало: трапляються лише поодинокі уламки посудин з поливою жовтого, або зеленого, рідко – брунатного кольорів.

Група гончарного посуду репрезентує як найбільш ранні зразки, так і пізніші – другої половини XIII – XIV ст. В цілому вона відрізняється від форм загальнодавньоруської кераміки центральних районів Київської Русі.

Підтверджується це також і наявністю на денцях гончарного посуду відбитків різного походження, що не завжди правомірно називають клеймами; іноді за них приймають відбиток осі гончарного круга. Проте більшість з них таки є клеймами, переважно солярними знаками: коло, коло з хрестом, хрест, сегнерова та бігатроменеве колеса тощо. Зауважимо, що відбитки на наших екземплярах досить одноманітні: зовсім відсутні клейма, що є знаками власності або виробництва.

* Проте уламок такої посудини з Ніцахського городища, що є в колекції краєзнавця-аматора Ю. В. Власова (м. Харків), дає підстави припускати їх існування у побуті.

Виділені за матеріалами розкопок городищ біля с. Ніцаха хронологічні групи керамічного комплексу однаково характерні й для інших давньоруських пам'яток (або давньоруських шарів на комплексних поселеннях) у районах південно-східного порубіжжя Київської Русі, що підтверджується керамічними комплексами багатьох городищ цього часу в районах на схід від Сули (Кам'яне, Городне, Донецьке, Хорошево, Гайдари).

Вищенаведена схема розподілу всього керамічного матеріалу на хронологічні групи* певною мірою підтверджується індивідуальними знахідками (знаряддя праці, озброєння, спорядження, побутові речі тощо), виготовлені із заліза і поширені на роменських та давньоруських поселеннях у великій кількості. Загалом завдяки розробкам Б. О. Колчина, вони дають підстави для визначення хронології конкретних пам'яток, про що буде йти мова далі. У даному випадку розглянемо найцікавіші, з нашого погляду, знахідки, виявлені під час наших досліджень городищ поблизу с. Ніцаха (рис. 16, 1-29).

Під час розчистки приміщення № 5 на розкопі I (1986 р.) знайдено писало (?), виготовлене із залізного загостреного з робочого кінця стрижня, довжиною 14,2 см, круглого в перетині (діаметр 0,7 см). Його неробоча частина оформлена у вигляді кулеподібної голівки, через отвір якої просунуте залізне кільце діаметром 3,15 см: перша третина довжини інструмента не прикрашена, а далі інкрустована бронзовим дротом, що спіралью обгортає останню частину знаряддя, голівку й кільце.

Другою знахідкою є уламок сокири, знайдений на тому ж розкопі у приміщенні № 3. В нього відлаmano обух, але відновлюється форма. Довжина частини, що збереглася, 13,5 см, ширина робочої частини 11,2, а прибушної 2,9 см. За класифікацією А. Х. Алешковського, такі знаряддя відносяться до першого типу господарських знарядь, що датуються XI-XII ст. Однак описуваний екземпляр прямих аналогій не має, отже говорити про його типологію і датування можна лише за робочою схемою.

Цікавою є залізна пряжка гітароподібної форми, знайдена у розкопі II (1987 р.). Вона має аналогії серед матеріалів городища Хотомель, салтівської культури та волинцевському поселенні Ходосівка поблизу Києва [Сухобоков: 1977. - С. 50-66].

Час існування таких пряжок визначається VII-IX ст., що не

* Зазначимо, що така схема розподілу керамічного комплексу не підходить для пам'яток басейну Дону і Воронежу, оскільки верхня дата існування борщевських поселень навряд чи переходить рубіж X-XI ст. [Москаленко, 1981. - С. 129], а ця територія освоюється знову давньоруським населенням лише у XII-XIII ст., причому існування цих останніх продовжується і в післямонгольський час, тобто у другій половині XIII-XV ст. [Пряхин, Винников, Цыбин, 1987. - С. 31-39].

протирічить і наявності пізньоволинцевської (ранньороменської) кераміки.

Значна частина індивідуальних знахідок походить з підйомного матеріалу, зібраного на території зруйнованого у наш час курганного могильника, розташованого на північ та північний захід від городищ, за валом, що не зберігся*. Вал відокремлював городища, ділянку між ними й так званий посад від іншої території селища. Тут, на ораному полі, трапляються численні уламки скляних браслетів, наременні бляшки, кришталеві та сердоликові, а також скляні з прокладкою бочкоподібні намистини, шиферні пряслиця, кам'яні та ажурні з емаллю хрестики тощо (рис. 17, 1-57).

На жаль, ми не маємо можливості на підставі знайдених матеріалів виділити окремі кургани: багаторічна оранка (часто багаторазова протягом року), лушпиння, боронування ґрунту, призвели до переміщення як самих поховань (людські кістки лежать на всій поверхні давнього селища), так і інвентаря.

Тому ми змушені обходитися наявністю самого поховального інвентаря, використовуючи його як датуючий матеріал в цілому, а також для загальної характеристики матеріальної культури населення роменсько-давньоруського комплексу пам'яток біля с. Ніцаха.

Серед отриманих речей переважають такі універсальні інструменти, як ножі. Більшість з них сильно сточена, але можна говорити, що всі вони належать до знарядь з прямою спинкою, черешковим уступом в місці переходу робочої частини у руків'я.

Дуже рідко трапляються медорізки (два екземпляри знайдені у Кам'яному, один – при розкопках городища Малий Балкан біля с. Ніцаха), кінські пута (ділянка між городищами).

Інші вироби із заліза представлені вушками від відер, цвяхами, швайками, шилами, проколками тощо (рис. 16, 1-7).

Кістяні вироби нечисленні: ікла-амулети, астрагали дрібною худоби з отворами та без них, але зі слідами обробки (сточені, з шліфуванням однієї поверхні, з прокресленими знаками, або лініями без якоїсь системи), напівфабрикати для виробів з рогу лося чи оленя. Серед знайдених під час розкопок виробів привертає увагу кістяна накладка, що складається з двох фрагментів, прикрашених врізним орнаментом у вигляді сітки ромбів (яма № 9 в розкопі I). Значний інтерес викликає накладка, виявлена на місці зруйнованого могильника краєзнавцем Ю. В. Власовим. В плані вона має форму витягнутого трикутника з заокругленою верхньою стороною з отвором; основа прикрашена різьбленими зубчиками; на

* Його залишки зафіксовано Б. А. Шрамком під час розвідки у 1951 р., про що свідчить вміщений у звіті глазомірний план (зберігається у Науковому архіві ІА АН України).

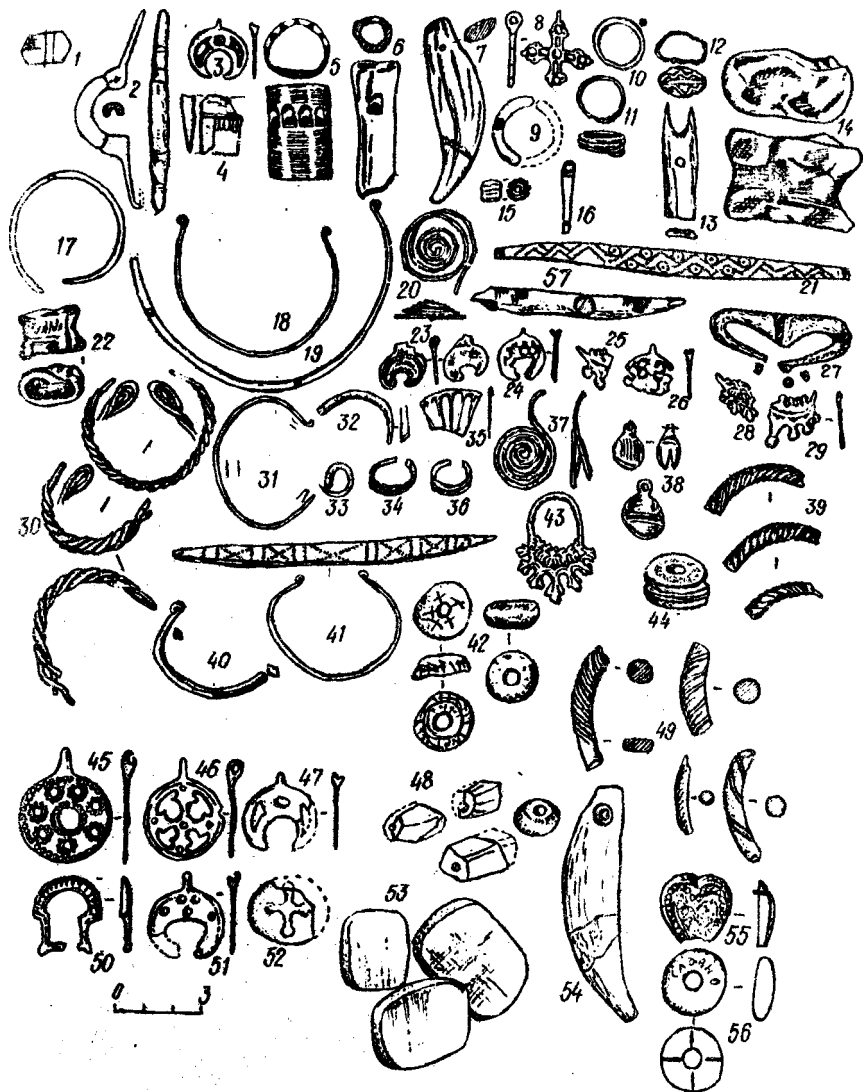

Рис. 17. Ніщаха. Вироби з кольорових металів, кістки, каменю, скла.
 Розкопки 1973–1974, 1986–1988 рр.: 1, 42, 56 – пряслиця; 2 – залізна фібула;
 3, 23, 24, 47, 51 – срібні та бронзові лунниці; 4–6, 13, 14, 22, 44, 57 – кістяні ви-
 ро- би; 7, 54 – амулети з ікол ведмедя; 8 – бронзовий хрест з емаллю; 9–12, 34, 36 –
 персні; 16–19, 21, 30–32, 40, 41 – бронзові браслети; 35 – уламок срібного лостер-
 ка; 20, 25, 28, 29, 33, 37, 43 – скроневі срібні та бронзові кільця; 27 – кресало; 38 –
 бронзові бубонці; 39, 49 – уламки скляних браслетів; 26, 45, 46 – бронзові та сріб-
 ні підвіски; 50 – пряжка; 52 – скляна вставка до персня; 15, 48 – намистини;
 53 – керамічні гральні жетони; 55 – бронзова накладка

більша ширина в основі становить 2,7 см, найменша у вершині 1,4 при довжині усього виробу 7 см, діаметр отвору 0,4, товщина не перевищує 0,2 см. Зовнішня відполірована поверхня прикрашена врізними колами (два нижніх концентричні з крапкою в центрі) та недбалими шевронами, звернутими одне до одного вершинами (рис. 18).

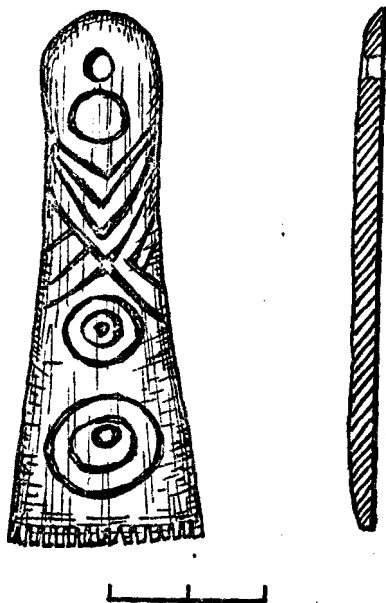

Рис. 18. Кістяний виріб невідомого призначення з зруйнованого курганного могильника (Ніцаха)

Немає сумнівів, що малюнок мав якийсь семантичний зміст, але що саме – залишається загадковим. Нез'ясованим є і призначення самого виробу.

Більшість із знайдених пряслиць виготовлені із сірого та рожево-червоного пірофіліту. Привертає увагу малий отвір – 0,6 см, проте є окремі екземпляри, де діаметр отвору 0,9–1,2 см (рис. 17, 1, 42, 46).

Виявлено понад 20 екземплярів жорен. Вони виготовлені з кварциту, або туфу. Зауважимо, що поклади туфу на Дніпровському Лівобережжі невідомі.

Назвемо ще одну категорію знахідок: виточені з уламків стінок гончарного посуду невеликі (2,5 x 2 або 2,5 x 3 см) плоскі вироби у вигляді прямокутників із заокругленими кутками. Серію (25 екз.) знайдено під час розкопок 1973–1974 рр. У 1986–1988 рр. їх виявлено не більше 10. Призначення цих виробів

не зовсім ясне. Проте можна припустити, що вони використовувалися як фішки, або жетони для якоїсь настільної гри, на зразок шахів чи нардів.

Серед датуючих знахідок слід назвати серію ключів від замків, що навішувалися (типи Б і В за Б. А. Колчиним [1969. – С. 101. – Рис. 84]); калачеподібні й овально прямокутні рамчасті кресала [Даркевич, 1974. – С. 50. – Рис. 29, 1–4; 30, 2, 7–8; Монгайт, 1965. – С. 189. – Рис. 77, 5–7]; пластинчасті і дротяні браслети [Левашова, 1967. – С. 216; Арциховський. – 1931. С. 21; Никольская, 1981. – Рис. 41, 5] (рис. 17; 16–19, 30–32, 40–41).

Браслети аналогічного типу траплялися під час розкопок на городищі біля с. Кам'яне. В наших матеріалах з Ніцахи є дротяні кручені з петлеподібно оформленими кінцями, а також пластин-

часті загнутокінцеві, масивні ромбічні в перетині із загнутими волютоподібними кінцями. Всі вони виготовлялися з мідного, або бронзового сплаву. Згідно з А. В. Арциховським псевдокручені дротяні браслети датуються кінцем XII–XIII ст. [1931. – С. 130; Равдина, 1968. – С. 113–118].

Відомо, що в курганных могильниках вятичів і сіверян XI–XIII ст. в похованнях нерідко трапляються сердолікові намиста, значна кількість яких характерна катакомбним могильником салтівської культури попереднього часу. Вони головним чином кулеподібної або біпірамідальної форми, причому в разках намиста трапляється сполучення обох форм, іноді з розподіловачами, виготовленими з кістки. Нечасто зустрічаються сердолікові намистини призматичної форми, дуже рідкісні і в салтівських катакомбах. Останні є своєрідним індикатором раннього часу поховань, що не виходить за межі X–XI ст. [Фехнер, 1959. – С. 154. – Табл. II, С. 155. – Табл. III; Арциховський, 1931. – С. 36, 39].

Перелічені форми виявлені в похованнях могильників біля с. Зелений Гай, Кам'яне, Городне. Додамо, що у згаданих могильниках у великій кількості знаходять дрібний бісер жовтого кольору, існування якого припиняється на рубежі XI–XII ст. [Львова, 1968. – С. 12].

Для датування могильників південно-східних районів давньоруських земель велике значення мають скляні "бочковидні" та циліндричні намистини із золотою та срібною прокладкою, час існування яких визначається X–XII ст. [Фехнер, 1959. – С. 160]. У XII–XIII ст. помітна деградація цих прикрас: якість скла погіршується, золоту або срібну фольгу замінюють жовтою або білою фарбою [Там же. – С. 161]. Цікаво, що золочені, "бочковидні", намистини на Донецькому городищі трапляються в поодиноких випадках [Шрамко, 1962. – Рис. 146, 5]. Можливо, це спостереження відносяться взагалі до поселень, де знахідка цінної речі явище дуже рідкісне, тоді як в поховання їх клали навмисно, супроводжуючи небіжчика в останню путь.

Для всіх давньоруських поселень і могильників південно-східної периферії давньоруських земель характерним є однаковий, або дуже схожий асортимент прикрас. Окрім вищеназваних браслетів та намистин, в інвентарі поховань і серед знахідок з поселень зустрічаються персні, пряжки, хрестоподібні солярні підвіски, лунниці, бляшки, бубонці, гривні та ін. поряд з рідкісними речами християнського культу.

Так, в похованнях на могильниках поблизу сіл Жовнин, Кам'яне і Городне знайдено спіральні персні, виготовлені з викладеного спіралью у декілька витків бронзового або срібного дроту, в нагрітому стані намотаного на круглу в перетині болванку. У від-

кладеннях Новгороді, датованих першою чвертю XI – серединою XIII ст., вони трапляються досить часто [Седова, 1981. – С. 122–123; Недошивина, 1967].

Відомі на згаданих пам'ятках і пластинчасті персні описаної вище схеми, але з широкорозплющеною центральною частиною, іноді орнаментованою пуансонним крапковим декором [Седова, 1981. – С. 130. – Рис. 45, 26; Арциховський, 1950. – С. 73; Равдіна, 1975. – С. 11; Никольская, 1981. – С. 111]. Решітчастий перстень з розширеною середньою частиною і зав'язаними кінцями знайдено у 1987 р. на городищі Великий Балкан поблизу с. Ніцаха (рис. 18, 12). Такі персні відомі у вятичів Волго-Окського межиріччя [Никольская, 1981. – Рис. 31, 5, 6], в Новгороді [Седова, 1981. – Рис. 49], в курганах радимичів [Недошивина, 1967. – Рис. 49].

Деталлю чоловічого костюму були різноманітні пряжки, накладки, бляшки, що зустрічаються в похованнях могильників і в матеріалах розкопок поселень. Вони виконані в традиціях тодішньої моди, що дає можливість датувати як самі речі, так і той чи інший об'єкт, де їх знайдено. Дуже цікавими є антропо-зооморфні салтівські бляшки та пряжка, виготовлені із срібла, знайдені в могильнику біля с. Кам'яне. Звичайно їх датування лежить у межах існування салтівської культури, тобто від середини VIII – по середину або другу половину X ст. [Седова, 1981. – С. 152; Плетнева, 1981. – С. 62–75]. Ліроподібні пряжки давньоруського часу також траплялися на городищах поблизу сіл Кам'яне і Ніцаха. Вони мають овальну рамку, оздоблену "лілієподібним" наверхшам, і трапецевидний, або прямокутний приймач для ременя.

Аналогічні вироби знайдені в культурних відкладеннях XI – 79–90-х роках XII ст. [Седов, 1981. – С. 144. – Рис. 56, 1–5] та в похованнях новгородських, мінських, смоленських, володимирських й інших курганів, на поселеннях X–XI ст., в домонгольських шарах Болгара, в синхронних комплексах Середньої Азії тощо [ИАК. – 1905. – Вып. 15. – Рис. 354–355; Соловьева, 1971. – Рис. 19, 17]. Фахівці вважають, що мода на ці речі прийшла в Київську Русь через Хозарський каганат зі Сходу, підкреслюючи арабське походження багатьох форм пряжок та поясних накладок [Седова, 1981. – С. 144].

До інших датуючих предметів відносяться хрестоподібні солярні підвіски, знайдені в давньоруських шарах Донецького городища й під час розкопок біля с. Ніцаха (рис. 17, 26, 45–46). Їх іноді ще називають монетними, що, на наш погляд, виправдане лише для суцільних рельєфних підвісок. Згадані ж екземпляри являють собою прорізані хрести, вписані в коло [Шрамко, 1962. – Рис. 143, 9]. Вони датуються XII ст. і широко представлені в похованнях могильників Північно-Західної та Північно-Східної Русі XII–XIII ст., а також в Новгороді [Успенская, 1967. – С. 108]. Поряд із згадани-

ми, на городищі Ніцаха знайдено й монетоподібну підвіску, відлиту в кам'яній формі з двох половинок. Вона має вигляд п'ятипелюсткової квітки, виконаної крапковим рельєфним орнаментом. В Новгороді аналогічні екземпляри датуються 20–30-и роками XIII ст.; відомі вони і в Полоцьку, де походять з шарів XIII ст., а також на Донецькому городищі [Седова, 1981. – С. 141; Штыхов, 1975. – Рис. 34, 14; Шрамко, 1962. – С. 353].

Не менш характерними для пам'яток розглядуваного регіону є білонові та срібні лунниці (Кам'яне, Донецьке, Городне, Ніцаха). Вони представлені широкорогими та круторогими типами (рис. 17, 3, 23, 24, 47, 51). Перші з них, за аналогіями з Новгороду, де вони знайдені у скарбах куфічної східної монети, датуються другою половиною X – початком XI ст.; другі в основному датуються XII – XIII ст. [Седова, 1981. – С. 24; Гольмстен, 1914. – С. 95, 98].

В могильниках і на поселеннях Південно-Східного Лівобережжя та басейну Дону знайдено чимало бронзових, іноді електричних, або золочених бубонців двох типів: з хрестоподібними та щілинними прорізами. За формою вони поділяються на грушо- та кульоподібні, причому найдавнішими є бубонці грушоподібної форми з хрестоподібною щілиною, датування яких, за новгородськими аналогіями, визначається з середини X – до середини XIII ст. Кульоподібні бубонці із щілинним прорізом з'являються не раніше XI ст. Їх існують до XIV ст., головним чином у Північно-Східній Русі [Седова, 1981. – С. 156. – Рис. 62, 1–12]. Бубонці обох різновидів знайдено на городищі та могильнику поблизу сіл Кам'яне, Ніцаха у давньоруських відкладеннях Донецького, Коробова, Городне.

Предмети християнського культу на досліджуваних поселеннях території Східного Лівобережжя трапляються в поодиноких випадках. Найчастіше це кам'яні хрестики рівнокінцевої форми. Вони виявлені на Донецькому городищі [Шрамко, 1962. – Рис. 143, 19]. Аналогічний екземпляр з блакитно-сірого мармуру знайдено серед намиста з поховання № 2 (розкопки 1973 р.), розчищеному на ділянці, що прилягала до городищ біля с. Ніцаха. Поховання здійснене у господарській ямі, на лівому боці з підігнутими ногами, орієнтоване головою на північ з невеликим відхиленням на захід. Воно належало дівчині-підлітку років 13–15. Поховання було засипано керамічними уламками. Нам невідомі аналогії подібним похованням, але мармурові хрестики такого типу досить часто трапляються серед пам'яток давньоруського часу [Монгайт, 1974. – Рис. 5; Пекарская, Зоценко, 1985. – Рис. 7]. Їх хронологія не виходить за межі XII ст.

Цим самим часом датуються аналогічні металеві хрестики з трилопатевиими кінцями, прикрашені з обох боків емаллю жовтого кольору, виконані у виїмчастій техніці. Один з таких хрестиків

знайдено нами на західному городищі (Великий Балкан) біля с. Ніцаха у 1987 р. (рис. 17, 8). Аналогії їм відомі за матеріалів досліджень в Білорусії, Новгороді [Гуревич, 1981. – Рис. 91, 2; Седова, 1981. – Рис. 80, 9]. Хронологія їх визначається XI–XIII ст. В. О. Мальм, яка вивчала ці речі, вважає, що вони виготовлені на Київщині [1968. – С. 117]. М. В. Седова припускає наявність ще одного центру їх виробництва в пониззі Даугави [1981. – С. 52].

В похованнях могильників біля сіл Кам'яне і Городне християнських ритуальних предметів не знайдено. Проте вони в значній кількості виявлені в курганному некрополі поблизу с. Ніцаха, що досліджувалися Е. М. Мельник на початку століття [1905. Т. 1. – С. 728–743]*.

Говорячи про речі християнського культу, не можна залишити поза увагою дві бронзові іконки та енкалпціон, знайдені на городищі Кам'яне під час зняття насипу валу (фото 2, 1–3).

Бронзовий хрест-складень виявлено в найвищій точці насипу на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, у золисто-вуглистому скелі. Хрест відлито у двобічній формі, розмірами 8,3 x 5,2 см. На одному боці виконане рельєфне зображення розп'яття, яке супроводжується нерозбірливим написом. Кінці хреста з обох боків оформлені овальними клеймами із зображенням святих, оточених розп'яття: на зворотному боці – Богоматір (?), а по чотирьох кінцях – клейма з погруддями святих, або мучеників. Фігури в центрі супроводжується написом, виконаним в дзеркальному відображенні, який читається як "господи, помози". З внутрішнього боку лицьового зображення, біля вуха, помітні сліди прикраси (пайки).

Такі хрести-енкалпціони набули поширення наприкінці XII–XIII ст. [Ханенко, 1899; 1910; Рыбаков, 1948. – С. 519–520; 1951. – С. 450. – Рис. 228, 3; Корзухина, 1958. – Табл. II–IV]. Вони поширені не лише на території Київської Русі, а й за її межами [Якобсон, 1960. – С. 35; Кузнецов, 1968. – Рис. 2].

Одна з двох виявлених на глибині 0,6–0,8 м від сучасної поверхні насипу валу іконка мала просту прямокутну форму і масивну прямокутну оформлене вуско. Її відлито з бронзового сплаву в однієї формі; розміри 4,5 x 5,4 см. На лицьовому боці зображено сцену Хрещення. Всі фігури (Іоан Хреститель, два хрещеники, батька з німбами, малий Христос) трактовані дуже узагальнено, майже грубо. У верхньому лівому куті в прямокутній рельєфній

* Невелика частина колекції зберігається у фондах Київського державного історичного музею.

рамці вміщено напис, який не вдалося прочитати (фото 2, 2-3). Найближчі аналогії відомі в зібраннях братів Ханенків, графа Бобринського та ін. Аналогічний екземпляр, тотожний не лише за сюжетом, а й за розмірами, знайдено нами під час розкопок стародавнього Путивля*.

Другу іконку також виготовлено з бронзового сплаву, але форма складніша, так звана кільова, або кістоподібна. Розміри її за довгою віссю 5,8, а за короткою 4,6 см. На лицевому боці зображені апокрифічний Сісіній-цілитель, якому предстоить архангел Сіхалл. Сцену заключено в рамку з рельєфним рослинним орнаментом, який повторює форму самої ікони (фото 2, 3).

Якщо перша іконка (із сценою Хрещення) датується не раніше рубежу XI–XII ст. й існує до середини XIII ст., то подібних другому екземпляру нам невідомо. Згідно з В. Ніколаєвою, кам'яні іконки з таким арковим оформленням зустрічаються в Північно-Східній Русі лише з початку XV ст.** [1968. – С. 25–26].

До числа рідкісних знахідок на пам'ятках досліджуваної території слід віднести змійовик, виготовлений шляхом лиття у двобічній формі з олов'янисто-свинцевого сплаву. Його знайдено на зораному полі, де колись розміщувався зруйнований у наш час курганний могильник Ніцаха. Це кругла масивна бляха діаметром 5,5 см, верхня частина якої (можливо, з вушком) обламана (фото 3).

На лицьовому боці зображено дві постаті у довгих спадаючих до низу шатах, на зворотному – переплетіння зміїних ший з собачими головами (на частині, що збереглася, помітно шість голів). По колу на лицьовому боці вміщено рельєфний напис, де кілька разів повторюється слово "агіос". Через пошкодження встановити, кого саме зображено на змійовику, неможливо. Проте на підставі аналогічних знахідок можна говорити про його хронологію, що відповідає XI–XIII ст.

Нагадаємо ще одну категорію речей, хронологія яких визначається XII–XIII ст., – скляні браслети різних кольорів. Вони поділяються на гладенькі й псевдокручені. Нерідко вони виготовлялись з непрозорої скляної маси. Вони поширені на численних пам'ятках широких територій давньоруської держави, в тому числі й на вищезгаданих городищах (Донецьке, Кам'яне Ніцаха, Городне тощо) (фото 4). Хронологія їх розроблена досить добре,

* Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979–1981 гг. – Науковий архів ІА АН УРСР. Ф. е. 1981/2, №№ 21152–21155.

** Аналогічний екземпляр, але виконаний в камені, має чітку дату – 1415 р. [Николаева, 1968. – Рис. 39].

і існування цієї групи датуючих речей у XII–XIII ст. не потрібні додаткових обґрунтувань.

Підведемо деякі підсумки.

Сукупність датуючих речей, а також аналіз керамічного матеріалу дозволяє за аналогіями датувати давньоруські городища на городищах та поховання в могильниках, що досліджувалися у південно-східному порубіжжі Давньоруської держави в лому з XI й до 30-х років XIII ст. Однак це не виключає викривлень продовження життя на деяких з них і у пізніші часи. Так на посаді Донецького городища знайдено срібний празький гріш Венцеслава III (1378–1419 рр.) [Шрамко, 1962. – С. 300]. У початку XV ст. датується кіотоподібна іконка із зображенням апокрифічного сюжету, знайдена на городищі біля с. Кам'яної монети Едигея* знайдено у 1973 р. на території посаду, на ділянці поблизу городища у с. Ніцаха (рис. 19). Виявлені в процесі досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції матеріали і зроблені при цьому спостереження дозволяють дійти висновку щодо певної незвичайності цього комплексу серед інших пам'яток на території Східного Лівобережжя.

Рис. 19. Ніцаха. "Посад".
Срібна монета Едигея (визначення О. І. Тереножкіна)

Насамперед, не зовсім традиційне розташування двох окремих городищ з міцними укріпленнями на близькій відстані одне від одного. Такі комплекси не відомі не лише на території Дніпровського Лівобережжя, а й в інших регіонах східнослов'янського розселення, або ж на території давньоруської держави.

Матеріали розкопок засвідчують єдність культури цього поселення з культурою населення більш центральних районів. Так спостереження є цілком слушним як для раннього – роменського періоду його існування, так і давньоруського часу. Між тим Ніцахський комплекс, розташований поза межами посульських рідів Київської Русі.

Незвичайні для рядового поселення й знахідки індивідуального кшталту. Так, змійовик, рідкісна знахідка на великих населених пунктах давньоруської держави, міг належати особі, виділялася з числа звичайних жителів Ніцахи своїм становищем. Можливо, це був представник великокнязівської адміністрації.

* Визначення О. І. Тереножкіна.

або наділений її довір'ям місцевий старійшина. Навряд чи рядовому жителю належало вищеописане писало й пряслице з написом.

Виникає багато питань, вирішення яких можливе лише при повному дослідженні всього комплексу в цілому. При цьому неоправною втратою є зруйнування курганного могильника наприкінці 20-х – початку 30-х років: матеріали його розкопок могли б дати необхідну інформацію про соціальний зміст комплексу, статус його населення.

Отже і після монголо-татарської навали життя на давньоруських поселеннях, розташованих на Схід від Сули, продовжувалося, але, звичайно, не з такою інтенсивністю, як в попередні часи.

III. ЕТНІЧНА АТРИБУЦІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЛІСОСТЕПОВОЇ ЗОНИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У І ТИС. Н. Е.

Історична ситуація на Дніпровському Лівобережжі у I тис. н. е. характеризувалася взаємними контактами різноетнічних утворень та угруповань. Не викликає сумнівів, що якась частина східнобалтського населення північних і північно-західних районів сучасної Лівобережної України (Полісся) була піддана аккультурації з боку слов'янських племен в зарубинецький та пізньозарубинецький час на рубежі та в перші століття нашої ери [Поболь, 1965. – С. 89–177; Третьяков, 1966. – С. 256].

Наступне за тим просування слов'янських племен у лісостепову зону викликало появу на II території пам'яток типу Лавриків Ліс, Киріївка, Форостовичі, властивих районам лісового ландшафту на Лівобережній Україні. В цей же час відмічають проникнення населення з балтськими елементами культури в маргінальні райони Лісостепу і Степу (Курган Азак) і далі, на південний схід (басейн Сіверського Дінця й Орелі), про що свідчать знахідки характерної кераміки на ряді поселень згаданих районів. До цього ж часу, тобто першої половини I тис. н. е., відносять появу в Лісостеповому Лівобережжі речей з емаллю, існування яких на цій території визначається рамками II – серединою IV ст. [Гороховський, 1988. – С. 18]. Ці речі, на думку деяких фахівців, не властиві населенню, що залишило синхронну черняхівську культуру [Горюнов, 1973. – С. 102].

Хоча з етнічним визначенням та належністю емалей Лісостепу не все зрозуміло [Рыбаков, 1948. – С. 46; Седов, 1970. – С. 48–53; Гороховський, 1988. – С. 16], є деякі підстави говорити про складання в Київському Подніпров'ї виробничого центру. На користь цього наводять численні знахідки речей з емаллю на пам'ятках київської культури [Даниленко, 1976. – С. 84; Терпиловский, 1984. – С. 83–85]. Не зовсім ясним уявляється і механізм співіснування на тій самій території пам'яток київського типу і черняхівської

культури, проте співставлення карт поширення пам'яток обох груп засвідчує глибоке проникнення перших у східні регіони ареалу черняхівської культури (Сіверський Донець, басейн Орелі).

У зв'язку з етнічною атрибуцією дороменських пам'яток Лівобережжя звернемо увагу на так звані старожитності русів. Їх картографування разом з передволинцевськими пам'ятками виявляє певний зв'язок: обидві групи синхронні і розташовані у схожих топографічних умовах. В складі "старожитностей русів" Б. О. Рыбаков виділив двоспиральні підвіски, що найчастіше зустрічаються в східних районах лісостепової смуги. На думку дослідника, вони генетично передують спіральним скроневим кільцям сіверянського набору прикрас. Поширеність таких підвісок не лише у Лісостепу, але якоюсь мірою по всій території Лівобережної України, їх зв'язок з пам'ятками постзарубинецького часу (київський тип) [Рыбаков, 1953. – С. 90. – Рис. 22; Даниленко. – 1976. – Рис. 3, 29; 7, 6] дозволяють припускати, що вони належали племенам, які згодом утворили сіверянське племінне об'єднання. Саме їм, на нашу думку, могли належати відкриті поселення басейнів Десни та Сейму, Сули, Псла і Ворскли, а також ґрунтові урнові та безурнові поховання за обрядом тілоспалення на стороні (Кветунь, Лебяз'є, Княжинське, Артюхівка).

Разом з тим зазначимо, що слов'яни лісостепових районів Лівобережжя зазнали певних впливів з боку населення прилягаючих степів. В степовому населенні фахівці вбачають залишки стародавнього іраномовного елемента [Топоров, Трубацев, 1962. – С. 232–244. – Рис. 9; Стрижак, 1963. – С. 38–42, 55–58, 61–69, 83–84; Абаев, 1965. – С. 54–79, 115–117], який до цього часу значною мірою був оторченим. Можливо, саме з цими напівкочовими, до деякої міри, внаслідок територіальної близькості, слов'янізованими залишками іраномовних племен можна пов'язувати пам'ятки волинцевського і, вірогідно, пастирського типів, специфіка яких полягає, насамперед, у наявності кружального посуду. Кружальна кераміка обох груп пам'яток має схожу технологію і орнаментацию, проте навряд чи можна говорити про їх генетичну спорідненість. На нашу думку, правильніше говорити про єдине джерело керамічних традицій, що, згідно з В. В. Сєдовим, своїм корінням сягають давнього сармато-аланського населення території Східної Європи [1972. – С. 125–126].

Етнічна інтерпретація пам'яток волинцевського типу набуває особливого значення у зв'язку з питанням походження роменської культури, відшукати генетичні корені якої І. І. Ляпушкін навіть не намагався [1968. – С. 56–57]. Висловлена В. В. Сєдовим думка про зв'язок роменської культури із старожитностями ти-

пу Корчак, на жаль, не отримала переконливого обґрунтування [1970. – С. 130–131].

Відмовимось від гіпотези П. М. Третякова, який запропонував шукати витоки роменської культури в пізньодяківських пам'ятках Підмосков'я і довгих курганах Смоленщини [1969. – С. 79]. Її доводиться визнати необґрунтованою, з одного боку, через значний хронологічний розрив між цими групами пам'яток, а з другого – через явну невідповідність наведених ним аргументів в конкретному матеріалі. Посилення на матеріали курганів Смоленщини також не витримує критичного аналізу, оскільки наявна їх синхронність з пам'ятками роменської культури [Сухобоков, 1971. – С. 46–48].

Наприкінці 70-х – початку 80-х років думка І. І. Ляпушкіна про одночасність волинцевських та роменських пам'яток була підтримана Є. О. Горюновим [1981. – С. 89–90].

На наш погляд, найвірогіднішою є точка зору Д. Т. Березовця, який вважав роменську культуру автохтонною. Не поділяючи його думки щодо прямої трансформації волинцевських пам'яток в роменську культуру, вважаємо за доцільне шукати її витоки на території, яку вона займає.

Дійсно, зараз немає сумнівів у існуванні певного зв'язку між цими групами пам'яток. Однак його не можна вважати безпосереднім: проміжною ланкою тут виступають поселення типу Опішня, які мають риси, що споріднюють волинцевську і роменську культури. Тобто: єдність домобудівних традицій, однотиповість господарських споруд, наявність схожих форм кераміки. Скупий орнамент у вигляді відбитків шнурового штампа по вінцях ліпного посуду волинцевського типу набуває значного поширення в роменському керамічному комплексі.

Відміни в характері поселень вірогідніше пояснити кількома факторами. Домінуючими серед них є фактори зовнішньополітичного та соціально-економічного характеру. Ймовірно, не можна ігнорувати наслідки кліматичних змін (загальне зволоження Східної Європи у VIII–X ст.).

Риси схожості досить чітко простежуються у поховальних звичаях: трупоспалення відбувається на стороні; урни з прахом небіжчиків встановлюються на спеціально підготовлених майданчиках (з орному шарі на волинцевських могильниках та у верхній третині кургану – на роменських). Своєрідність волинцевських пам'яток, що знаходить свій вияв у наявності характерної кружальної кераміки, наводить на думку про інокультурні впливи. Найімовірніше носіями цих впливів могли бути сармато-аланські, а пізніше – алано-болгарські племена, які згодом створили яскраву салтівську культуру.

Територіальна близькість сіверян щодо іноетнічних племен Дніпровського Лівобережжя відбилася у матеріальній культурі, насамперед волинцевських, потім роменських та салтівських пам'яток, що відносяться до останньої третини I тис. н. е. Загальновідомо наявність салтівського посуду в керамічному комплексі волинцевських і роменських поселень. В той же час дослідники відмічають і зворотні явища: коли на салтівських поселеннях присутня слов'янська кераміка. Додамо, що вивчення жител алаано-болгарського населення Лівобережжя та Подоння навели С. О. Плетньову на думку про запозичення у сусідів – слов'ян – тип житла у вигляді напівземлянки [1962. – С. 83; 1967. – С. 20; 1968. – С. 62].

Уявляється, що наведені факти свідчать не лише про культурні взаємовпливи між населенням двох сусідніх етнічнорізних груп пам'яток, а й, безумовно, говорять про безпосередню участь якоїсь частини носіїв салтівської культури у формуванні сіверянського племінного союзу.

Щодо племінної приналежності волинцевсько-роменських пам'яток, то останнім часом доведена їх належність сіверянам. Іноді в літературі вживають термін "роменсько-борщівська культура", що, на наш погляд, неправильно, бо цьому протирічать деякі спостереження. Так, за П. М. Третьяковим, сіверяни і вятичі сформувалися на базі різних культурних субстратів. Якщо вятичі мали культурним субстратом пам'ятки мощинського типу, які з'явилися внаслідок впливу слов'ян зарубинецької культури на місцеві угро-фінські племена верхньоокських городищ, то для сіверян такою підосною стало населення юхнівських пам'яток, що належали південно-східним балтам [Третьяков, 1960. – С. 46; Брайчевський, 1968. – С. 135]. Хоча дослідники і мають рацію, проте вважати проблему вирішеною на підставі лише археологічних матеріалів, які до того ж досліджені далеко не повністю, не можна.

Певні аргументи на користь припущення П. М. Третьякова дають дані антропології. Так, антропометричні дослідження черепів з поховань за обрядом трупопокладення населення Подоння, на думку фахівців, вказують на наявність у вятичів специфічних ознак: форму черепа відносять до доліхокранного вузьколицього типу (покажчик 74,1 при діаметрі вилиць 29,3) [Алексеева, 1961. – С. 140–143]. Згідно зі спостереженнями антропологів, найближчим до вятичів населенням є мордовські племена [Происхождение..., 1965. – С. 255. – Табл. 58]. Проте не можна виключати участь тюркського елемента у формуванні слов'ян басейнів Дону і Воронежа [Трофимова, 1946. – С. 40; Алексеев, 1969. – С. 186].

У всякому випадку, співставлення середніх показників чере-

пів з могильників Лівобережного Подніпров'я і Подоння дозволяє говорити про їх суттєві антропологічні відмінності (табл. 1).

Таблиця 1. Середні розміри чоловічих черепів із слов'янських могильників Лівобережжя і Подоння

№ по Мартину	Ознаки	Антропологічні типи	
		Долихокраний вузьколицьовий	Мезокраний середньолицьовий
		Подоння*	Дніпровське Лівобережжя**
1	Поздовжній діаметр	183,3	185,6–185,9
8	Поперечний діаметр	135,2	137,8–138,5
8:1	Черепний показник	74,1	74,7–75
17	Висотний діаметр	135,3	135–135,1
9	Найменша ширина лоба	95,3	95,8–96,1
45	Промір вилиць	129,3	130,9–131,2
48	Верхня висота обличчя	66,8	68,6–68,4
48:45	Лицьовий показник	52,4	52,1–52,1
54:55	Носовий показник	50,9	51,1–50,7
52:51 a	Орбітний показник	76,9	81,1–81,6
72	Загальний кут профілю обличчя	84,3	83,8–84
75/1	Кут носових кісток до лінії профілю	27,4	29,5–30,1
	Назомаллярний кут	137,8	137,5–137,5
	Зигомаксиллярний кут	127,9	125,7–125,4
Д:ДС	Дакріальний показник	56,8	56,7–57
	Симотичний показник	48,0	47,6–49,6

* За Т. І. Алексеевою [1973. – 277 с.].

** За Г. Ф. Дебецом [1948. – Прим. 25, А, Б].

Вірогідно, саме за рахунок іноетнічних компонентів й слід відносити відмінності у поховальних звичаях пізніх сіверян і вятичів. Картографування особливостей поховальної обрядовості на могильниках території Лівобережної України і Подоння досить чітко показують суттєві відмінності між населенням цих регіонів [Солов'єва, 1956. – С. 148, 161–165].

Щодо нібито подібності поховальних звичаїв сіверян і вятичів [Солов'єва, 1956. – С. 164–165], то це відноситься лише до типу спалення, яке було властиве всім слов'янським племенам широким територіям як Східної, так і Центральної Європи. Зазначимо, що для вятичів характерним явищем були "будиночки мертвих", які в цілому не властиві населенню Дніпровського Лівобережжя. Поодинокі поховальні споруди такого типу зрідка трапляються лише у Верхньому Подесенні [Ляпушкін, 1968. – С. 74, 86], тобто в районі радимичсько-сіверянсько-вятицького порубіжжя і, без

сумнівно, їх наявність пояснюється інфільтрацією вятичів з Волго-Окського межиріччя.

Нам здається справедливою думка П. М. Третьякова [1953. – С. 239; 1982. – С. 132], Д. Т. Березовця [1953. – С. 38], Г. Ф. Соловйової [1956. – С. 148, 161–165] та Г. М. Москаленко [1981. – С. 158], згідно з якою роменська і борщевська культури є різними і відбивають культуру двох різних племінних утворень. Тому вірніше говорити про окремі роменську і борщевську культури як прояви сіверянського і вятицького етнографічно різних племінних утворень.

З питання приналежності роменської культури сіверянам розбіжностей серед дослідників не існує [Третьяков, 1953. – С. 242; Ляпушкін, 1968. – С. 122; Рыбаков, 1947. – С. 81–95; С. 42; Седов, 1970. – С. 128; Брайчевський, 1968. – С. 134]. Повідомлення літопису щодо території і звичаїв слов'ян Лівобережного Подніпров'я [ПВЛ. Ч. I–II. – 1950. – С. 15] підтверджуються археологічними даними. Згідно останнім, характер і топографія поселень на високих останцях корінних берегів лівих приток Дніпра, урнові поховання із спаленням на стороні з наступним похованням у насипу курганів, достеменно відповідають свідченням писемних джерел про сіверян.

Навряд чи потребує додаткового обґрунтування положення про те, що пам'ятки VII–X ст. території Лівобережного Подніпров'я відбивають культуру сіверянського союзу племен [Мавродин, 1971. – С. 14, 95–108; Третьяков, 1953. – С. 283; 1969. – С. 18–28], який склався з дрібних племінних одиниць. Однак прослідкувати останні археологічно дуже важко через значну інтеграцію в межах названого політичного утворення. Цілком слушною є думка, що за умов роменсько-салтівського сусідства у маргінальному районі слов'янське і алано-болгарське населення співіснували.

Така картина особливо яскраво простежується на волинцевському етапі розвитку сіверян. В цьому плані найінформативнішим є Битицьке городище, де відмічається наявність двох одночасових різноетнічних компонентів, що відбилося в характері укріплень, різних традицій домобудування та інвентарі. Тут в межах одного розкопу поруч виявлені типово слов'янські напівземлянкові житла з глиняною піччю підбойного типу в стінці, або в одному з кутів, і ледь заглиблені юртоподібні споруди з вогнищем в центрі; характерний слов'янський ліпний посуд і залізні клепані казани, не властиві асортименту побутового інвентаря осілого землеробського населення. Привертають увагу численні, безпрецедентні за кількістю предмети озброєння і спорядження воїна-вершника разом з великим асортиментом землеробських та ремісничих знарядь праці.

Деякі особливості устрою укріплень мають найповніші анало-

гії серед матеріалів розкопок салтівських городищ. Такі дані потребують вивчення і глибокого осмислення роботи механізму існування різноетнічного населення з різними господарськими укладами на одному поселенні.

Визначення ролі й питомої ваги неслов'янських компонентів у формуванні населення і культури сіверянського союзу племен може бути предметом спеціального дослідження. Не роблячи спроби вирішення цього питання в усьому його обсязі, наведемо деякі археологічні дані, що сприятимуть розробці вказаних проблем.

Так, на поселеннях східної частини Лісостепового Лівобережжя в басейні Сіверського Дінця (Коробов, Хутір, Мохнач), оборонні споруди у вигляді валів із застосуванням кам'яної обкладки типологічно близькі до укріплень салтівських городищ [Плетнева, 1967. – С. 20–22, 60–61].

Найпростіші прийоми фортифікації (ров на схилі нижче рівня поселення з використанням виїнятого ґрунту для посилення ближчої до краю стіни) простежені на Битицькому городищі*. Цей прийом деякі дослідники вважають типово слов'янським [Кучера, 1989. – С. 164–169], як, взагалі, і ескарпування схилів.

Такі самі прийоми використано при спорудженні захисної лінії на городищі біля с. Мохнач, де лінія ескарпів (висота стінки 4 м) простяглася вздовж західного і східного схилів. Цікаво, що на майданах обох частин городища переважає роменська ліпна кераміка, тоді як на селищах, розташованих поруч, переважає посалтівська культура. Такі спостереження справедливі й щодо інших поселень вказаного регіону [Шрамко, 1962. – С. 296].

Вище зазначалося, що частина кераміки волинцевської культури має близькі аналогії серед кераміки салтівського кола. Це зумовлювалося тим, що вказували на конічні горщики з високими вертикальними вінцями, які чомусь прийнято вважати посудинами "слов'янських" форм [Ляпушкин, 1958. – С. 38–39; Плетнева, 1989. – С. 13]. На нашу думку, це помилкове визначення викликане певною схожістю вказаних форм з горщиками празького або корчацького типів. Насправді ж, ні профілювання, ні пропорції, ні технологія цих груп керамічного комплексу не мають нічого спільного. Гадаємо, що поява на слов'янських поселеннях Лівобережжя України горщиків з вертикальними високими вінцями, орнаментованих смужковим ліскуванням та наслідуючих їх, необхідно відносити за рахунок культурних впливів близьких до "салтівських" племен. Можливо, що культурним впливом цього населення в

* Роботи по дослідженню Битицького городища продовжуються [Звіти Лівобережної слов'янсько-руської експедиції за 1985–1990 рр. // НА ІА АН УРСР].

яснюється і властиве сіверянам оздоблення одягу двостулковими бубонцями, а також використання діргемів як підвісок [Седов, 1970. – С. 132–133].

Черезсмужне, а в районі порубіжжя – безпосередньо близьке розташування поселень салтівського і роменського типів приводило до взаємовпливів, змішування різних культурних традицій. Загальновідомий факт, який ми неодноразово наводили, наявність кружального посуду так званого "салтоїдного" обрису в матеріалах роменських городищ, в той час як на окремих волинцевських (Битиця) його кількість становить 55–60 % усього керамічного комплексу. Зворотне явище простежено С. О. Плетньовою на чисто салтівських пам'ятках [1962. – С. 83].

Так, в Дмитріївському катакомбному могильнику (верхів'я Сіверського Дінця), у похованні VII–VIII ст. виявлено кілька слов'янських горщиків, інтерпретованих як поховальні урни [Плетнева, 1968. – С. 62–63]. З аналогічною картиною зіткнувся Ю. О. Ліпкінг під час розкопок волинцевсько-колочинського ґрунтового могильника в с. Лебяз'є, де в одному похованні, що складалося з шести посудин, знайдено салтівський кухоль, орнаментований пролощеними вертикальними смужками*. Кухлі становлять невід'ємну і характерну рису салтівського керамічного комплексу [Шрамко, 1959. – С. 256. – Рис. X; Ляпушкін, 1961. – С. 194; Плетнева, 1967. – Рис. 29; 1989. – С. 123–136] і є нетиповими роменському асортименту посуду, але відомі і в кераміці Битицького городища.

Таким чином, наведені дані свідчать, що територіальна близькість слов'ян Лівобережжя до сусідніх іноетнічних племен цього регіону знайшло відбиття у матеріальній культурі салтівського та волинцевсько-роменського кола пам'яток. Припускаємо, що це свідчить не лише про певні відносини між населенням обох культур, а й про фізичну участь якихось асимільованих неслов'янських компонентів у формуванні сіверян "Повісті времінних літ". На користь останнього припущення свідчать матеріали краніологічного аналізу поховань сіверян і населення Салтова, які наводимо для співставлення (табл. 2).

Привертає увагу подібність середніх показників наведених краніологічних серій. Репрезентуючи дві різні в етнічному відношенні групи, вони відносяться до мезокранного середньолицьового антропологічного типу. Найбільшу типологічну близькість, з одного боку, виявляють лубенська та обоянська серії, а з другого – салтівська. Цікаво, що близькі за часом шестовицька (IX–X ст.) і салтівська (VIII–X ст.) серії при однаковому черепному показнику мають значні розбіжності за промірами вилиць.

* Матеріали неопубліковані. Зберігаються у фондах Курського краєзнавчого музею.

Таблиця 2. Середні розміри чоловічих черепів із сіверянських та аланських могильників Лівобережжя*

№ по Мар- тину	Ознаки	Сіверяни			Алани
		Місцезнаходження, назва серії			
		Шестовиць- ка	Лубенська	Обоянська	Салтівська
1	Поздовжній діаметр	189,9	186,9	184,3	185,2
8	Поперечний діаметр	142,2	140,2	134,6	138,8
8:1	Черепний покажчик	75	72,2	73,3	75,3
17	Висотний діаметр	133,7	135,4	134,6	135,8
9	Найменша ширина лоба	97,7	96,2	94,1	97,1
45	Проміри вилиць	127,7	131,4	129	131,3
48:45	Лицьовий покажчик	54,2	53,4	—	55,5
54:55	Носовий покажчик	47,5	50,1	53,6	57,7
52:51 а	Орбітний покажчик	86,7	82	77,9	81,2
75.1	Кут носових кісток до лінії профілю	23	30,9	—	31,6
72	Загальний кут профілю	86,6	84,7	82,8	85
	Назомалярний кут	144	—	—	136,9
	Зигмаксиллярний кут	133,5	—	—	121,4
	Дакріальний покажчик	65,9	—	—	62,6
	Сімотичний покажчик	44,4	—	—	52,4

* Дану таблицю побудовано за матеріалами статей Г. П. Зіневич "До антропології Шестовицького могильника" // Матеріали з антропології України. — 1962. — Вип. 2 та В. П. Алексєва "Антропологія Салтівського могильника" (Там же). У таблицю Г. П. Зіневич внесено деякі зміни; виключені Ліплявська та Суджанська серії черепів через яву змішаність різних поховань в цих могильниках, що не могло не відбитися на виведенні середніх показників.

Пізніші за часом (XI–XIV ст.) лубенська і обоянська серії за промірами вилиць близькі до салтівської; розбіжності за черепним покажчиком також невеликі, незважаючи на 300–400 років, що їх відокремлюють. Таке усереднення показників для пізніших серій черепів, на нашу думку, слід відносити за рахунок безпосередньої участі племен салтівської культури у формування населення Сіверщини.

Отже, дані археологічного та антропологічного вивчення сіверян волинцевсько-роменської культури і алано-болгар салтівської не заперечують гіпотези щодо культурного та генетичного внеску ірано-тюркомовного елемента у розвиток населення Лівобережної України. Це, зокрема, підтверджують і дані палеоантропологічного аналізу серії черепів могильника біля с. Кам'яне (1976–1978 рр.) [Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984. — С. 4–26].

Як доказ, наведемо таблицю порівняння антропологічних характеристик Кам'яного і Зеленого Гаю з матеріалами краніологічного вивчення інших слов'янських могильників у Лівобережжі та катакомб Верхнього Салтова (табл. 3).

Таблиця 3. Порівняння антропологічних характеристик слов'янських могильників Лівобережжя і верхньосалтівського катакомбного некрополя*

№ по Марти-ну	Ознаки	Сіверяни			Алани
		Кам'яне	Могильники Курської та Сумської області	Зводна серія і Кам'яне	Верхній Салтів
	Автор дослідження	В. Д. Дяченко, П. М. Покас [1984]	Алексеева (1973)	П. М. Покас, В. Д. Дяченко (1984)	Алексеева [1962]
1	Поздовжній діаметр	191,5 (13)	188,5 (32)	189,4 (45)	185,2 (51)
8	Поперечний діаметр	134,1 (14)	138,1 (30)	136,8 (44)	138,8 (50)
8:1	Черепний показчик 70	4 (13)	73,7 (29)	72,7 (42)	75,3 (47)
17	Висотний діаметр	140,2 (6)	135,6 (28)	136,4 (34)	135,8 (23)
-	Надперенісся (1-6)	3,73 (12)	3,49 (21)	3,54 (33)	3,46 (35)
45	Виміри по вилицях	131,1 (7)	130,1 (20)	130,4 (27)	131,3 (23)
48	Верхня висота обличчя	72,8 (6)	68,2 (24)	69,1 (30)	73,1 (36)
48:45	Верхньолицьовий покажчик	55,4 (6)	51,9 (17)	52,8 (23)	55,5 (26)
51	Ширина орбіти	39,4 (6)	42,4 (22)	41,8 (28)	43,3 (34)
51:52	Орбітний показчик	81,0 (6)	75,9 (21)	77,0 (28)	76,1 (36)
52	Висота орбіти	31,9 (6)	32,3 (25)	32,2 (31)	32,8 (32)
54	Ширина носа	26 (5)	25,5 (25)	25,6 (30)	25,5 (33)
55	Висота носа	52,5 (5)	49,5 (25)	50 (30)	53,4 (35)
54:55	Носовий показчик	49,5 (5)	51,4 (24)	51,1 (29)	47,7 (31)
72	Загальний кут носового профіля	83,8 (5)	84,6 (22)	84,4 (27)	85, (16)
D	Дакріальний показчик	54,3 (5)	56,4 (19)	56 (24)	62,2 (22)
C	Сімогичний показчик	41,7 (13)	44,1 (20)	42,9 (33)	52,4 (25)
75(1)	Кут лицьових кістей лицьового профіля	30,8 (4)	27 (15)	27,8 (19)	31,6 (22)
77	Назомалярний кут	136,9 (4)	138,1 (19)	137,9 (23)	136,9 (22)

* В дужках – кількість досліджених черепів.

З наведеної таблиці видно, що в досліджуваних черепках середні за поздовжнім діаметром відповідають дуже великим, а за високим (від базіону) – великих величин. При цьому поперечний діаметр знаходиться у межах малих і дуже малих величин (у жінок – середній), що визначає різко доліхокранний черепний показчик – 70,4 (у жінок показчик наближається до мезокранії – 74,5). Надперенісся на чоловічих черепках розвинуте добре (3,7). Кут профілю лоба від назіона до глобели як на жіночих, так і на чоловічих черепках відповідає невеликій нахилості лоба. Виміри на вилицях чоловічих черепків відносяться до малих величин, а на жіночих – до середніх.

Верхня висота обличчя знаходиться на межі середніх і великих величин, а верхньолицьовий показчик великий (лептен); у жіночій серії – меден. Ширина і висота носа, а також носовий показчик

як на чоловічій, так і на жіночій серії середній (мезорінія). Висота двох вивчених серій мала, максілофронтальна; ширина чоловічих черепних мала, жіночих – середня. Кут виступання носа і для чоловічих і жіночих серій – великий, а назомаллярний і зігомасиллярний кути – малі, що свідчить про відсутність монголоїдної домішки у вивчаємих серіях.

Таким чином, обидві серії за основними краніологічними ознаками дають однакову антропологічну картину; лише черепний показник та проміри по вилицях мають відносно великі величини.

При співставленні чоловічої краніологічної серії Кам'яного з іншими східнослов'янськими серіями помітно, що описувана серія найближча до зводної краніологічної серії сіверян, вірніше, їх нащадків, яка складена В. П. Алексеевим. Остання характеризується доліхокранним черепним показником, відносно високим і вузьким обличчям і відповідно підвищеним лицьовим показником. В нашій серії вони виражені найбільш різко. Деяке зниження сімотичного показника може свідчити про невеликий вплив північного компонента.

Порівняння краніологічної серії з Кам'яного з ранішими серіями черняхівських могильників Подніпров'я II–V ст. н. е. говорить про майже повне співпадіння основних краніологічних ознак. Лише надперенісся у слов'янських черепів масивніше, а верхня висота обличчя і – відповідно – висота орбіт, лицьовий і орбітний показники трохи нижчі.

Схожі дані дають матеріали курганного і ґрунтового могильників давньоруських пам'яток біля хутора Зелений Гай Сумського району і області. Тут досліджено 28 поховань (13 з курганного і 15 – з ґрунтового некрополів). Нижче наводимо таблицю антропологічної характеристики цих серій у порівнянні з іншими краніологічними серіями слов'янських могильників Лівобережжя та аланських катакомб Верхнього Салтова (табл. 4).

Зауважимо, що обидва могильники мають деяке неспівпадання у часі: так, на підставі кераміки та знахідок курганний могильник датується XI–XII ст., тоді як ґрунтовий – XII–XIII ст.

Зведена чоловіча серія черепів з обох могильників характеризується доліхокранією з великими поздовжнім висотним і малим поперечним діаметром мозгової коробки. Лоб середньоширокий, помірно похилий. Обличчя мезогнатне, добре профільоване у горизонтальній площині. За абсолютними величинами воно відносно низьке, середньошироке. За показниками відноситься до категорії мезен. Іклові ямки неглибокі, перенісся невисоке; орбіти на межі середньовисоких і низьких, середньоширокі за показником – мезоконхні. Ніс виступаючий середньоширокий і середньовисокий за абсолютними розмірами і показником.

Таблиця 4. Середні розміри чоловічих черепів з колекції розкопок біля хут. Зелений Гай та порівняльні дані*

Місцезнаходження	Сіверяни		Алани
	Хут. Зелений Гай	Могильники Курської та Сумської областей	Верхній Салтів
Автори дослідження	П. М. Покас [1987]	Т. І. Алексєєва [1973], В. Д. Дяченко, П. М. Покас [1984]	В. П. Алексєєв [1962]
1 Поздовжній діаметр	190,3 (3)	189,4 (45)	185,2 (51)
8 Поперечний діаметр	136,9 (9)	136,8 (44)	138,8 (50)
17 Висотний D від базіона	139 (5)	136,4 (34)	135,8 (23)
45 Промір вилиць	133,6 (4)	130,4 (27)	131,3 (20)
48 Верхня частина обличчя	67,6 (7)	69,1 (30)	73,1 (36)
54 Ширина носа	25,9 (6)	25,6 (30)	25,5 (33)
55 Висота носа	52,5 (7)	50 (30)	53,4 (35)
52 Висота орбіти	32,9 (7)	32,2 (31)	32,8 (32)
51 Ширина орбіти від максиллярю	42,9 (7)	41,8 (28)	43,3 (34)
72 Загальний кут обличчя	84,8 (6)	84,4 (27)	84 (16)
75 (1) Кут виступання носа	27,8 (5)	27,8 (19)	31,6 (22)
77 Назомаксиллярний кут	137,8 (6)	137,9 (23)	136,9 (22)
M. Зигомаксиллярний кут	128,8 (6)	126,3 (22)	121,4 (18)
8:1 Черепний покажчик	72,5 (7)	72,7 (42)	75,3 (47)
48:45 Верхньолицьовий покажчик	52 (3)	52,8 (23)	55,5 (26)
54:55 Носовий покажчик	49,8 (6)	51,1 (29)	47,7 (31)
52:51 Орбітний покажчик	76,8 (7)	77, (27)	76,1 (34)

*Таблицю складено на підставі статті П. М. Покаса [До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94–99] з незначними корективами. У дужках — кількість досліджених черепів.

Серія жіночих черепів за всіма основними краніологічними покажчиками та їх категоріями близька до чоловічої, що засвідчується близькістю величин коефіцієнтів статевого диморфізму до світових стандартів.

В цілому статистичний аналіз серії вказує на її однорідність. Це підтверджує близькість або зниженість величин квадратичних відхилень відносно світових стандартів. За комплексом краніологічних ознак досліджувана група відноситься до великої європейської раси у її середньоевропейському варіанті.

Порівняльний аналіз груп черепів із підкурганних поховань і ґрунтово-могильника свідчить про їх типологічну спільність. Необхідно, однак, зазначити, що раніші за часом черепи підкурганних поховань характеризуються дещо більшим поздовжнім діаметром, вужчим і похилим лобом і розвинутішим мускульним рельє-

фом для чоловіків, вузьким обличчям і носом, а також дещо меншими кутами горизонтального профілю обличчя.

Разом з тим, зважаючи на нечисленність порівняльних груп, єдність археологічної культури, а також територіальну і хронологічну близькість (могильники розташовані на відстані 500 м одне від одного, відповідно датуються XI–XII і XII–XIII ст.), ці відмінності вірогідно, слід розглядати як результат групової зміни ознак на черепах.

При порівнянні даної серії з синхронною палеокраніологічною серією черепів із курганных могильників Сумської і Курської областей виявилася їх повна типологічна близькість за основними краніологічними ознаками (поздовжній і поперечний діаметр орбітний показник, кути вертикального і горизонтального профілю обличчя). На підставі сказаного вище, можна дійти висновку про певну антропологічну єдність населення басейнів лівих притоки Дніпра на Схід від Сули.

Разом з тим навряд чи є сумніви щодо складу сіверян та їх предків X–XIII ст. (час існування давньоруської народності) у складі значний компонент передуючих слов'янам носіїв черняхівської культури, певна частина яких була іраномовною і мала генетичний зв'язок із скіфським населенням Середнього Подніпров'я VII–III ст. до н. е. [Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984. – С. 22–24].

Отже, розглянуті нами матеріали археологічного вивчення старожитностей Лівобережної України I тис. н. е. поруч з даними антропології не протирічають висловленому положенню про культурний і генетичний внесок різних у культурному та етнічному відношенні племен у формування слов'янського населення території на різних етапах історичного розвитку. Не виникає сумнівів й щодо племінної належності пам'яток переддержавного часу сіверянському племінному об'єднанню: повідомлення літописів відносно території сіверян, їх звичаїв підтверджуються матеріалами волинцевських і роменських пам'яток. Вважаємо справедливим об'єднання їх у волинцевсько-роменську, або сіверянську, культуру. Разом з тим ми зазначали ряд суттєвих відмін між ними, що надає такому об'єднанню суто підпорядкований характер.

Говорячи про склад населення Лівобережжя в останню третину I тис. н. е., не можна лишати поза увагою деякі міркування відносно історичної долі його населення. При цьому важко уникнути повторення раніше висловлених положень. Нагадаємо, що наприкінці третьої чверті I тис. н. е. сіверяни перебували під впливом двох основних зовнішньополітичних (для населення Лівобережжя) факторів: 1) поява наприкінці третьої чверті у Північному Причорномор'ї Хозарського каганату; 2) утворення давньоруської держави наприкінці I тис. н. е. Писемні джерела прямо вказують

на данницькі відносини східнослов'янських племен із каганатом. Це стосується і сіверян, які знаходилися у безпосередній територіальній близькості до нього.

З послабленням Хозарського панування, насамперед з його розкладом, сіверяни західних районів вже у IX ст. втягнуті до процесу соціально-економічної, політичної і, до певної міри, культурної інтеграції, викликаній утворенням давньоруської держави з центром у Києві. Таке явище найяскравіше простежується в районах сіверянської землі, що тяжіють до Києва, тобто у сучасній Чернігівщині. Ймовірно, ми можемо розглядати згадувані у перших візантійсько-руських угодах Чернігів і Любеч як політичні центри сіверян, органічно увійшовших до процесу утворення загальнослов'янської державності.

Звичайно ж процес інтеграції роменської (тобто сіверянської) культури у загальнодавньоруську проходив не всюди так інтенсивно; археологічні матеріали дають можливість припускати, що в певний проміжок часу роменська та давньоруська культури співіснували у віддалених від державного кордону районах Лівобережної України; останнє має чинність для всієї периферії Київської Русі, де культурні традиції додержавного періоду зберігаються до XIII-XIV ст., як це було виявлено А. В. Арцихівським під час дослідження курганів вятичів. Щодо розглядуваної території, то тут вже наприкінці XI-XII ст. матеріальна культура навіть найвіддаленіших районів практично не відрізнялася за своїм характером від загально-руської, а державна християнська релігія набула повсюдного поширення навіть у найглухіших куточках Дніпровського Лівобережжя, про що свідчать наведені археологічні матеріали.

Виникає питання щодо державної підпорядкованості південно-східних околиць давньоруських земель. Як відомо, після входження сіверян до складу Київської Русі, їх територія безпосередньо підпорядковувалась Великому князю. Першим самостійним князем — сюзереном Чернігова, сіверських земель і Тмутаракані став Мстислав, після смерті його і до 1054 р. сіверська земля знов повертається у підпорядкованість центральної влади. Процес відокремлення земель-князівств, що намітився у XI ст., завершився у першій половині XII ст. З утворенням на території Лівобережжя Чернігівського та Переяславського князівств землі по течіях Псла, Ворскли і Сіверського Дінця та район Посейм'я у різні періоди міжусобної боротьби підпадають під владу переяславських князів. Проте їх влада у цьому південно-східному районі була номінальною за умов постійної загрози з боку кочовиків. Разом з тим не можна погодитися з думкою, нібито давньоруське населення території на схід від Сули залежало від них [Довженок, Юра, Гончаров, 1966. — С. 9].

Ми не маємо серед археологічного матеріалу аргументів на користь такої думки. Навпаки, відсутність слідів пожеж на більшості давньоруських городищ південно-східного порубіжжя начебто підстави говорити про мирні стосунки жителів з кочовиками, безмовно, зацікавленими у торгово-економічних зв'язках з осілими землеробами. Механізм співіснування різних груп населення Дніпровського Лівобережжя уявляється надзвичайно цікавим, має право на спеціальне самостійне дослідження, хоча лише за позу увагою дослідників.

Розглядаючи історичні дані про слов'яно-давньоруське населення південно-східних околиць Київської Русі у VIII–XIII ст., бачимо, що процес державного освоєння різних регіонів території на схід від Дніпра має деякі відміни, не дивлячись на наявність певного загального фактора – постійного тиску кочовиків. Так, якщо осіле населення Лівобережного Подніпров'я навіть за межами посульської лінії державного кордону входило до складу того чи іншого південноруського князівства, а зайняті ними землі можна розглядати як частину загальної території Давньоруської держави, то у Подонні та Приазов'ї процес державного освоєння був насильно перерваний наприкінці X ст. Поновлення його у названих регіонах відноситься до середини XI ст., коли нечисленні давньоруські поселення, що спиралися на міста із змішаним населенням – Білу Вежу й Тмутаракань, ненадовго з'являються на Дону та його притоках, а також на Азовському узбережжі. Проте розгром половцями Білої Вежі та витіснення руського населення з Таманського півострова у 20-ті роки XII ст. виключають ці райони південно-східного порубіжжя з процесу утворення державної території Київської Русі.

Щодо населення території Дніпровського Лівобережжя, то воно поділило долю інших південноруських земель. Іноді відмічають деякі відмінності у його культурно-історичному розвитку порівняно з культурою жителів центральних районів Давньоруської держави (згадувані роботи Г. М. Гапусенка та М. Ю. Брайчевського). Зауважимо, що ці відмінності не мають суттєвого характеру, репрезентують чи побічні риси матеріальної та духовної культури населення, можуть бути віднесені на рахунок територіальної близькості до воєнного населення Степу та до постійної загрози нападу з їхнього боку.

Яскраве підтвердження усвідомлення територіальної спільності духовної та національно-культурної єдності населення усіх давньоруських земель взагалі і мешканців території Дніпровського Лівобережжя зокрема ми знайдемо у "Слові о полку Ігоревім", де здавалося б, локальна акція новгород-сіверських князів набуває загально-русського значення.

IV. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПІВДЕННО-СХІДНИХ РАЙОНІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (VIII – середина XIII ст.)

1. ПОСЕЛЕННЯ

Додержавний період. Роменські городища південно-східних районів Давньоруської держави (Дніпровське Лівобережжя й Подоння) займають велику територію від Дніпровсько-Деснянського низькодолу на Півночі й до басейну Сіверського Дінця на Південному Сході. В той же час в басейні Дону розміщуються близькі до них пам'ятки борщевського типу. В межах окресленого регіону слов'янські пам'ятки обох груп репрезентують певну єдність у топографії поселень і характері влаштування оборонних споруд.

Найсуттєвішим моментом роменської (і борщевської) поселенської структури є вибір місця для майбутнього поселення. При цьому намагалися найкраще використати умови оточуючого ландшафту, про що свідчать поселення роменської культури. У більшості випадків вони розташовувалися на мисах, які далеко видавалися у заплави річок, та останцях корінних берегів. Перевага надавалася мисам з невеликою площею, добре захищеним з флангів широкими та глибокими ярами, або розгалуженими балками. Саме таку топографію мають городища Велика Рибиця, Кам'яне, Броварки, Сари на Пслі; Ніцаха I та II (Великий та Малий Балкани), Зарічне I у басейні р. Ворскли; Донецьке на р. Уди в басейні Сіверського Дінця; Титчиха в Подонні. Всі вони виявляють велику схожість за місцезнаходженням.

Крім згаданих відомі й інші городища мисової топографії, що різняться від перших розташуванням на видовжених вузьких відрогах з великою довжиною країв відносно самої площі. Наприклад, Могриця і Горки на Пслі, Зарічне II і Куземен у Поворсклі, Мохнач і Водяне у басейні Сіверського Дінця.

Серед городищ мисової топографії є укріплені поселення складної конфігурації, що на відміну від вищезазначених простих, розміщувалися на двох або більше ізольованих ділянках одного, роз-

членованого ярами, останцевого мису корінного берега, також відокремленого від плато великим ярмом (Глинськ, Журавне на Ворсклі (рис. 20), Хорошеве на Сіверському Дінці). Такі складні городища за своєю конфігурацією і площею дуже нагадують аналогічні укріплення поселень доби раннього залізного віку і нерідко у своїх культурних нашаруваннях мають матеріали цього часу [Ляпушкін, 1961. – С. 18–144].

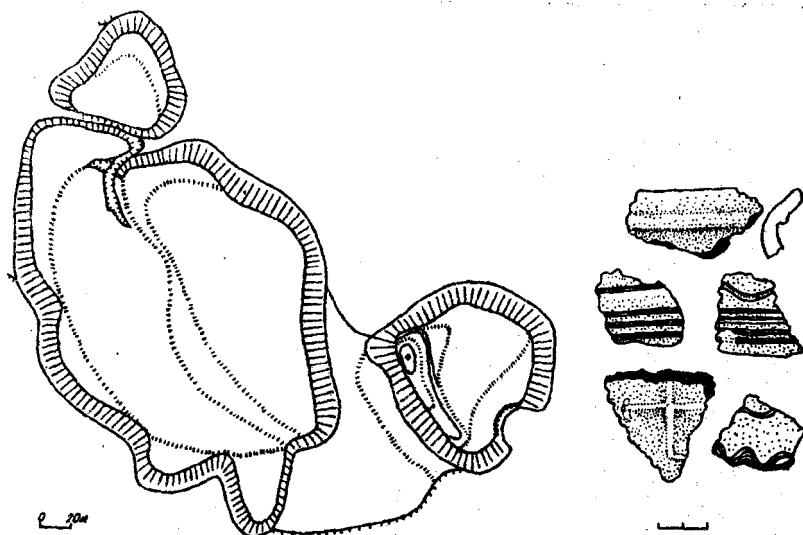

Рис. 20. Журавне Охтирського району Сумської області. План. Знахідки

В обох наведених випадках простежуються намагання максимально використати під поселення природні перешкоди, поза залежністю від наявності якоїсь частини мисової площі, або ж кількох ізольованих ділянок природного походження. В останньому випадку це призводило до збільшення розмірів укріпленого майданчика і, звичайно, до більшої довжини лінії оборонних споруд.

Суттєвою деталлю поселень роменського етапу сіверянської культури (як, до речі, й волинцевського) є ескарпування схилів. В деяких випадках відомо кілька ліній ескарпів по найбільш пологих схилах, що додатково утруднювало доступ на городище. Саме така картина характерна для Ніцахи I (Великий Балкан) [Сухобоков, 1984. – С. 165].

Деякі роменські укріплені поселення різняться від інших залишками валів по периметру майданчика (Зелений Гай – Мале Городище [Сухобоков, 1984. – С. 157; Сухобоков, Моця, 1987. – С. 83–94], Малий Балкан поблизу с. Ніцаха [Сухобоков, 1984. – С. 166]). Проте

наявність у культурному шарі матеріалів давньоруського часу не дозволяють вважати такий прийом фортифікаційних робіт суто роменським.

Додамо, що нам не відомі городища з виключно роменськими культурними відкладеннями. Іноді, як приклад саме роменських, наводять поселення поблизу Опішні та Новотроїцького [Ляпушкін, 1961. – С. 268, 303]. З цим не можна погодитися, хоча б тому, що вони, по-перше, мають у культурних нашаруваннях матеріали скіфського часу, а по-друге – городищами такі поселення називаються в силу традиції, отже, умовно. Необхідно зауважити, що вживана місцевим населенням назва "городище" не завжди відповідає поняттю "укріплене поселення", але частіше відноситься до останців та мисів із стрімкими схилами; нерідко на їх майданчиках зовсім відсутні культурні залишки. Останнє не дозволяє вважати їх поселеннями, тим більше городищами [Ляпушкін, 1958. – С. 10–12].

Складність цього питання примушує докладніше розвинути висунуті положення.

Так, під час розкопок поселення Курган-Азак нами прошурфоване "городище" (за переказами місцевого населення), біля підніжжя якого була розташована ця пам'ятка середини I тис. н. е. При цьому ніяких культурних відкладень на нібито укріпленому поселенні виявлено не було.

За даними розкопок на Новотроїцькому городищі також не було виявлено якихось слідів укріплень, хоча воно й мало назву городища. До того ж западина, що відокремлює його площадку від плато, природного походження і підстав говорити про його штучність ми не маємо. В кращому становищі в цьому відношенні знаходиться Опішнянське "городище". Воно розташоване на видовженому мисоподібному останці, знижена частина якого двома похилими відрогами впадає далеко у заплаву Ворскли. Залишки ескарпування помітні із східного та південно-східного боків: штучно зрізаний схил цієї частини останця, що безпосередньо переходить у рівчак, із зовнішнього боку захищений невисоким валом; помітні також дуже невиразні сліди слабо вираженого начебто ще одного насипу. Ці незначні укріплення розташовані на схилі на 2 м нижче рівня площадки самого поселення, що не дозволяє інтерпретувати їх як звичайні оборонні споруди роменського типу [Ляпушкін, 1961. – С. 303] (рис. 21).

Ці спостереження підтвердилися нашими розкопками 1975 р., коли повніше виявилася нетиповість Опішнянських укріплень по відношенню до інших городищ роменської культури. Так, за М. П. Кучерою, вали та рівчаки на похилих схилах є типовим прийомом роменської фортифікації, тим більше, що зміцнення стрімких

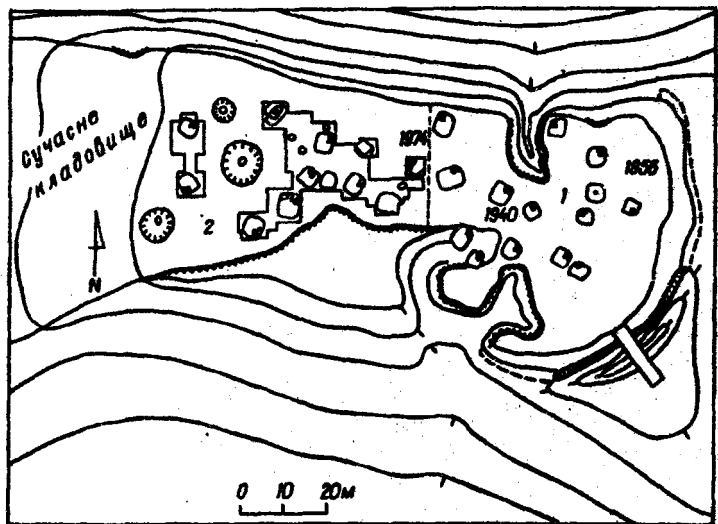

Рис. 21. Опішня. План городища і розкопів:
1—1940, 1956 (Л. І. Ляпушкін); 2—1975 (О. В. Сухобоков)

схилів ескарпуванням потребувало відносно невеликих зусиль. Цікаві з цього приводу свідчення В. Г. Ляскоронського, який наприкінці XIX ст. обстежував Опішнянське поселення і наніс на план залишки ще одного валу [Ляскоронський, 1907. — С. 184. — Рис. 38]. Зараз вал непомітний візуально: його залишки не виявлені нашими дослідженнями.

На наш погляд, це дає підстави вважати, що укріплення Опішнянського поселення більш архаїчні, ніж власне роменські. Отже, можна говорити, що це поселення разом з Новотроїцьким відноситься до перехідних від волинцевського етапу до роменської культури і може бути зараховане до групи пізньоволинцевських або ранньороменських пам'яток. Додамо, що Опішня значно ближча до роменських городищ, про що свідчить наявність невисокого насипу по периметру майданчика [Ляскоронський, 1907. — Рис. 38], який не зберігся [Ляпушкін, 1961. — С. 269; Сухобоков, Иченская, Юренко, 1976. — С. 395].

Другим суто роменським прийомом фортифікації (у тому випадку, коли мис був невисоким — 5–10 м) було використання рівчачка поблизу підніжжя схилів. Такий прийом застосовано на городищі біля с. Горки (басейн Псла), розташованого на вузькому мису, висота якого над заплавою дорівнювала 10 м. Один край мису більш похилій, саме у його підніжжя помітні залишки дуже замуленого рівчачка, який не фіксується на вищому боці майдану. Зазначимо, що на цьому одношаровому городищі простежені лише роменські керамічні матеріали.

Подібну картину виявлено і на складному за конфігурацією городищі з матеріалами VIII–XIII ст. поблизу с. Журавне на Ворсклі. Тут у підніжжя східної частини (на нижчому по відношенню до всього городища останці) також зафіксовані залишки рівчака [Кучера, Сухобоков, 1971. – С. 16].

Усі перелічені прийоми фортифікації властиві населенню пам'яток роменської культури. Цей висновок підтверджується їх наявністю на одношарових роменських та багатошарових з роменськими матеріалами городищах ареалу сіверянського розселення, в тому числі й у східних районах Дніпровського Лівобережжя.

При цьому найтиповішою ознакою роменських городищ є їх розміщення на останцях або мисових відрогах, що відокремлювалися від плато валом з рівчаком, який викопувався перед ним, нерідко в природному заглибленні. В останньому випадку стінку рівчака утворював вертикально зрізаний схил висотою 5–7 м. Розглядаючи питання роменської фортифікації, І. І. Ляпушкін найсуттєвішою частиною укріплень вважав рови [Ляпушкін, 1961. – С. 218], спираючись лише на матеріали городищ, що розташовувалися на останцях, де ефект досягався за рахунок наявності природного заглиблення. Така картина дійсно простежується на деяких останцевих городищах (Куземен на Ворсклі, Кам'яне на Пслі). Звичайно, що в таких випадках ров був глибшим, ніж на городищах, розташованих на невідокремлених природою мисах.

На роменських городищах значна глибина рову досягалася за рахунок висоти насипу валу, поряд з ним з напільного боку. Не можна твердити, що вали насипано на всіх багатошарових городищах саме в роменський час. Проте в деяких випадках це відповідає дійсності. Наприклад, основа валу Донецького городища мала уламки посуду доби раннього залізного віку, а в розвалі дерев'яних спалених конструкцій знайдено шаблю раннього типу [Шрамко, 1962. – С. 383–334].

Аналогічну картину простежено в уроч. Городок на території давньоруського Путивля [Сухобоков, 1982. – С. 331], а також городищі Курган біля с. Волинцеве [Сухобоков, 1984. – С. 108]. Хоча ці пам'ятки територіально виходять за межі розглядуваних районів Дніпровського Лівобережжя, наявність схожих навичок у фортифікаційній справі на досить віддалених поселеннях може засвідчити не лише їх поширеність, а й єдність соціального розвитку та безсумнівну культурну єдність населення.

Кількість досліджених городищ роменської культури незначна. Однак одержані матеріали з досліджуваних у різні часи городищ дають певні дані щодо відносної хронології. Так, наприклад, в на шаруваннях городища Зарічне I (колишне Петровське) у басейні Ворскли знаходять разом кераміку роменського і давньоруського

періодів. В ході розкопок П. М. Третьяков встановив, що майдан роменського поселення знівельовано десь на рубежі XI–XII ст. Цим часом він датує і будівництво укріплень [1947. – С. 139].

Схожу картину відмічають і на Донецькому городищі, де автор розкопок відносив появу укріплень до давньоруського часу [Федоровський, 1930. – С. 10]. Проте дослідження оборонних споруд, проведених Б. А. Шрамко, свідчать, що й роменське поселення має досить потужні укріплення. Дослідник вважає, що вони у XI–XII ст. були піддані суттєвій реконструкції, під час якої проводилося виведення майданчика, внаслідок чого утворився прошарок чистої глини [1962. – С. 334].

Можна говорити про реконструкцію в давньоруський час і роменсько-давньоруського комплексу пам'яток біля с. Ніцаха у верхів'ї Ворскли, на городищах роменського часу на території сучасної Полтави, поблизу сіл Броварки та Кам'яне на Пслі.

Деякий сумнів викликає наявність в додержавний період валів по периметру згаданих городищ. Упевнено можна говорити лише про ті випадки, коли вони оточували майданчики мисових городищ з флангів (Ніцаха, Кам'яне). Говорити про інші не маємо підстав. Винятком є Мале Городище з комплексу пам'яток уроч. Старе Крейдище біля хут. Зелений Гай. Топографічна ситуація дозволяє відносити його до числа останцевих, причому глибина та ширина оточуючих ярів виключають можливість новоутворень. Майданчик округлої форми з'єднує з плато вузький перший яр, перерізаний в місці входу на городище глибоким та широким ровом, над яким піднімається високий "кокошнікоподібний" вал, що різко переходить у невисокий вал по периметру. Під час шурфовки виявлено поодинокі уламки роменського посуду; переважна більшість кераміки відноситься до XII ст. У даному випадку можна твердити, що виникнення оборонних конструкцій по периметру площадки пов'язане із вказаним часом.

Менш визначено можна говорити про вали по периметру майдану на городищах Кам'яне і Ніцаха I, де нами розкопані флангові вали. В обох випадках жодних матеріалів, висвітлюючих час їхнього будівництва, не виявлено. Кілька роменських уламків, знайдених в основі останнього насипу (з внутрішнього боку), навряд чи можуть свідчити про їх спорудження у давньоруський період існування городища. Більш того, можливо, що ці валоподібні насипи утворилися внаслідок руйнування під час пожежі дерев'яних стін з двох рядів колод із забуткою поміж ними (Донецько-роменський час) й Опішнянське поселення та численні городища доби раннього залізного віку) [Шрамко, 1962. – С. 314; 1970; Сухобоків, Иченская, Юренко, 1976; Третьяков, 1947. – С. 139].

Можливо, до роменського часу слід зараховувати Куземенське

городище, яке розташоване на дуже вигнутому (понад 200 м і 60 м завширшки) мису, на якому поселення займає лише самий окраєць, в той час як весь мис відсікається від плато підковоподібним валом. Уламки роменської кераміки зосереджувалися тільки на згадуваному окрайці. На його поверхні П. М. Третьяковим зафіксовано западини від напівземлянок. За валом знайдено уламки господарського посуду XII–XIII ст. з поодинокими фрагментами кераміки скіфського часу. В ході нашого обстеження ці дані підтвердилися. Природно, ми не можемо повною мірою заперечувати його належність до пам'яток раннього залізного віку, тим більше, що воно входить до системи величезного укріпленого району відомого Більського городища, трактованого зараз як місто Гелон Геродота [Шрамко, 1975. – С. 94–132].

Другу пам'ятку цього кшталту – городищу біля с. Книшівка – наводять як приклад спорудження слов'янами нового укріпленого поселення, що пояснюється відсутністю на існуючому скіфському городищі (західна околиця села) невеликої мисової ділянки з добрим природним захистом [Ляпушкин, 1961. – С. 222, 261]. Проте це не зовсім так. Городище, що нас цікавить, розташоване в центрі села і має площу близько 2 га; ширина мису з нагільного боку 100 м. Він відрізаний від плато валом та рівчаком (зараз зруйновані). Під час обстеження зібрано колекцію уламків роменського та давньоруського посуду. Разом з тим зустрічалися й фрагменти скіфської кераміки, що не виключає існування тут відкритого поселення цього часу [Кучера, Сухобоков, 1971].

Вище йшлося про наявність городищ складної конфігурації в населення, що залишило пам'ятки роменської культури. Ці укріплені поселення фактично складаються з кількох городищ, причому відділені вони не стільки штучними оборонними спорудами, скільки ярами природного походження. Саме такими є Басівка та Глинськ на Сулі, Журавне на Ворсклі, Хорошеве на Сіверському Дніці та ін. Більшість з них у своїх відкладеннях мають кераміку доби раннього залізного віку, що й послужило підставою до зарахування їх до пам'яток цього часу. На наш погляд, наявність роменських матеріалів дозволяє говорити про заселеність згаданих городищ слов'янами і відносити їх до роменських пам'яток.

На названих пам'ятках відсутні матеріали XI–XIII ст., що начебто свідчить про втрату складними городищами важливого значення у давньоруський період, а можливо, й про деякий відтік населення, зумовлений чинниками зовнішньополітичного порядку.

Єдиним прикладом складного за характером укріплень городища з матеріалами виключно роменської культури є Зарічне II [Третьяков, 1947. – С. 125; Ляпушкин, 1961. – С. 304–305]. Воно займало видовжений мис (30 x 70 м) і мало систему укріплень з трьох

ліній, що поділяли його на три майдани. Ця ознака відноситься скоріше до скіфської фортифікації, проте ніяких матеріалів до раннього залізного віку тут виявлено не було [Кучера, Сухобков. 1971. – С. 11–12].

З вищенаведених міркувань випливає: складні городища штучним розчленуванням площадки за своїм походженням відносяться до ранішої доби і тому роменськими їх можна вважати умовно: лише за наявністю роменських відкладень в культурному шарі. Мисові городища складної конфігурації з природним поділом на ділянки, кожна з яких була окремих укріпленням і наявністю роменської кераміки на них, можуть бути визнані за роменські. Наявність скіфської фортифікації в даному випадку суттєвої ролі не відігравала, оскільки до уваги бралось насамперед вигідне місцезонаження, а не наявні укріплення. Проте не можна твердити, що й останнє при виборі місця поселення не враховувалося.

Вивчення городищ роменської культури на Дніпровському Левобережжі в цілому наводить на думку, що сіверяни на момент заселення вказаного регіону, або в процесі такого, вже виробили власну систему поселень, а також навички спорудження укріплень.

Щодо неукріплених поселень, то за топографією вони практично нічим не різняться від городищ. Крім того, на розглядуюваній території вони не виявлені. Наочна відсутність відмін у розташуванні укріплених та відкритих поселень роменського типу у розвитку сіверянської (волинцевсько-роменської) культури [Сухобков. 1985. – С. 131] дає певні підстави припускати, що деякі з городищ спочатку виникали як відкриті поселення. Це, насамперед, згадані пам'ятки поблизу Новотроїцького, Опішні, елементи укріплень на яких дуже невиразні. Нагадаємо, що епонімне Волинцевське поселення зовсім не має і таких елементів.

Вірогідно, що на пізньому етапі сіверянської культури (роменському) споруджувалися більш міцні земляні укріплення з дерев'яними конструкціями.

Нижче розглянемо матеріали городищ, що досліджувалися Левобережною слов'яно-руською експедицією. Головну увагу приділяємо характеристиці оборонних споруд, оскільки їх конструкції мають особливості, які різняться відповідно періодам існування слов'янського і давньоруського населення на південно-східних околицях східнослов'янського світу. Крім того, на ранньому етапі в фортифікації східного слов'янства можна вбачати певні характерні прийоми, властиві будівництву укріплених поселень салтівської культури.

До найдавніх відносяться городища біля сіл Битиця, Опішня; дещо пізніші: Кам'яне, Ніцаха, а також Донецьке, яке досліджувалося експедицією Харківського держуніверситету під керівництвом Б. А. Шрамка.

Городища біля с. Битиця (басейн Псла). Обидва городища знаходяться на відрогах корінного берега р. Псел на відстані 1,7–2 км від с. Битиця Сумського району та області, по дорозі до с. Нікольське. Відроги, на яких розміщуються городища, розділені глибоким та широким (близько 80 м) ярм з майже відвісними схилами. За розмірами площі городища нерівномірні: більше з них (Битиця I) має майданчик розмірами 240 (за лінією захід-схід) x 480 м (північ-південь). За формою воно нагадує видовжений в напрямку південь-північ неправильний трикутник (рис. 22, 1–9).

Городище Битиця II, менше за площею, розташоване на захід від першого, відокремлене згаданою балкою, займає на видовженому мису майданчик округлих обрисів, площею 65–70 x 55 м (за осями відповідно північ-північ-схід – південь-захід та захід-північ – схід-південь за найширшою та довшою частинами).

Підніжжя схилів мисів, на яких розташовані обидва городища, дуже пошкоджені. Тут на початку ХХ ст. видобували мергель; у наш час кар'єри заросли чагарником та дрібним лісом. Це утруднює підступи до городищ і є неабиякою перешкодою як для геодезичних, так і дослідницьких робіт на майданчиках. Між тим обидві пам'ятки в своїх культурних нашаруваннях мають хронологічно близькі, але різнокультурні відкладення. Так, Битиця I з моменту проведених тут перших розкопок у 1953 р. (близько 140 м²) І. І. Лягушкіним вважалась пам'яткою волинцевського типу, що послужило підставою жвавій дискусії між автором досліджень і Д. Т. Березовцем. Відгомін II існує до цього часу і обидві сторони мають своїх прихильників.

Битиця II, як це виявилось під час шурфування 1984 р. та розкопок, належить до пам'яток роменської культури.

Майданчик волинцевського городища (Битиця I) має стрімкі, важко доступні схили з боку заплави, що на півдні переходять у відвісні підковоподібні урвища. Північно-західна частина майданчика довгим та вузьким перешийком з'єднується з плато. Поверхня густо заросла чагарником і лісом; на схилах окремі дерева, виходячи з їх товщини, налічують 150–200 років. Майданчик має природний нахил на схід: його західна частина пошкоджена укріпленнями часів Великої Вітчизняної війни. Це особливо помітно на південній ділянці, де можна і зараз бачити залишки розкопу І. І. Лягушкіна.

Укріплення часів Великої Вітчизняної війни певною мірою також пошкодили стародавні фортифікаційні споруди.

Фортифікаційні споруди склалися з валів та рзів, доповнених ескарпами. З напільного боку на північно-західній ділянці городище відокремлюється від плато двома лініями валів та ровів. Рів першої лінії шириною від 2 до 5 м та глибиною близько 1,5 м;

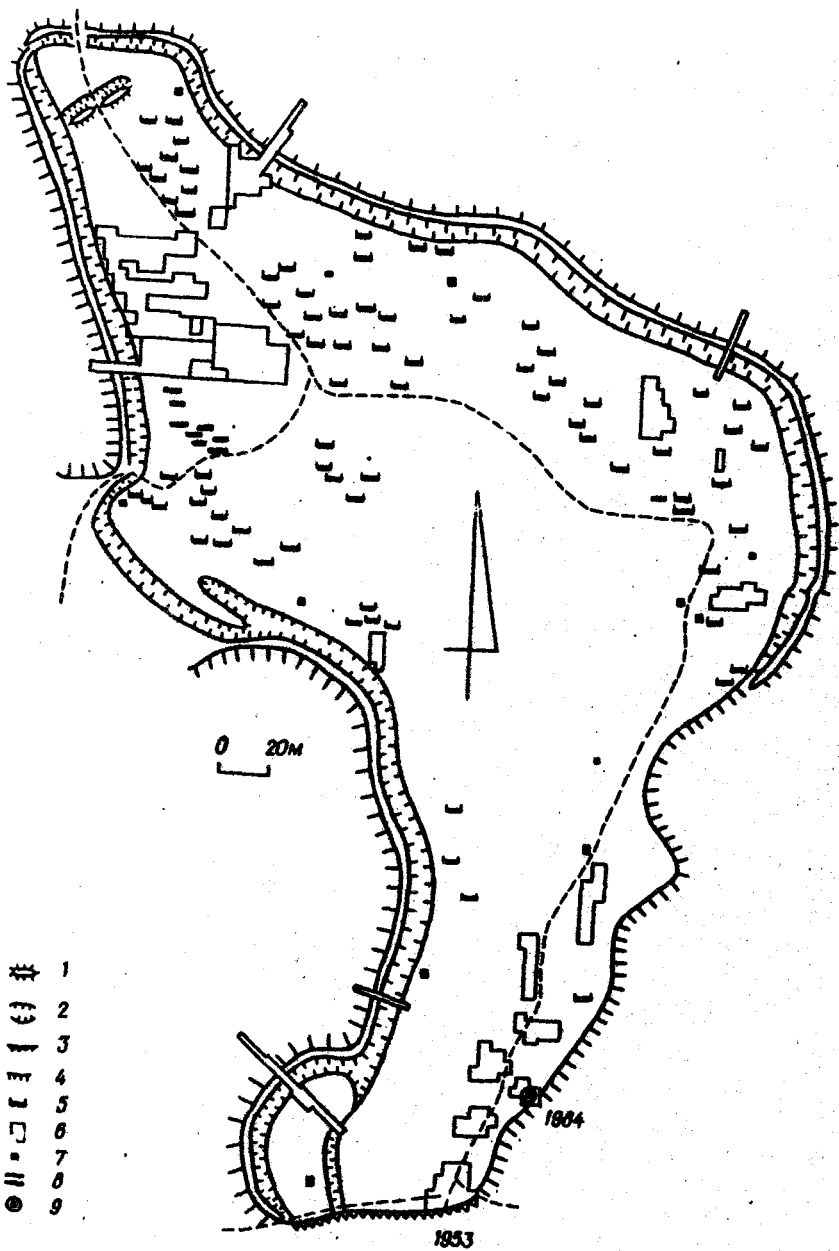

Рис. 22. Битиця. План городища і розкопів:
1953 – розкоп І. І. Ляпушкіна; 1984 – розкоп В. В. Приймака:
1 – ров; 2 – вал; 3 – урвище; 4 – стрільні схили; 5 – заглиблення на поверхні
від жител; 6 – розкопи 1985–1990 рр.; 7 – шурфи; 8 – розрізи оборонних споруд;
9 – скарб прикрас та знарядь праці

на північному кінці майданчика він зливається з ровом другої лінії (ширина становить 7, глибина 2 м). Вал має серпоподібну форму і підвищується над рівнем майданчика на 1,5 м; таким чином його висота від дна рову становить 5 м.

Укріплення вздовж довгих боків майданчика складаються з рову, прокопаного на схилах на 2–3 м нижче горизонтального рівня, а також ескарпів, в які він переходить на південній ділянці, що завершується урвищем. Ширина рову на схилах 1,5–2,5 при глибині від 0,8 до 1 м. Вал краще зберігся на північно-західній ділянці, де його висота становить 0,8–1,2 м. Для детальнішого з'ясування особливостей фортифікаційних споруд нами під час досліджень 1985–1989 рр. зроблено п'ять розрізів оборонної лінії на різних ділянках майданчика городища (рис. 22). Нижче наводимо їх описи.

Розріз І (1985 р.) закладено на південно-західній частині майданчика, де спостерігалася найскладніша система укріплень, репрезентована подвійною лінією валів та ровів на схилі, нижче лінії окопів часів Великої Вітчизняної війни. Нижче стародавніх укріплень візуально простежуються залишки сильно заплилого ескарпа. Така складність оборонних споруд, очевидно, диктувалася природними умовами – відносно незначною стрімкістю спадистого схилу. В наш час південний край городища повністю знищено обвалом верхніх горизонтів мергельного кар'єру. Можливо, що в стародавні часи край майданчика мав видовжений спадистий схил, як і розташованій поруч відріг, зайнятий роменським городищем – Битиця ІІ.

Розріз зорієнтовано за сторонами світу південними, східними й західними стінами; північна стіна орієнтована перпендикулярно лінії укріплень за віссю південь-схід – північ-захід (рис. 23).

Під час розкопок з'ясувалося, що на східному кінці розрізу тонкий прошарок темно-сірої гумусованої супесі, що містила уламки ліпного та кружалного посуду волинцевського типу та великі уламки жорнових каменів, частково перекриває заповнення першого рову, яке за кольором і складом ґрунту практично не різнилося від перекриваючого прошарку, але із значними домішками вугілля та глиняної обмазки разом з поодинокими фрагментами волинцевської кераміки (рис. 23).

Характерно, що керамічний матеріал зустрічається лише до глибини 0,6–0,7 м, тобто до межі переходу темно-сірого супісчано-

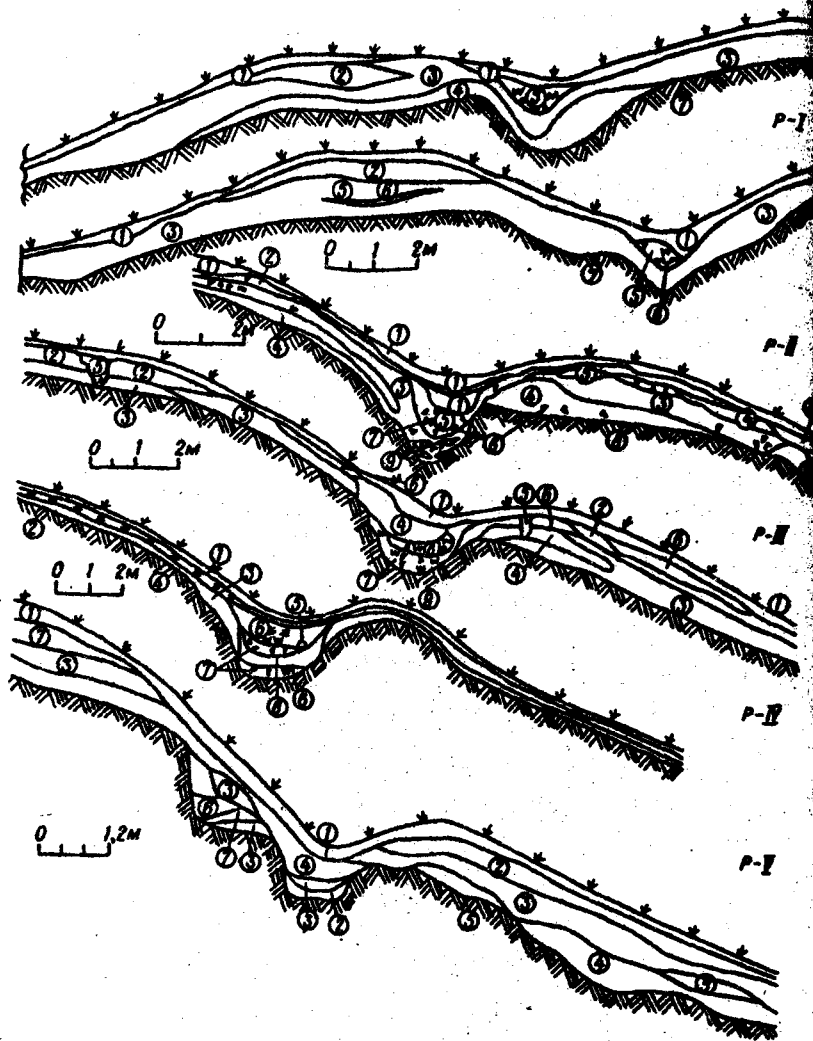

Рис. 23. Битиця. Городище: розрізи укріплень: P-I:

1 - дерновий шар темно-сірого кольору; 2 - викид з розу; 3 - слабогумусована супіс; 4 - слабогумусований суглинок; 5 - вугілля; 6 - кераміка; 7 - материковий шар; P-II: 1 - дерновий шар (темно-сіра гумусована супіс); 2 - світла слабогумусована супіс; 3 - світло-сіра щільна супіс шаруватої структури з прошарками темно-коричневого кольору; 4 - щільний насипний суглинок (сіро-коричневі прошарки); 5 - вугілля; 6 - кераміка; 7 - залізна сокира; 8 - материк (суглинок жовтого кольору); 9 - обгоріла деревина; 10 - спондилова глина; P-III: 1 - дерновий шар; 2 - світла слабогумусована супіс; 3 - жовто-сірий передматериковий суглинок; 4 - щільний насипний ґрунт сіро-коричневого кольору; 5 - світло-сіра шарувата супіс; 6 - материковий лесс; 7 - уламки кераміки; 8 - обпалена глина; 9 - вугілля; 10 - спондилова глина; P-IV: 1 - дерновий шар

го шару в світліший, слабо гумусований. Тут, у заповненні рову та шарів вздовж схилу, зовсім не виявлено виразних уламків кераміки.

Рів заглиблено в передматериковий суглинок, який репрезентовано дуже щільною та глейкою субструкцією зеленуватого кольору. Після вибірки заповнення глибина рову становила 1,5 м від рівня сучасної поверхні, найбільша ширина не перевищувала 2 м. Викид з рову послужив основою насипу валу, що простежено в профілі у вигляді досить товстої (до 0,6 м) лінзи передматерикового суглинку, яка перекривала шар слабо гумусованого супісчаного ґрунту товщиною 0,5–0,7 м. У північно-західному куті розкопу, на початку насипу валу (за профілем), на глибині 0,75 м розчищено частину обгорілої деревини, що лежала на лінзі з суглинку. Вона зорієнтована за лінією північний захід – південний схід і мала розміри 0,25 x 0,05–0,08 м. Ймовірно, тут ми маємо справу із залишками якоїсь дерев'яної конструкції в насипі валу. Про це можуть свідчити ямки, розчищені в середній частині розрізу: вони простежувалися на глибині 0,55–0,7 м в шарі слабо гумусованої супесі; глибина заповнення становила 0,2 при діаметрі 0,3 м. У заповненні середньої ямки виявлено сильно подрібнені уламки ліпного посуду з великими домішками жорстви та піску у тісті. Посуд, напевно, відноситься до часів раннього залізного віку. Розміщення ямок від стовпів паралельно лінії укріплення дозволяє вбачати в них залишки чогось на зразок стіни, спорудженої над другим ровом.

На одному рівні з цими ямками на глибині 1 м у шарі передматерикового суглинку виявлено здвоєні ямки від стовпів, заглиблені на 0,15 м у материк (діаметр 0,25–0,3 м). Про їх призначення можна лише здогадуватися. Відсутність датуючого матеріалу (керамічні залишки тут виявлено лише у верхніх шарах до позначки 0,3 м від рівня сучасної поверхні) не дозволяє визначити час їх існування.

По схилах знахідок практично не траплялося. Стримкість схилу тут було підсилено підрізанням під час спорудження рову. У профілі останнього простежуються два прошарки з чітким розмежуванням один від одного. Нижній прошарок до 0,6–0,8 м насичено вугіллям і переважно ліпною керамікою; трапляються поодинокі уламки амфорної тари. Сама кераміка відноситься, можливо, до скіфського часу. У верхньому прошарку – переважно волинців-

---

темно-сірий гумусований підзол; 2 – шар обпаленої до червоного глини; 3 – світло-сірий слабогумусований суглинок; 4 – передматериковий суглинок; 5 – уламки жорен; 6 – зола, вугілля; 7 – фрагменти кераміки; 8 – мулисте заповнення; 9 – чернозем; Р – V: 1 – дерновий шар; 2 – гумусована супіс темного-сірого кольору; 3 – гумусована бура глина; 4 – бура глина; 5 – материковий лесс; 6 – глейова спондилова глина; 7 – перепалена глина

ський кружальний та ліпний посуд разом з уламками салтівських глеків та амфор.

Нижче, на схилах з позначкою 1-1,05 м, у прошарку слабо гумусованого супіщаного ґрунту простежено тонкий шар золи та вугілля, добре помітний у профілі. Вірогідно, цей прошарок відмічає рівень денної поверхні за часів спорудження укріплення.

Як і в першому випадку, викид при спорудженні рову послужився основою другого невисокого валу, у верхніх шарах насипу якого (темно-сіра гумусована супіс) до позначки 0,35-0,45 м, відрізняється сучасної поверхні, зустрічалися поодинокі уламки кераміки. Цікаво, що в самій лінії викиду ніяких знахідок не виявлено.

На крайній східній ділянці розрізу у верхніх шарах знайдено окремі невиразні фрагменти кераміки і залізне шило. До відмітки 0,8 м шар слабо гумусованої супісці безпосередньо лежав на материковій глинній глині зеленуватого кольору; взагалі не містить ніяких знахідок.

Розріз II також розбито на південній частині майданчика городища, на його західному боці, у 50 м на північ від розрізу I. Рів простежується візуально у вигляді неглибокої (до 0,4 м) ринви шириною близько, 3 м, яка на деяких ділянках зовсім непомітна. Насип валу розплився і пошкоджений, висота частини, що збереглася, дорівнює 0,6-0,75, ширина основи 6-6,5 м. Довжина розкопу 16 м, ширина 2 м (за лінією захід - схід). В ході роботи з'ясувалося, що верхній шар насипу складається з темно-сірої гумусованої супісці, товщина якої становить 0,1-0,4 м. В ньому трапляється значна кількість фрагментів ліпного посуду ранньослов'янського часу, такий самий посуд зустрінуто й у верхніх горизонтах заповнення рову. До речі, при його вибірці знайдено уламок робочої частини залізної сокири. Нижче цього шару виявлено прошарок світлого супіщаного ґрунту товщиною 0,25 м з незначними культурними залишками (рис. 23).

Нижні горизонти репрезентовані світло-сірою супісцю щільної консистенції, складної структури, що перемежовувалася тонкими мулистими прошарками. Характер цього потужного (до 1,5 м) шару та порядок "складчастості" може засвідчувати інтенсивне сповзання ґрунту в стародавні часи, коли на майданчику городища ще не було лісу.

Проте для нас певний інтерес становить чергування шарів у рову та на початку насипу валу. В першому випадку під шаром світлого золистого слабо гумусованого супіщаного ґрунту знаходилася лінза темно-сірої супісці з уламками кераміки й дуже подрібненого вугілля. Нижче - шар гумусованого ґрунту світло-сірого кольору з великим вмістом фрагментів ліпного посуду, шматків глиняної обмазки й вугілля.

В центральній частині розкопу під прошарком аналогічної слабо гумусованої супесі також зафіксовано лінзоподібну пляму щільно насиченого суглинку сіро-брунатного кольору, нижче якого йде світло-сірий ґрунт складчастої структури. Останній перекриває насипний суглинок, конфігурація якого в профілі не залишає сумніву в тому, що він є не щось інше, як викид, утворений при спорудженні рову. Його потужність коливається від 1,2 до 0,4 м.

Як і в розрізі I, тут також простежено елементи часткового ескарпування спадистої ділянки схилу в західній частині розрізу II.

Спостереження, зроблені в процесі розкопок укріплень на цій ділянці, дозволяють говорити, що насип валу споруджено на знівельованому материковому майданчику шириною 7 м. Насип складається з щільно збитого насипного суглинку сіро-брунатного кольору, проте ядро валу утворене з масиву гранульованих часток 0,1 x 0,1 см щільних суглинчастих шматків. Якась частина масиву, внаслідок зсувів, була відірвана від нього і зафіксована нижче по схилу.

Знівельований під ядро насипу валу майданчик закінчувався підрізом (висота 0,6 м), що призначався для підсилення висоти валу і надання більшої стрімкості його схилам. Можна припустити, що остання могла становити 45–50° при висоті разом з ескарпом близько 3 м.

Рів заглиблено в материковий лесоподібний суглинок на 1,45 м (1,7 від рівня сучасної поверхні). Таким чином, висота валу від його вершини до дна рову становить 2–2,2 м. В заповненні рову, практично до дна, зустрічаються уламки ліпної та кружальної кераміки, дрібні фрагменти кісток тварин, вугілля і – зрідка – уламки червоноглиняних амфор. В самому насипу валу знахідки поодинокі.

Розріз III призначався до вивчення оборонних споруд на східному краї північної частини майданчика городища. Тут закладено траншею довжиною 22 і шириною 2 м, зорієнтовану по лінії північ-північний схід – південь-південний захід. На відміну від розрізів I та II ця ділянка оборонної лінії до початку роботи мала вигляд сильно заплаилого ескарпу на досить спадистому природному схилі (рис. 23).

У верхньому шарі ґрунту (потужність 0,1–0,15 м) траплялися уламки ліпного та кружального посуду волинцевського типу, кістки тварин, вугілля, поодинокі уламки снарядів. Нижче лежав шар світло-сірого слабо гумусованого супіщаного ґрунту незначної потужності (близько 0,25 м), в якому кількість культурних залишків значно менша. Більшість знахідок сконцентровано у невеликій воронці (верхній діаметр 0,5 м, нижній – 0,25, глибина 0,8 м) і в лінзі дуже перепаленого ґрунту з великою домішкою попелу

та вугілля. Довжина 2,6 м лінзи у профілі; товщина у перерізі 0,15–0,2 м.

Нижче лінзи пролягав шар світло-сірої супесі щільної конструкції слоїстої структури – подібної попереднім розрізам. Шар стирильний. В ньому не знайдено жодних культурних залишків.

На відміну від розрізів I та II, ядро насипу валу лежало не на спеціально знівельованому материковому майданчику, а на шарі щільного супіщаного ґрунту, викинутому при спорудженні рівчака. Викид посилював природну стрімкість схилу. Товщина ядра насипу у тій частині, що збереглася від сповзання, сягала 0,35–0,4 м. Як і в розрізі II, частину насипу було зміщено вниз по схилу.

Зазначимо суттєву конструктивну деталь, що простежено найвищій точці насипу. Йдеться про ямку від великого стовпа заглиблену на 0,3 м (діаметр 0,2 м) і вщерть заповнену горілою глиною, попелом та вугіллям. Це може вказувати на існування на гребні валу дерев'яних конструкцій у вигляді тину з горизонтально покладених колод; висота такої стіни могла сягати 1,5 м, що разом з глибиною від дна рову (1,4 м від сучасної поверхні) становила неабияку перешкоду. Схил валу практично зникається зі стінкою рову, немовби продовжуючи останню. В ході виборки заповнення вдалося з'ясувати і стародавню глибину рівчака, що не перевищувала 0,8 м від денної поверхні й була викопана в материка у таку саму глибину. Заповнення рову однорідне і складалося з гумусованого супіщано-глинистого ґрунту темно-сірого кольору. В ньому знайдено виключно фрагменти посуду волинцевського типу. На глибині 0,6 м від сучасної поверхні простежено лінзу гумусованого ґрунту з великим вмістом обпаленої глини та вугілля, що, вірогідно, є частиною вогнища, зміщеного зверху. Її потужність становила 0,4–0,45 м.

Виконані у 1985–1986 рр. розрізи оборонної лінії засвідчили, що спершопочатку укріплення у вигляді складної системи з двома ліній валів і ровів побудовано, вірогідно, у ранньому залізному віці. Це, головним чином, відноситься до розрізу I. З появою городища волинцевського поселення укріплення було реконструйовано: вони були посилені ескарпуванням схилів та поглибленням ровів. На це вказують численні знахідки волинцевської кераміки у заповненні рівчаків. На жаль, ми не одержали незаперечні матеріали, які б засвідчили безсумнівну наявність дерев'яних конструкцій на верхівках насипів валів; немає підстав говорити й про їх застосування при спорудженні самих валів. Можливо, що додаткові укріплення у вигляді дерев'яного тину або стіни з горизонтально покладених колод, зводились безпосередньо над схилом.

Деяку іншу картину виявлено на розрізі II. Тут вал, рів та ескарп – одночасові споруди, пов'язані між собою технічно і функціонально.

Викликає певний інтерес і послідовність у розташуванні елементів укріплень: у всіх випадках вал передує рівчакові. Це дає підставу говорити, що головну увагу в оборонній системі приділяли спорудженню останнього, в той час як вал служив лише додатковим засобом захисту. Рационально використовувався і викид – для підсіпки, на якій, вірогідно, споруджувалася дерев'яна стіна на зразок тину. Останнє начебто підтверджується наявністю горілого шару поверх самої підсіпки.

Застосування ескарпу (підрізки) з метою посилення стрімкості та відносно більшої неприступності похилих схилів уявляється цілком доцільним, що й було зафіксовано під час розкопок.

В розрізі III спостерігається конструктивна близькість з попереднім, проте є й деяка відмінність, що полягає у більшій стрімкості схилу на цій ділянці і, отже, не було потреби в ескарпуванні. До того ж залишки дерев'яних конструкцій простежуються чіткіше й виразніше, що дає змогу говорити про вертикальні подвійні стояки, що укріплювали стіну з горизонтально покладених колод. Природньо дійти висновку, що й на інших ділянках укріпленої лінії існували такі, або схожі, захисні споруди.

Під час розкопок 1987–1989 рр. дослідження зосередилися на північно-східній частині городища. Тут також проведено роботи по вивченню укріплень (розрізи IV і V). В цілому спостереження, зроблені під час розкопок попередніх розрізів, підтвердились. Разом з тим виявлено й деякі особливості. Так, у розрізі IV після зняття дернового шару з'ясувалося, що під час спорудження насипу валу, глиняну поверхню основи перед тим обпалено до червоного кольору. В шарі, що перекривав обпалену глиняну поверхню і утворився внаслідок викиду під час викопування рівчака, розчищено ямки від стовпів. Вони перерізали викинуту глину, але за глибиною не доходили до обпаленої основи валу. Отже, можна говорити про безперечну наявність дерев'яних конструкцій на верхівці насипу валу. Останній, як говорилося вище, мав підпорядкований характер, але тин на ньому посилював захисні споруди (рис. 23, Р. IV; V).

Близьку до цього картину зафіксовано і на розрізі V, де у верхніх горизонтах насипу також простежено ямки від стовпів, що попарно тяглися по краю розкопу. За всіма параметрами рів був головною спорудою, а потреби в ескарпуванні досить стрімкого схилу не було.

Розкопки укріплень городища Битиця II. Як зазначалося, поруч з волинцевським городищем розташувалося роменське укріплене поселення. Воно знаходиться на відстані 80–100 м на захід від першого і займає центральну частину видовженого відрозу корінного берега.

За своєю конфігурацією обриси городища мають округлу форму, що для пам'яток роменської культури є дуже рідкісним явищем. Мис, на якому розміщується городище, височить над заплавою на 45–50 м; плато корінного берега з'єднує вузький (місцями 4–5 м) перешийок. Зі сходу, південного сходу, заходу і південного заходу поселення укріплене валом і ровом (сучасна висота валу від дна рова становить 4–5 м; ширина рову близько 3 при глибині близько 1 м), з північно-північного заходу – ровом, з півдня – ескарпом, або дуже запливним ровом.

У північно-східній частині городища закладено траншею, зорієнтовану у напрямку північ – південь, що розрізала вал і рів по діагоналі. Під час розкопок на глибині 1,5–1,7 м розчищено залишки стін у вигляді двох рядів ямок від вертикально поставлених стовпів. Більш повного уявлення про характер цієї споруди одержати не довелося, хоча у напрямку їх розташування простежено смужку темного, насиченого вугіллям і золю шару з включеннями плям бурої глини. На ньому без усякого порядку порядку знаходилися плями горілих колод, призначення яких нез'ясоване.

У такому самому темно-золістому шарі, в південно-східному куті розкопу, розчищено дві паралельно розташовані обгорілі колоди. З виявленою на плані картиною узгоджується стратиграфія профілю західної стіни розрізу, де добре помітні потужні прошарки бурої глини і темного згумусованого ґрунту, перекритих тонкими вуглистими прошарками. Такі ж прошарки горілої деревини і золи помітні і на східній стінці у південному куті розкопу.

На глибині 1,2–1,3 м від поверхні насипу валу розчищено розвал ліпного роменського горщика. Інших знахідок, крім поодиноких уламків роменської кераміки, ні в насипу, ні в заповненні рову не виявлено.

Укріплення Опішнянського поселення. Поселення розташоване на північний схід від села. Займає довгий серпоподібний мис-останець, відрізаний від плато широкою та глибокою балкою, що утворилася заплавою р. Тарануоки. Довжина поселення 150–160 м, а ширина – 40–50 м. Західна та північно-західна частина майданчика, на якому розташоване стародавнє поселення, у наш час зайнята сучасним кладовищем. Поверхня задернована, але без чагарника та дерев; на ній помітні воронки від розривів сльоб та снарядів, залишки окопів часів Великої Вітчизняної війни, сліди розкопів І. І. Ляпушкіна. На деяких ділянках добре простежуються запливіші поглиблені частини стародавніх жител.

Залишки захисної лінії дуже невиразні. Це невисокий (1,2–1,5 м) ескарп, довжиною трохи більше 30 м, розміщений нижче горизонтальної площини майданчика на найпохилішому схилі південно-східної частини мису.

Під час розкопок з'ясувалося, що так званий вал є залишками захисної стіни, руйнування якої призвело до того, що глиняна забутовка засипала горілі дерев'яні конструкції. Це надало йому схожість з навмисне спорудженим насипом. В цілому лінія захисних споруд має закінчений характер: ширина 10–12, довжина 32 м. Рівчак із зовнішнього боку так званого валу майже непомітний; на його існування вказує лише неглибока западинка. Під розвалом стіни простежено підсіпку з материкової лесоподібної глини, яка, до речі, була й забутовкою між дворянним тином. Висота підсіпки становила 1,2–1,35, а ширина – близько 8 м. Під час виборки глини для спорудження зазначеної підсіпки утворилися рови із зовнішнього та внутрішнього боків насипу. При цьому власне ровом можна вважати лише зовнішню виїмку, оскільки внутрішня поступається їй за своїми параметрами (глибина 1,7, ширина 3 м). До того ж її спорудження (з внутрішнього боку) навряд чи можна визнати доцільним (рис. 24).

Глибина зовнішнього рову 2,1, ширина 5,5 м. У даному випадку спорудження рову виправдане, що підтверджується його конструкцією. Так, дно рову мало в перерізі трапецієподібну форму, причому основа трапеції – своєрідний горизонтальний майданчик (1,1 м) – служив дном. Схили рівчака навмисно підрізано для надання їм більшої стриманості. Суттєвою деталлю є й те, що зовнішня стіна рову стрімкіша за ту, що знаходилася безпосередньо біля стіни (відповідно 25 і 18°).

У заповненні ровів простежено золисто-вуглисті лінзи, що залишилися від розвалу згорілих дерев'яних конструкцій. Вважаємо за доцільне навести дані щодо стратиграфії заповнення рову: в нижніх горизонтах – прошарки піщано-мулистих нашарувань чорного кольору – 0,4 м; шар бурої глини – 0,35 м; лінзоподібні у перерізі золісті вкраплення – 0,1 м; шар бурої глини вперемішку з ґрунтом темного кольору – 0,5 м; чорнозем – 0,25 м; шар дерну – 0,2 м (всі виміри давалися від середини найглибшої частини рову). Аналогічні за складом нашарування зафіксовано й у внутрішній виїмці; відміна полягає лише у потужності відкладень.

Ширина розвалу стіни в плані 2,6 м. Можливо, що захисна стіна складалася з двох рядів горизонтально покладених колод, що закріплювалися подвійними стояками. Тут вздовж довгої осі західної стіни простежено два паралельних ряди ямок, у заповненні яких наявні залишки дерева у вигляді прошарків темно-бурого тліну, або скупчень вугілля. Діаметр ямок 0,25 – 0,35 м; вони простежені з глибини 0,7 м від рівня сучасної поверхні (внутрішній ряд з 0,5 м). Глибина ямок 1,5–1,7 м. Відстань між двома рядами ямок – 0,7 м. Проміжок між обома горизонтальними стінками, складеними з деревин, забутовано світлою спонділовою глиною, що вибиралася під час спорудження рову.

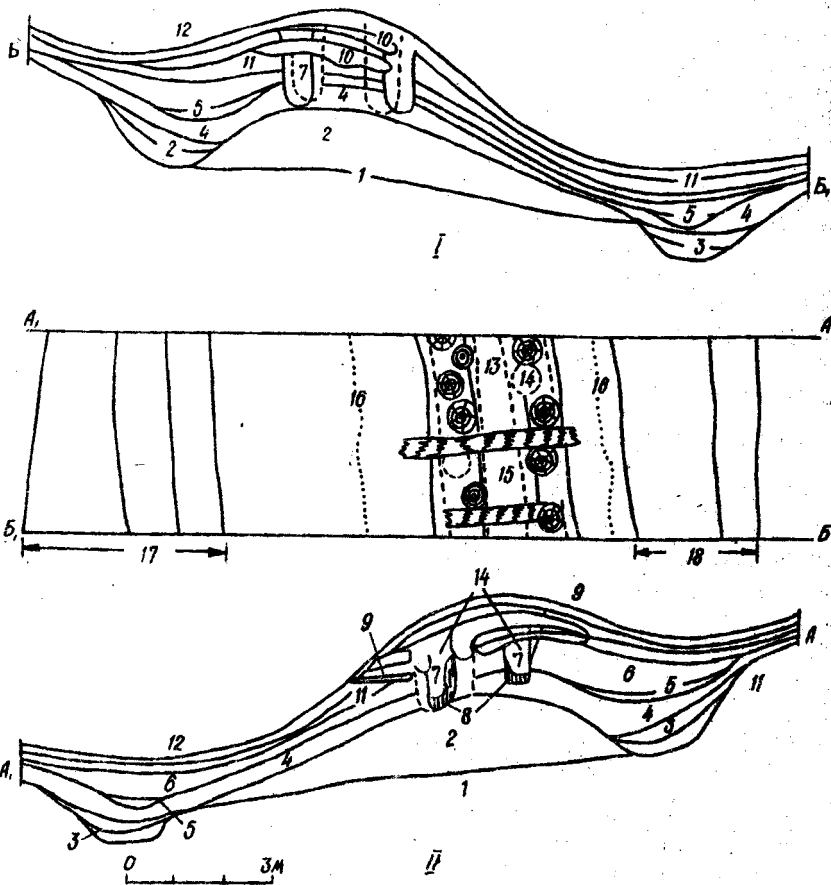

Рис. 24. Опішня. Розріз укріплень (1975 р.):

I – план; II – профілі. 1 – рівень стародавнього горизонту; 2 – підсіпка; 3 – мулисті заповнення; 4 – бура глина; 5 – золісті ліззи; 6 – бура глина з чорноземом; 7 – ями від стояків; 8 – залишки зотлілої деревини; 9 – вуглисті ліззи; 10 – біла (материкова) глина; 11 – чорнозем; 12 – дерновий шар; 13 – обгорілі стояки; 14 – ямки із зотлілою деревиною; 15 – обгорілі лагові плахи; 16 – межі підсіпки; 17 – внутрішній ров; 18 – зовнішній ров

Привертає увагу, що ямки від стовпів внутрішнього ряду послідовно перекриті вуглистим (товщина 0,1, довжина 2,1 м) шаром і викидом білої глини. Товщина останнього 0,15, довжина близько 3 м. Між ними знаходився шар чорнозему товщиною 0,08 м. Зазначимо, що під час розчистки в плані простежено сліди зотлілої деревини, яка лежала впоперек довгої осі захисної лінії. Довжина його становить 3,25 при товщині 0,3 м. Сліди деревесного гліну також зафіксовано в 0,1 м від північно-східної стіни (довжина

0,7, ширина 0,3 м). Їх призначення не зовсім зрозуміле; можна лише припускати, що ці деревини зв'язували внутрішню і зовнішню горизонтальні стіни й додатково укріплювали усю конструкцію.

Розвал стіни в найвищій частині мав таку стратиграфію: шар похованого чорнозему – 0,4–0,45 м; підсипка під стіну – 0,8–0,95 м; шар бурої глини вперемішку з чорноземом – 0,5 м; вуглистий прошарок – 0,2 м; прошарок чорнозему вперемішку із золою – 0,1 м; викид білої глини – 0,25–0,3 м; чорнозем з шаром дерну – 0,35 м.

Виявлені в розвалі стіни, а також у заповненні рівчака уламки роменської ліпної і гончарної волинцевської кераміки, поряд з матеріалами, одержаними під час розкопок об'єктів на самому поселенні, дозволяють датувати його не пізніше другої половини VIII ст.

Як бачимо, захисні споруди описуваної пам'ятки є не такими вже й незначними, як це уявлялося до проведення розкопок. Висота лише підніжжя насипу валу від дна рову сягала 5 м при загальній глибині останнього 2 м. В стародавній час укріплення були потужними, на що, до речі, вказує діаметр ямок від стовпів (0,25–0,35 м). Ймовірно, захисні споруди, як і все поселення, загнинули під час пожежі, про що свідчать скупчення вугілля та золи у заповненні рову.

Захисні споруди городища Водяне (басейн Сіверського Дінця). Найпростіші оборонні споруди виявлено на городищі близько с. Водяне. Воно займає кінець досить вузького мису, витягнутого за віссю північний схід – південний захід, відокремленого від іншої частини мису лінією рову та валу. Його площа становить 65 x 90 м. В місці розрізу захисної лінії висота валу становила 0,8, а ширина основи близько 7 м; глибина рову – 0,7 при ширині 5,1 м (розкопки О. Г. Дяченка).

В процесі досліджень з'ясувалося, що вал насипано на культурному шарі, без будь-яких підготовчих робіт. Для цього використовувався ґрунт, вибраний при спорудженні рову. Дно останнього розчищено на глибині 2 м; рів в перерізі має трапецеоподібну форму завдяки горизонтальному майданчику на дні, ширина якого 1 м. Безпосередньо на ньому, а також у більш верхніх горизонтах заповнення простежено товстий прошарок піску, золи та вугілля від згорілих дерев'яних споруд, що знаходилися на самій горі насипу вала. Якихось матеріалів чи спостережень, що могли б говорити про деталі конструкцій цих споруд, під час розкопок не виявлено.

Проте наявність ліпної роменської кераміки в насипу та його основі на давньому горизонті, що траплялася разом з поодинокими уламками салтівських чернолискованих глечиків, може свідчувати хронологічну та культурну належність до роменських пам'яток. Майданчик на дні рову дає підстави припускати типоло-

гічну близькість даного поселення, особливо його захисних споруд з вищеописаними укріпленнями Опішні; структура насипу валу знаходить певні аналогії в матеріалах розкопок Битицького городища.

Крім описаних дерево-земляних захисних споруд, при зведенні укріплених ліній на городищах слов'яни Дніпровського Лівобережжя (Лісостеп) застосовували кам'яні панцирі. Залишки останніх виявлено нами під час розкопок оборонної лінії на городищі Малий Балкан біля с. Ніцаха (басейн р. Ворскли). Підставою для визначення їх культурно-хронологічної належності послужили уламки роменського посуду у верхніх шарах насипу.

Таку саму картину зафіксовано не лише у розрізі основного валу, а й невисокого насипу по периметру городища.

Застосування каменю відоме для городищ Сіверського Діня (Коробове), а також Псла (Кам'яне), при розкопках яких отримано матеріали, що дозволяють віднести початкове спорудження укріплень на них до VIII–X ст.

На відміну від більшості пам'яток VIII–X ст., на Коробовському городищі вал скіфського часу з виникненням тут ранньослов'янського поселення додатково укріплено кам'яним панцирем, що складався з двох рядів пісковика, укладених вздовж верхівки насипу, утворюючи дві стіни висотою близько 1,5 м. Проміжок між ними (близько 2 м) забутовано дрібним щебенем та піском. Щебенем укріплено й схили валів з метою запобігання їх зсуву. На самому вершечку насипу в забутованому проміжку простежено залишки згорілих дерев'яних конструкцій, на думку авторів досліджень Б. А. Шрамка, подібних до тину. Дослідник відносить спорудження таких фортифікаційних споруд до VIII–X ст. на підставі, що нижче шару похованого чернозему зовсім не трапляється уламків роменської кераміки, а також відсутні салтівські та часів Київської Русі. На самому городищі знахідки салтівської культури нечисленні й маловиразні, що не дозволяє зараховувати поселення до пам'яток салтівської культури, тобто до тих, що належать алано-болгарському населенню південно-східних районів Дніпровського Лівобережжя [Шрамко, 1953. – С. 19; 1954. – С. 13].

Аналогічну картину зафіксовано й на Мохначівському городищі, яке С. О. Плетньова зараховує до пам'яток салтівської культури [1967. – С. 27]. Проте наявність роменської кераміки на східній та південно-східній частинах городища, а також у верхніх шарах насипу валу, вимагає більш обережного підходу до етнокультурної атрибуції пам'ятки [Шрамко, 1953; 1954; Кучера, Сухобоков, 1971. – С. 4–5]. Роменську кераміку в культурному шарі городища, до речі, називала й С. О. Плетньова у звіті про розкопки 1954 р. Так, наприклад, з стратиграфічної таблиці розкопу № 4 (східна

частина городища) можна бачити, що роменська кераміка складає майже 50 % керамічного матеріалу, виключаючи уламки амфор, однаково присутніх у складі кераміки як роменської, так і салтівської культури [Плетнева, 1954/24, ф. е. № 2265. – С. 20].

Роменську кераміку зафіксовано дослідницею також на інших ділянках, про що йдеться на с. 24, 35 і таблиці № 31 згадуваного звіту. Але в останніх працях С. О. Плетнєвої наведені спостереження замовчують її навпаки стверджується суто салтівська належність пам'ятки [1981. – С. 73]. Здається, що для цього зовсім не варто, як це робить визначна дослідниця, звинувачувати автора цих рядків у професійній невідповідності, бо він, мовляв, не зміг відрізнити роменську кераміку від салтівської [1981. – С. 73]. Якщо бути послідовною, то в цьому винні І. І. Ляпушкін [1948/24, № 1806. – С. 7–8; 1961. – С. 90] та Б. А. Шрамко [1953/19, № 1859. – С. 12–14], які не лише обстежували назване городище і також звернули увагу на наявність роменських матеріалів, але й спеціально займалися вивченням кераміки роменської та салтівської культур. Останнє добре відоме вельмишановній С. О. Плетнєвій.

Отже наведені зауваження та висловлені спостереження свідчать на користь того припущення, що слов'янському населенню Дніпровського Лівобережжя вже були відомі навички військового будівництва, про що свідчать не лише дерево-земляні, а й кам'яні конструкції оборонних споруд. Деякі дослідники (Б. А. Шрамко, С. О. Плетнєва) схильні пояснювати це впливами племен салтівсько-маяцької культури в південно-східних районах Лівобережної України. Як відомо, ці райони контактували з територією сіверян і, отже, висловлене припущення є цілком слушним, тим більше що культурні взаємовпливи між "салтівцями" та "роменцями" не протирічають історичній ситуації того часу.

Укріплення Донецького городища. Городище розташоване на правому березі р. Уда поблизу залізничної станції під Харковом. Городище займає трикутний мис і прилягає до нього з північного заходу підвищення довжиною 1,5 км. За топографією відноситься до складних, оскільки складається з кількох частин: дитинця та трьох ділянок (А–В). Дитинець (довжина 70, найбільша ширина 38 м) займає найвужчу частину мису. Він відокремлений від посаду, що розташований на основному масиві правого берега, глибоким ровом і валом, а з інших – заплавою річки та Городиським ярмом.

Посад простягнувся вздовж берега більш як на 1,5 км; його поділено на ділянки. Ділянка "А" розташована безпосередньо біля дитинця, на заході обмежується заплавою ріки, а з двох інших боків – ярмом та дорогою на Харків. Ця ж дорога розділяє ділянки

"Б" та "В", причому перша з них на півдні обмежена струмком, що впадає у Городиський яр. Ділянка "В" на заході виходить на берег. На північному заході посад не має природних меж. Тут десь якого прилягає могильник. Стародавні поховання трапляються також у північно-західній частині ділянки "А".

Як давньоруське місто пам'ятка згадується Іпатівським літописом під 6693 (1185) роком у зв'язку з невдалим походом сіверських князів на половців. Як місто – Донець відомий у документах XIV ст. Проте у Книзі Великому Кресленику його називають городищем. М. М. Карамзін ототожнював його з Кагановим городищем, вбачаючи в останньому давньоруський Донець. У 1838 р. В. В. Пасек проводив перші археологічні дослідження. Найбільш масштабні роботи на городищі проводили В. О. Городцов, О. С. Федоровський, Б. А. Шрамко, О. Г. Дяченко.

З'ясовано, що культурний шар добре насичений, має потужність 0,6–0,8 м; найстародавніші відкладення на мисовій ділянці належать добі раннього залізного віку. В VIII–X ст. тут розташовувалося ранньослов'янське поселення роменської культури. Від нього залишилися напівземлянкові житла з глиняними печами, господарські будівлі, гончарний горн. Як в скіфський час, так і роменський, під поселення була зайнята вузька частина мису і невеликий майданчик з напільного боку.

В цей період на валу скіфського часу і вздовж країв мису існував дубовий тин з горизонтально покладених колод товщиною 0,2–0,3 м, що закріплювалися вертикально вкопаними стовпами. Схили мису додатково ескарповані на висоту 3–5 м.

Під час розкопок Б. А. Шрамка виявлено ділянки дерев'яних конструкцій (відносно доброї збереженості) вздовж південно-західного краю городища і з напільного боку (на північному заході), де колись знаходились великий вал і рів, що відокремлювали дитинець від посаду. Рів викопано у природній западині, після чого його ширина сягала 5,5–6,2 м. Викинутий при його спорудженні ґрунт прислужився основою насипу валу. Таким чином, загальна глибина рову (від верхівки насипу до дна рову) складала 9–10 м. На південно-західному боці майданчика край городища знівелювано підсіпкою; заглиблені частини роменських жител і господарські ями засипано глиною. Пізніше увесь майданчик дитинця було оточено стіною із з'єднаних поміж собою дерев'яних зрубів, заповнених глиною з домішкою щепеню. З внутрішнього боку простежено залишки невисокого пандуса, що дозволяв підніматися до верхньої частини стіни – заборолу. Край майданчика дитинця додатково укріплені камінням.

Розкопки дозволили виявити залишки нижньої частини дерев'яного зрубу поблизу південно-західного краю городища. Тут зберег

лися згорілі деревини: одні з них лежали уздовж краю майданчика городища, а другі – перпендикулярно до перших. Кінці деревин з'єднувалися за допомогою виїмок, що вирубувалися у верхній частині нижньої колоди, яка лежала перпендикулярно до краю майданчика городища. Ці залишки дають можливість судити про ширину зрубів – 3,8–4 м.

Можливо, як це вважає Б. А. Шрамко, посад також захищався якимись оборонними спорудами [1962. – С. 299–300; 333–335], проте виявити їх не вдалося.

Повнокровне життя міста перервалося через монголо-татарську навалу – воно було зруйноване. У вогні загинули укріплення, що вже не відбудовувалися. Однак поселення на місці стародавнього міста Донець деякий час ще існувало, про що свідчать знахідки грошей XIV ст., а також згадки писемних джерел аж до початку XVI ст.

Городище біля с. м. т. Хорошеве. Розташоване на високому правому березі р. Уди, північній частині сучасного селища, обмежене стрімким берегом ріки, із сходу та заходу – ярами. Складається з дитинця (площа 0,28 га) і посаду. Крім того, у північній частині поза межами городища, є округлений в плані береговий останець, також заселений у стародавні часи.

На майданчику дитинця, що займав вузький мис, довжиною понад 60 м, виявлено культурний шар потужністю близько 1 м, але зруйнований пізнішою забудовою. Земляний вал і рів з південного боку збереглися досить добре.

У 1952 та 1983 рр. городище розкопувалося Б. А. Шрамком. З'ясовано, що найстаріші відкладення на городищі відносяться до доби раннього залізного віку (V–IV ст. до н. е.). Цим часом дагується і спорудження першопочаткових укріплень на південній частині ділянки захисної лінії, яку з виникненням роменського поселення було перебудовано, про що свідчать залишки дерев'яних конструкцій, схожих з укріпленнями Донецького та Опішнянського поселень.

В ранньослов'янський період під поселення були зайняті переважно дитинець та прилягаючі до нього ділянки. Під час розкопок 1983 р. на дитинці досліджено житло IX–X ст., де знайдено роменську та давньоруську кераміку. Серед них – залізні наконечники до стріл, луски від залізного панцира, пряслиця, ложкоріз, прикраси тощо.

Фортифікаційні споруди Київської Русі. Поселення давньоруського часу на Дніпровському Лівобережжі мають як укріплені, так і відкриті характер. Останні нерідко розташовані поруч з укріпленими і у більшості випадків зв'язні з ними не лише за топографією, а й загальним характером виявлених матеріалів. Тому їх можна розглядати як єдину структуру. Проте для

виділення такої групи поселень в кожному окремому випадку є необхідним аналіз і співставлення матеріалів з городища та прилягаючого до нього селища.

Укріплені поселення – городища давньоруського періоду – за особливостями місцеположення можуть бути поділені на дві групи. Першу з них складають городища мисової топографії, що утруднює їх виділення з усієї маси поселень VIII–XIII ст. Вони, як і роменські, розміщуються на мисових відрогах корінних берегів, останцях; їх форма цілком залежить від рельєфу місцевості. Як і в роменські часи, для власне давньоруських городищ використовувалися й мисові поселення доби раннього залізного віку (наприклад, Донецьке). Такі городища мають у своїх відкладеннях різночасові культурні залишки. Це створює труднощі в розрізненні давньоруських шарів від нашарувань попередніх часів, особливо тоді, коли в процесі розкопок не фіксуються прошарки згарищ, або стерильних шарів, які є індикаторами якихось перерв у часі існування городища.

На ряді городищ (вони нечисленні) шар згарища, відокремлюючий роменські відкладення, знівельовано, а потім засипано материковою глиною, вище якої лежали шари XII–XIII ст. У такому випадку є всі підстави стверджувати, що тут існувало давньоруське поселення. Виникло воно згодом, після відносно тривалої перерви на місці роменського (наприклад, згадуване Донецьке городище).

Городища другої групи за своєю конфігурацією зовсім не зв'язані з рельєфом. Це округлі в плані укріплені поселення з кільцевим плануванням захисної лінії. Як правило, їх діаметр становить 60–100 м. Вони розташовані на відносно рівних ділянках місцевості й не прив'язані до берегів річок. Нерідко вони розташовуються на плато, або підвищеннях серед заплав, поблизу річок чи озер, але завжди мають кільцеве планування укріплень. Городища переважно одношарові й містять матеріали виключно XII–XIII ст.

Картографування давньоруських городищ показує, що на відміну від укріплених поселень попередніх часів вони розташовуються не групами, а поодинокі, але в межах видимості одне від одного. Ще одною особливістю поселень доби Київської Русі на Дніпровському Лівобережжі є наявність селищ, не пов'язаних з городищами. У більшості своїй вони розміщуються в районах до заходу та північного заходу від посульської захисної системи, особливо у Подесенні. Разом з тим поодинокі селища відомі й в басейнах лівих приток Дніпра – Псел, Ворскла, Сіверський Донець.

Для давньоруського часу на Дніпровському Лівобережжі відмічено 127 укріплених поселень [Кучера, 1984. – С. 12]. Найдавнішими з них є скіфські та роменські городища, життя на яких продов-

жувалося у XI–XIII ст. Проте нас цікавлять давньоруські городища східних районів, розташованих на південний схід від Дніпра: Глинськ, Красний Колядин, Ведмеже, Лубни, Снітин на Сулі, Ніщаха I, II, Зарічне I, Полтава, Охтирка, Журавне на Ворсклі; кілька городищ з давньоруськими матеріалами на Пслі – Броварки, Кам'яне, Могриця.

Зазначимо, що більшість згаданих городищ своїм виникненням завдячують діяльності влади – Володимира I наприкінці X ст., Ярослава Мудрого у 20–30-х роках XI ст., Володимира II Мономаха у XII ст., на що прямо вказують літописи. Щодо заснування таких городищ у басейнах інших лівих приток – Псла, Ворскли, Сіверського Дінця, Орелі – ми не можемо говорити як про державні заходи через брак даних у писемних джерелах.

Наявність городищ з давньоруськими матеріалами в басейнах названих річок може свідчити лише про наявність давньоруського населення в маргинальних районах двох ландшафтних зон – Лісостепу і Степу, які були засвоєні сіверянами ще у додержавний період.

Нам невідомі великокнязівські акти, які б закріплювали державне засвоєння цієї території. Мова, ймовірно, може йти про поступове самовільне просування слов'янського осілого землеробського населення – міграцію з районів відносно перенасичених населенням, якими у XII–XIII ст. були землі на захід від Сули.

Можна стверджувати, що в цей час, внаслідок державного (виключати яке було б невірним) та самодіяльного засвоєння Східного Лівобережжя, на його території існувало близько 70 городищ давньоруського періоду [Кучера, 1984. – С. 15].

У більшості випадків давньоруське населення для своїх поселень, як і в раніші часи, використовувало місця з добрим природним захистом, що свідчить про переживання роменських традицій. Наведемо кілька прикладів. Комплекс пам'яток біля с. Городне (розкопки А. О. Моруженка) Краснокутського району Харківської області складається з городища, селища, курганного могильника. Розташовані на високому правому березі р. Мерла поблизу місця впадіння в неї притоки Мерчика. В плані овальної форми, площа – 0,7 га. Вхід на городище (місцева назва "Замок") – з боку перешийка, що з'єднує його з селищем. Фортифікаційні споруди репрезентовані валом серпоподібної форми, висотою 1,5–2 м, шириною основи 8 м. Розріз насипу валу на рівні підосшви виявив залишки дерев'яних конструкцій у вигляді зрубів. У верхніх горизонтах валу знайдено іволистоподібний наконечник стріли, а також уламки посуду давньоруського часу. Під час шурфування на майданчику городища виявлено виключно давньоруську кераміку та синхронні побутові речі.

Селище розташоване на відстані 100 м на північ та захід від городища "Замок" й відокремлене від нього сучасною дорогою. Розкопками досліджено площу 130 м². Тут виявлено прямокутну в плані напівземлянку, господарські приміщення та ями для зберігання збіжжя. У заповненні разом з переважаючою кружалною керамікою давньоруського часу трапляються уламки ліпного посуду роменської культури, ножі, пряслиця (серед них і зроблені з овруцького шиферу) та інші побутові речі.

Пам'ятка відома ще з середини XIX ст. Наприкінці 20-х років XX ст. вона обстежувалася М. Фуксом та іншими харківськими археологами. Культурно-хронологічну належність комплексу визначено як пам'ятку доби раннього залізного віку [Багалеї, 1905. – С. 16–17; Фукс, 1930. – С. 97–98; Ляпушкин. – 1961. – С. 69]. Дослідження А. О. Моруженка дозволили внести уточнення, завдяки чому можна говорити про пам'ятку ранньослов'янського та давньоруського часу [1977. – С. 343–344].

Переважну більшість городищ з матеріалами давньоруського часу на Дніпровському Лівобережжі можна умовно поділити на прості й складні (83 і 20 відповідно). 50 з них за топографією відносяться до мисових, тобто при їх спорудженні значну увагу приділяли рельєфу місцевості. Разом з тим на Лівобережжі переважають городища, не пов'язані з рельєфом, на відміну від городищ басейнів правих приток Дніпра. Як зазначалося, всі вони мають круглу, овальну або напівкруглу в плані форму. Напівкругла конфігурація укріпленої лінії утворювалася тоді, коли якась частина поселення виходила до стрімкого берега [Кучера, 1984. – С. 19]. Деякі дослідники виникнення городищ циркулярного планування пов'язують з походами Володимира Мономаха у Центральну Європу, де була нібито запозичена така форма фортифікації [Моргунов, 1986. – С. 110–120]. Проти цього твердження можна заперечити, що на Лівобережжі відомі роменські городища, які мають аналогічну конфігурацію захисної лінії. Отже, вважаємо за необхідне запобігати категоричності, оскільки питання все ще не вирішене остаточно, хоча наявність на городищах циркулярного планування матеріалів XII–XIII ст. начебто свідчить на користь першого припущення.

В останній період існування Київської Русі (XII–XIII ст.) знов заселк аться прості мисові городища роменської культури. У XI ст. значна кількість їх була залишена жителями і тому не містить матеріалів цього часу. Мають рацію ті дослідники, які процес повторного заселення стародавніх городищ пов'язують з відомими походами Володимира Мономаха проти половців. Це, до речі, призвело до утворення міст курського уділу Чернігівсько-Сіверської землі у межиріччі Ворскли й Сіверського Дінця. Завдяки своєму роз-

ташуванню в стратегічно важливих точках по річках Уда і Сіверський Донець на невеликій відстані одне від одного, городища цього району утворили крайню у південно-східному Лівобережжі лінію захисту території давньоруської держави.

Історична географія даного району в давньоруські часи знайшла відображення в праці арабського географа Мохаммеда Ідриси (1099–1166 рр.), якому Б. О. Рыбаков присвятив одну з своїх статей. Аналізуючи твір Ідриси, вчений прийшов до висновку, що в "річці Русі" слід вбачати "Великий Дон" вітчизняних літописів, оскільки вона за абрисом точно співпадає з р. Сіверський Донець. Так само і в "країні Ніварії" треба розуміти територію сіверян "Повісті времінних літ". Характерно, що на карті Ідриси та самому тексті твору, "Ніварія" описується як країна фортець [Рыбаков, 1952. – С. 20–24].

Дійсно, в річковій системі Сіверський Донець – Оскол зараз відомо шість городищ з матеріалами давньоруської культури, серед яких головне місце належить Донецькому.

У наш час ні в кого не виникає сумнівів в тому, що це городище є залишками давньоруського міста Донець, який був крайнім давньоруським форпостом на кордоні зі Степом. Його значення особливо збільшується після втрати чернігівськими князями Тму-таракані та витіснення давньоруського населення з Білої Вежі у першій чверті XII ст.

Крім Сіверського Дінця на території Східного Лівобережжя відомі поселення протомиського типу, розвиток яких до перетворення у місто був внаслідок різних чинників перерваний.

Це городища, точніше комплексні пам'ятки, біля хут. Зелений Гай на Пслі і Ніцаха на Ворсклі. Обидві пам'ятки мають складну систему планування і в матеріалах обох є риси матеріальної культури, властиві поселенням міського типу.

Комплекс пам'яток біля хут. Зелений Гай складається з двох городищ, великого селища і курганного могильника (за уточненими даними нараховується близько 2,5 тис. насипів), розташованих на правому березі р. Псел на відстані 3,5 км від міської смуги м. Суми вниз за течією. Тут річище утворює складний меандр, відступаючи від корінного берега на 50–100 м. Місцевість, зайнята комплексом, сильно порізана ярами, заросла старим лісом і чагарником, настільки густим, що простежити межі селища не уявляється можливим. Цю обстановку підкресливали М. О. Макаренко, а у післявоєнні роки І. І. Ляпушкін. Пам'ятки займають миси в уроч. Старе Крейдище на відстані 1,5 км від хут. Зелений Гай на південний захід. Назва урочища походить від колись розроблюваних мергельних відкладень, які значною мірою пошкодили Велике городище. Миси дуже складної конфігурації, що утруд-

нює виявлення пам'яток, тому не дивно, що І. І. Ляпушкін не мітив Малого городища, розташованого на південний захід першого, на високому відрозі плато із стрімкими схилами.

Мале городище знаходиться у надмірно зарослій лісом місцевості, що й обумовило його відносно добру збереженість. Майданчик городища в плані підтрикутної форми розмірами 75 x 65 x 60 м. У південно-західній частині майданчика виявлено яму-резервуар для збору води: її глибина близько 5 м; розміри за верхнім об'ємом 25 x 15 м. Яма в плані округлих абрисів, витягнута за довгою віссю північ – південь. Значна частина майданчика городища зайнята "кокошникоподібним" валом, розташованим в південно-східній частині. Висота валу 6,5–7 м.

На поверхні насипу, в його центральній частині, помітно висипу (ширина близько 3 м при глибині, що не перевищує 1 м), яку, можливо, можна пояснити наявністю тут в старовину в'їзду на городище.

Крім згаданого валу, є невисокий вал по периметру майданчика городища, найбільш виразно помітного з північного заходу, де його висота сягає 1 м, тоді як на інших ділянках коливається в межах 0,6–0,8 м. На поверхні самого майданчика городища помітні сліди сучасних самодіяльних розкопок.

Велике городище розташоване на мисі складної конфігурації. Мис витягнутий за віссю північний захід – південний схід і з'єднується з плато довгим вузьким перехийком. Сама стрілка мису з південного боку відрізана від похилого схилу валом, в якому було дозером зроблено в'їзд. Тоді ж, при будівництві зони відпочинку сумського заводу "Центролит" було знівельовано майданчик городища, що призвело до майже повного руйнування культурного шару.

Городище ще на початку ХХ ст. було пошкоджено згаданими мергельними виробітками, особливо у північно-східній частині, де колись знаходився кар'єр (250 x 170 м²). Проте під час обстеження І. І. Ляпушкіна ще були помітні контури напівземлянкових жител та господарських ям, де шурфуванням виявлено роменські та давньоруські матеріали. Потужність культурних відкладів сягала 0,8 м всієї площі майданчика городища.

Селище розташоване на відстані 150 м на північ від Малого городища, у 350 м на північний захід від Великого. Розміри його встановити не пощастило через густий ліс та чагарник. Роботи проводилися вибірково – на краю самого плато.

Могильник, що за останніми поточними даними складається з близько над 2400 насипів, налічує сім (?) курганних груп, найбільша з яких прилягає безпосередньо до території селища. Детальний опис могильника та розкопок подаємо нижче.

На більшості городищ система укріплень зводилася до споруджень валу та рову, які іноді були подвійні та потрійні, що утворювало захисний пояс. Це найчастіше відноситься до городищ фінального етапу існування Київської Русі, або до поселень скіфського часу, заселеним давньоруським населенням. До речі, таких пам'яток відомо небагато. Вже говорилося, що основними матеріалами для будівництва укріплень були ґрунт та дерево. На багатьох городищах залишки дерев'яних конструкцій збереглися у насипу валу. Дослідники відмічають наявність кількох конструкцій: городні, кліті, поєднання городень та клітей. В останньому випадку кліті використовувалися як житлові або господарські приміщення.

В цілому для території Лівобережжя властиві городища, загальна площа яких рідко перевищує 1–1,5 га. Городища менших розмірів (до 0,5 га) часто-густо мають незначні культурні нашарування. В той же час укріплені поселення площею понад 1 га мають потужні культурні шари, що може свідчити про тривалий характер самого поселення. Деякі з них відомі як літописні міста (Вир, Путивль, Донець та ін.). Проте говорити про важливість того чи іншого городища можна лише на підставі щільності його забудови, а також при наявності великого некрополя.

Так, не можна судити про соціальний статус поселення близько хут. Зелений Гай лише на підставі наших невеличких розкопок на самому городищі й селищі. Але курганний могильник, що входить до комплексу, нараховує близько 2,5 тис. насипів, а це дає можливість говорити про те, що тут ми маємо справу з довготривалим поселенням, ймовірно міського типу [Сухобоков, Моця, 1987. – С. 83–94] (рис. 25). Це підтверджується і матеріалами з розкопок могильника. Так само можна оцінювати й поселення біля с. Журавне (басейн Ворскли) з матеріалами роменської і давньоруської культур, близько якого розміщувався могильник, на якому нараховується майже 2000 курганів [Ляпушкин, 1961. – С. 255; Кучера, Сухобоков. – 1971. – С. 8–9].

Як приклад роменсько-давньоруського городища, що згодом розвинулося у давньоруське місто, можна навести Лубни. Тут, в уроч. Верхній Вал нами були проведені невеличкі розкопки для виявлення цитаделі давньоруської фортеці на посульській захисній лінії, відомої за літописом під назвою "Лубьнь", "Лубно".

Перші згадки про неї відносяться до кінця XI ст., хоча є деякі підстави вважати, що місто виникло набагато раніше за його згадку в "Поученні Мономаха", а саме наприкінці X ст., коли Володимир I "...нача ставити городи по Десне, и по Востри, и по Трубежеві, и по Суль..." Таким чином, писемні джерела дозволяють припускати, що місто-фортеця Лубно (Лубьнь) своїм виникненням

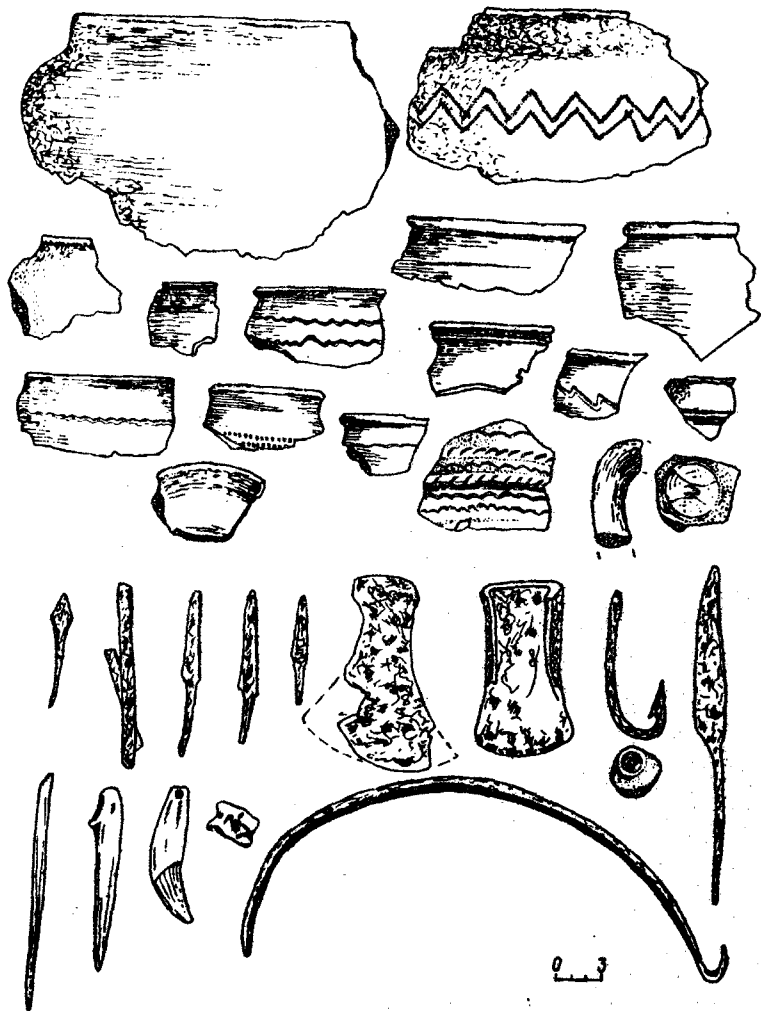

Рис. 25. Зелений Гай. Знахідки з розкопок.

зобов'язане діяльності великого князя Володимира I, який заклав основи загальнодержавної оборонної системи у Посуллі.

Разом з тим є дані, що дозволяють говорити про те, що фортецю ("град") поставлено на вже існуючому поселенні додержавного періоду, тобто роменському городищі (VIII-X ст.). Все це привернуло увагу краєзнавців (В. Г. Ляскоронський, Л. В. Падалка, К. П. Бочкар'єв), які висловили думку щодо ранішої дати виникнення міста, ніж його перша згадка у мемуарах Мономаха. Проте археоло-

гічних досліджень на території Лубен не було, якщо не враховувати розкопки на Лисій Горі могильника доби пізньої бронзи та раннього залізного віку.

У 1939 р. Інститутом археології АН України створено Лубенсько-Черкаську експедицію під керівництвом В. П. Петрова, що мала своїм завданням дослідження стародавньої цитаделі в уроч. Верхній Вал. Роботи тут мали розвідковий характер. Дослідження М. Кузнецова опубліковано лише після Великої Вітчизняної війни. Цікаво, що вже тоді було звернуто увагу на ліпну кераміку роменської культури. У 1950–1953 рр. це підтвердили І. І. Ляпушкін та Ф. Б. Копилов. Отже, на підставі цих робіт можна вважати історію міста більш давньою, ніж прийнята точка зору щодо його виникнення наприкінці Х ст., яка, до речі, набула загального визнання. Так, в енциклопедичному виданні прямо вказують на 988 р. як дату виникнення міста – сторожової фортеці [УРЕ. – 1982. – Т. 6 (2-е вид.). – С. 230].

Звернемося до матеріалів наших досліджень. Уроч. Верхній Вал знаходиться на правому березі р. Сула, підвищуючись над літнім рівнем ріки на 56 м, праворуч від в'їзду до міста. Стародавнє поселення займає частину корінного берега, що в свою чергу складається з кількох висоток, дві з яких відносяться до часів існування дитинця давньоруського міста. Згодом його було перебудовано у зв'язку з виникненням цитаделі пізньосередньовічного полкового містечка.

Ці висотки відділені від третьої глибоким ярмом, який виник на місці рову. Всі три висотки витягнуті за напрямом північний схід – південний захід і повторюють конфігурацію корінного берега. Судячи за керамічним матеріалом, що репрезентує різночасні культури (від VIII до XX ст. включно), площа стародавнього поселення становила 400 x 100 м. Зараз вся вона забудована садибами, що не дозволяє докладніше говорити про площу власне давньоруського дитинця (рис. 26).

Разом з тим, під час візуального огляду садиб зібрано значну кількість керамічних уламків гончарного посуду XI–XIII та XVII–XVIII ст. в дуже подрібненому стані, що пояснюється присадибними земляними роботами.

Вся місцевість, особливо на північ – південний схід, нагадує насип валу. Він уривчасто відкривається до шляху Київ – Харків і далі до заплави ріки. З нього добре видно заплаву, яка має тут ширину від 5 до 8 км. Таким чином, майданчик городища займає стратегічно вигідне місце. На північний схід від нього розташовані висоти, зайняті садибою Мгарського монастиря; на південний захід – уроч. Лиса Гора з могильником доби пізньої бронзи та раннього залізного віку. Під городищем над рікою знаходиться при-

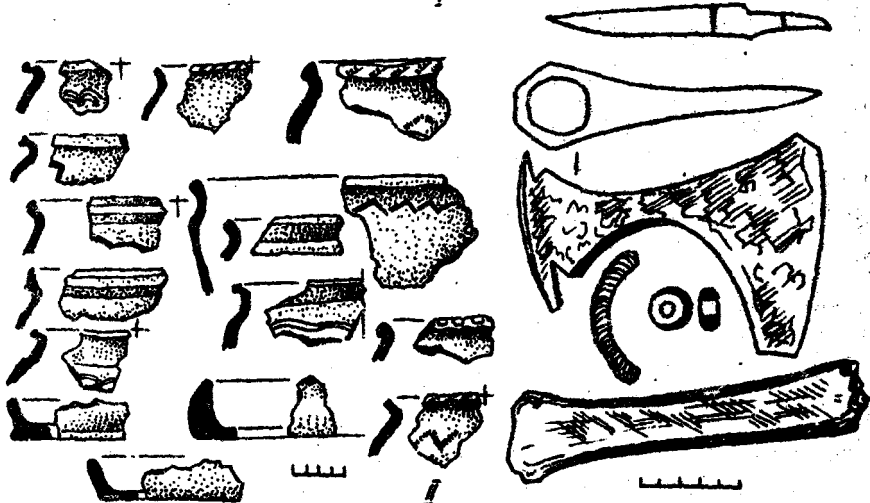
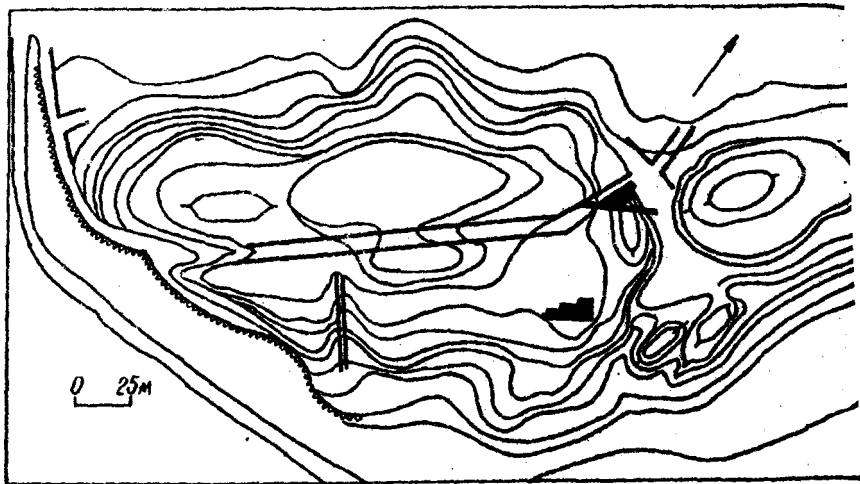

Рис. 26. Лубни. План городища в ур. Верхній Вал; 1 – план; 2 – знахідки.

родний майданчик, що здавна місцевим населенням зветься "Пристань". Логічно вважати, що в цьому місці в стародавні часи міг існувати перевіз, а можливо, й брід через Сулу. Таким чином, вибір місця був добре продуманим і зрозуміло, що зовсім не випадкове саме воно у XVII-XVIII ст. прислужилося цитаделю полкового містечка, яке контролювало шлях із Слобідської України до Києва.

Проведені нами роботи дають підстави говорити про три буді-

вельних періоди, що відповідають певним етапам існування поселення в уроч. Верхній Вал.

Нам уявляється це так: на природному схилі цієї частини майданчика стародавнього поселення існували житла XI–XII ст.; після засипки цих жител майданчик знівельовано підсипкою чорноземного шару, який брався з городища, про що вказують уламки давньоруської кружальної кераміки. Після цього знов було насипано вал з різнорідних ґрунтів, причому в тіло насипу потрапили лінзи перепаленої глини та прошарки попелу та вугілля. Основу валу становив насип напівсферичної форми, що складався з чорнозему з прошарками обпаленої глини; верхню частину основи насипано з стерильної глини світлого кольору. На ній побудовані якісь дерев'яні конструкції, що згодом загинули від пожежі. Можна припустити, що світла глина була й у заповненні дерев'яних клітей, залишки яких не дійшли до нас через нівелювання під час третьої реконструкції. Про останню щось конкретне сказати важко: пізні перекопи, а також невиразність ґрунтів, насичених будівельними покидьками XVII–XIX ст., не дають змоги певно визначити характер горизонту третього будівельного періоду.

Однак це зовсім не виключає можливості існування ще одного, більш стародавнього будівельного горизонту, що відноситься до роменського часу (VIII–X ст), а можливо, й ще старіших. На це вказують уламки посуду роменської культури, а також фрагменти кераміки доби раннього залізного віку, що іноді траплялися під час розкопок.

Отже отримані матеріали і зроблені під час досліджень спостереження не протирічають припущенню, що Володимир I будував фортецю на місці поселення роменської культури в останньому десятиріччі X ст.

Великі розміри деяких поселень зовсім не свідчать про значну інтенсивність життя на них, як, до речі, і про довготривале функціонування. Так, Хорошівське городище (площа близько 20 га), що у VIII–X ст. було зайняте роменським поселенням, своїм походженням зобов'язане населенню Лівобережжя доби раннього залізного віку. Матеріали XII–XIII ст. тут представлені у незначній кількості, що не дозволяє розглядати його як давньоруське поселення з тривалим строком існування [Кучера. – 1984. – С. 24].

Городища найчастіше виникали в комплексі з селищами, являючи собою, таким чином, двоскладові поселення, одна частина якого мала укріплений характер. Конфігурація відкритої частини, тобто тої, де селища розташовувалися з нагільного боку (за лінією укріплень), цілком визначалася рельєфом місцевості. Суттєво, що перевага при виборі місця для селища надавалася тим ділянкам, які мали добрий природний захист. У поодиноких ви-

падках відомі селища розташовані біля підніжжя городищ (Журавне I).

Певної закономірності у співвідношеннях розмірів городищ і селищ не виявлено. Можна говорити лише про відносно більші розміри неукріпленої частини поселення. Так, іноді при городищі площею менш ніж 0,5 га знаходиться відкрита частина поселення площею до 10 га (Кам'яне).

Говорити про інтенсивність життя на селищах можна лише виходячи з насиченості та потужності культурного шару. Останнє може бути не однаковим на різних ділянках: на селищі біля Кам'яного городища найпотужніший шар виявлено на ділянці, що безпосередньо прилягала до городища, тоді як на більшій частині селища він дуже невиразний і має невелику потужність [Сухобоков, 1984. – С. 157–162]. Те саме виявлено і на прилягаючих до городищ ділянках селища на роменсько-давньоруському комплексі поблизу с. Ніцаха. Зауважимо, що на останньому культурні нашарування розподіляються рівномірніше на всій площі селища, що становить близько 5 га [Там же. – С. 162–166]. Насичена знахідками площа селищ Донецького городища [Шрамко, 1962. – С. 308–316]. Проте таких пам'яток небагато і вони виділяються на фоні інших поселень Дніпровського Лівобережжя, бо в обох випадках ми маємо справу з околицями давньоруських міст.

Роменсько-давньоруський комплекс пам'яток біля с. Ніцаха. Другим типом поселення міського типу може бути комплекс пам'яток біля с. Ніцаха Тростянецького району Сумської області (фото 5). Характер розташування городищ, значна площа прилягаючого до них селища, відокремленого від курганного могильника валоподібним насипом ("окольний град", посад-?), дають підстави розглядати його як місто-фортецю. На жаль, у писемних джерелах відсутні згадки літописних населених пунктів, що можна було б ототожнити з комплексом пам'яток поблизу с. Ніцаха. Поселення розташоване на правому крутому березі с. Ворсклиця, за 0,8–1,1 км на південний схід від села, на двох мисах, що далеко заходять у заплаву, та прилеглій ділянці берегового плато. Комплекс складається з двох типологічно однакових городищ з валами "кокошникоподібної" форми, до яких прилягає велике селище та існувавший тут до 30-х років ХХ ст. курганний могильник, що колись нараховував понад 500 насипів. Кожне з городищ відокремлене від плато валами і ровами серпоподібної форми, а весь комплекс разом з пониженою ділянкою плато, що розділяє городище, віділявся невисоким валоподібним насипом, залишки якого й у наш час простежуються у 150–200 м на північ. Ймовірно, в ньому можна вбачати залишки валу, що охоплює городища з посадом і відокремлює їх від курганного могильника (рис. 27).

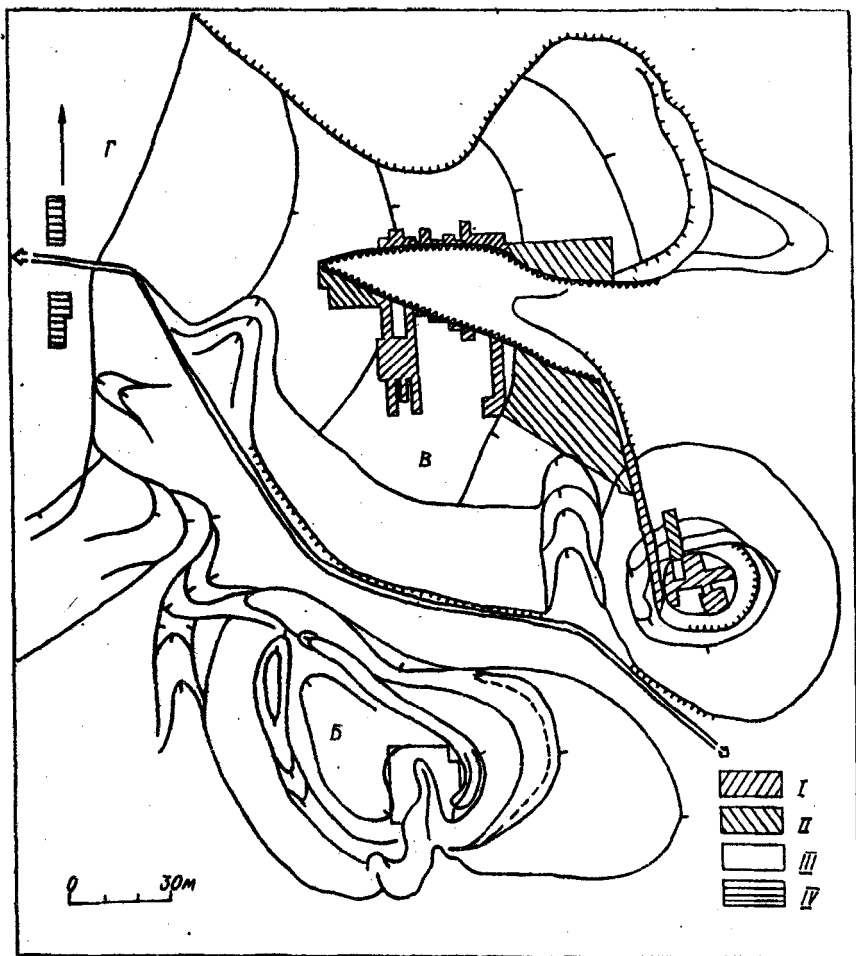

Рис. 27. Ніццаха. План археологічного комплексу VIII–XIII ст.: А – городище Малий Балкан; В – городище Великий Балкан; В – "госад"; Г – салище. I – розкопки 1973–1974 рр.; II – розкопки 1986 р.; III – розкопки 1987 р.; IV – розкопки 1988 р.

Західне городище місцеві жителі називають "Великий Балкан". Довжина його трапецієподібного майдана близько 60 м, ширина біля 40; найбільшої висоти вал досягає посередині напільного боку. Вхід на городище знаходиться у західній частині валу, який поступово переходить у невисокі розпливчасті валоподібні краї майданчика, дещо підвищені відносно його центральної частини. На мисовій ділянці майданчика помітні залишки розкопу В. О. Городцова (1902 р.), краї якого піддаються ерозії. Майданчик має при-

родний нахил від валу до мису. Схили городища ескарповані на 10–12 м. В східному куті майданчика ескарпом утворені два терасо-подібних виступи, на яких для надійнішого захисту насипано два вали й два рови, що чергуються між собою (фото 5).

Східне городище має назву "Малий Балкан". Форма майданчика близька до овалу розміром 38 x 32 м. Вал відрізає городище від плато: посередині з напільного боку прорізано в'їзд. Площа городища сильно задернована, має природний нахил до мису – 15 м; її краї трохи підвищені за рахунок валоподібного насипу по периметру. В мисовій частині помітна кругла яма діаметром 10 і глибиною 1,5 м. Схили городища ескарповані на висоту близько 10 м.

Між обома городищами є понижена ділянка плато довжиною 60 і шириною близько 30 м, яка з обох боків руйнується ярами. З напільного боку перед східним городищем міститься мисоподібний майданчик розміром 70 x 70 м, що вузьким перешийком з'єднується з плато корінного берега. Слідів яких-небудь штучних укріплень тут не помітно. Через середину майданчика, майже по всій його довжині, проходить досить вузький ярок сучасного утворення. В обрізі та на оголеннях по схилу чітко помітні темні плями заповнення споруд з включенням попелу і вугілля, уламків кісток тварин, фрагменти кераміки і грудками перепаленої глини. З напільного боку перед городищами зібрано багато уламків киево-руських гончарних посудин XII–XIII ст. Серед кераміки зрідка трапляються фрагменти гончарного посуду XI ст., а також ліпного посуду роменського часу. Ймовірно, на ділянці плато, що прилягає до городищ, в епоху Київської Русі розташовувався посад, тоді як слов'янське населення роменської культури освоїло під поселення обидва городища і невелику частину плато між ними. Це, зокрема, підтверджується й тим, що більшість фрагментів посуду роменського типу виявлено в місцях оголення по схилах мисоподібного майданчика і зрізах ярку між городищами.

Дослідження оборонних споруд. *Розріз валу.* Прохід на городище Малий Балкан пошкоджено бульдозером під час земляних робіт, що не дало змоги під час досліджень витримати орієнтацію північ – південь. Тому розріз валу орієнтовано по осі північний захід – південний схід.

Після зняття насипу виявилось, що висота валу від рівня материкового суглинку до сучасної поверхні становить 3,9 м. Один бік валу похиліший до середини городища, а другий – значно стрімкий до рову. Його насип складався з прошарків глини різного кольору з нечисельними прошарками чорнозему й золисто-вуглистих напластувань. Основа валу має ширину до 15 м.

В ході досліджень простежено кілька будівельних періодів в спорудженні валу.

Початкова висота його становила близько 2 м. Ймовірно, на той час він являв собою лише підсипку, утворену викидом ґрунту із рову. Підосви першопочаткового валу мали ширину близько 8 м. В самій основі валу прослідковані пустоти від перегнивших колод значного діаметру (0,2–0,45 м). Вони чітко простежувались як в профільній стінці, так і в плані: при зачистці вдалося зафіксувати чергування деревного тліну, смуги якого відповідали пустотам на стінці валу, перемежуючись зі смугами світлого передматерикового суглинку. З'ясовано, що тут двома паралельними рядами були вкопані стояки (діаметром 0,2–0,4 м). Зверху перегнивших колод збереглися обгорілі колоди, що лежали перпендикулярно. Товщина вугільних напластувань – 0,03–0,05 м. Можна говорити лише про те, що ці дерев'яні конструкції якимось чином були пов'язані з спорудженням першопочаткових укріплень.

У верхніх горизонтах насипу виявлено ями від тину, зведеного на вершечку першопочаткового валу. Очевидно, тоді ж з внутрішнього боку городища до тину була зроблена підсипка, укріплена від сповзання тонкішими стояками (0,15–0,2 м). Нижче цього ряду колод, на відстані 1,8 м, всередині городища зафіксовані колоди, поставлені вертикально.

Значно більшого за обсягом робіт вимагало спорудження укріплень другого будівельного періоду. Вал підсипано до висоти 3,5 м від рівня материка і укріплено з внутрішнього боку панцирем з вапнякового каміння, що чітко простежується в насипу на двох рівнях. На горі новонасипаного валу було вкопано два ряди потужних колод, розміщених на 0,4 м один від одного. Нижче, на відстані 0,6 м від них, знаходилось ще два ряди стояків. Вони утворювали, ймовірно, оборонну стіну шириною понад 2 м в основі. Існування в насипу шарів спонділової материкової глини зеленкуватого кольору, дозволяє передбачати, що одночасно проводились роботи по зміцненню рову перед валом.

Підосва валу через перебування оборонної лінії досягла ширини 17 м. Можливо, до цього ж будівельного періоду необхідно віднести і перерізане траншеєю житло № 11, конструктивні особливості якого в поєднанні з давньоруським керамічним матеріалом дозволяють датувати другий будівельний період приблизно часом XI – серединою XIII ст.

Не менш складну стратиграфічну ситуацію простежено й на протилежній стінці розрізу валу, хоча тут ушкодження його траншеєю незначні. Вершина профілю становить 2 м від рівня давнього горизонту. Стратиграфія профілю підтвердила раніші спостереження. Ширина підосви близько 18 м. Добре помітний стрімкий спад лінії давнього горизонту в рів. З внутрішнього боку валу простежено залишки кам'яних конструкцій довжиною близько 4 м

в бік городища. Виявлено підсипку з материкової глини (спонділової) зеленкуватого відтінку, особливо в найвищій частині профілю. Ямки від стовпів, що чітко фіксуються на двох горизонтах насипу, також підтверджують наші спостереження щодо існування двох основних будівельних періодів при спорудженні укріплення (рис. 28). На рівні передматерикового суглинку, на відстані 6 м від краю рову, помітні заглиблені у материк ямки від стовпів, кількість яких зростає в міру просування вглиб городища.

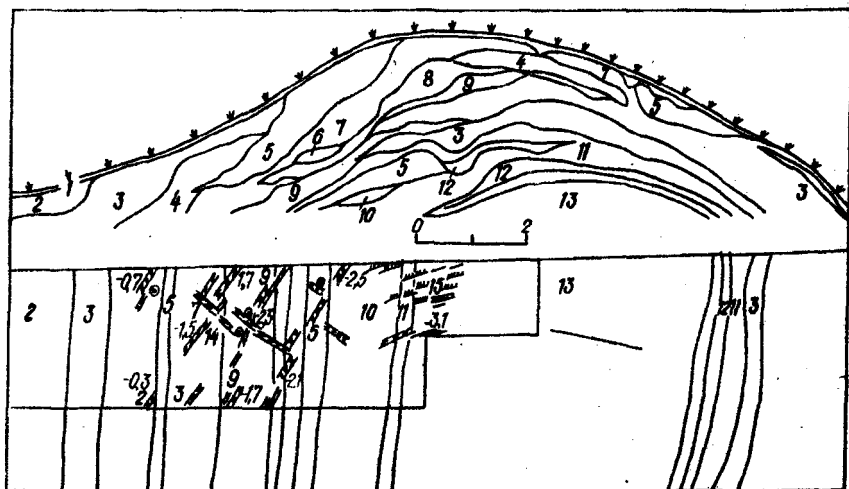

Рис. 28. Ніщаха. Гор. Мал. Балкан. План і профіль розрізу вала:
 1 – дерновий шар; 2 – різнокольоровий суглинок з прошарками гумусу; 3 – темно-сіра супіс; 4 – щільна зеленкувата супіс з прошарками крихти; 5 – щільна сіро-зелена супіс з прошарками вугілля, золи; 6 – сірувато-жовтогарячий мішаний ґрунт; 7 – той же, але з включенням крейди; 8 – жовтогаряча супіс з крейдяною крихтою; 9 – зеленкувата супіс з домішкою крейди та вугілля; 10 – мішаний ґрунт з прошарками гумусу та крейдяної крихти; 11 – темно-жовтогаряча супіс з крейдяною крихтою; 12 – темно-сірий ґрунт з прошарками брунатно-жовтогарячої глини; 13 – материковий лесс; 14 – горіла деревина; 15 – зотліла деревина; 16 – вугілля, зола; 17 – каміння

В насипу, на рівні більш давньої оборонної конструкції, прослідковано залишки горілих колод. Матеріали першого будівельного періоду залягають на рівні 1,1 м від давнього горизонту. Рівень другого будівельного періоду на 0,35 м вище першого. На ньому також чітко простежуються ямки від стовпів у насипу, підсипаному спонділовою глиною. Зрідка простежуються прошарки горілого дерева, перепаленої глини, зольні включення. Особливо це відноситься до стратиграфії другого будівельного періоду. Проте тут не спостерігається таких різких перепадів напластувань, вони плавніші, ніж на протилежному профілі.

Розкоп 1986–1988 рр. орієнтовано по осі північ – південь і являє

собою траншею довжиною 16, шириною 6 м. В ході робіт насип знято до материкового лесу, з фіксацією рівня давньоруської поверхні і перекопів.

Вже під час зняття перших двох штиків на глибині 0,4 м зафіксовано темну пляму із золисто-вуглистым заповненням. Аналогічну пляму з таким самим заповненням відкрито на цій же глибині на межі суміжних квадратів. За розмірами (діаметр 0,3 м) й круглій у плані формі їх можна інтерпретувати як ямки від стовпів.

В цілому верхня частина насипу складалася з лесоподібного суглинку, в якому чітко простежено різнокольорові гумусовані підсипки, а також шари зеленкуватої спонділової та темно-бурої глини, чорнозему, жовтої глини з подрібненою крейдою, зольних плям тощо.

Напластування перепаленої глини знайдено на глибині 0,6–0,8 м. Його потужність (з включенням золи і вугілля) коливається в межах 0,1–0,4 м. Шар перепаленої глини утворився, ймовірно, внаслідок згорання поперечних і поздовжніх колод, що частково збереглися в насипу. Це саме виявлено й в інших місцях розкопу в золисто-вугільних скупченнях, відповідно на глибинах 0,6 і 0,8 м. В прирізаній з внутрішнього боку до східної стінки розрізу валу діляниці, на глибині 0,4–0,6 м зафіксоване скупчення ліпної кераміки: уламки вінець, стінок, денець посудин, разом із значною кількістю уламків каменю пісковіку й подрібнених кісток тварин.

Залишки дерев'яних конструкцій з розщеплених колод зафіксовано на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. Вони простежені завдяки смугам деревного тліну, що лежали паралельно підшви насипу і заходили в стінку розкопу. Під час їх зачистки виявлено уламки переважно ліпного посуду з характерним роменським орнаментом у вигляді відбитків шнурового штамп по зрізу вінець та плечиках. Цікаво, що разом з ними знайдено нечисленні фрагменти гончарної кераміки з суцільним горизонтальним рифленням поверхні, ймовірно X–XI ст.

Зазначимо, що більшість знахідок в насипу зроблено на глибинах 0,4 – 1,6 – 1,8 м. Нижчі шари, що склалися головним чином із зеленкуватої спонділової і білої глини, виявилися практично стерильними, якщо не враховувати кількох тонких прошарків золисто-вуглистої субструкції. Більшість знахідок, насамперед ліпної кераміки, локалізуються в основі валу з внутрішнього боку. При цьому у верхніх шарах насипу зустрічається переважно гончарний посуд. Цікавою знахідкою є частина сковорідки, знайдена на глибині 0,5 м. Тут виявлено й кілька астрагалів, деякі з них мають сліди обробітку. Відсутність у верхніх шарах залишок дерев'яних конструкцій свідчить про відсутність внутрішнього

дерев'яного каркасу. Разом з тим наявність ямок від стовпів, зафіксованих на рівні 0,4 м від поверхні, не виключає можливості існування якоїсь дерев'яної стінки на гребені валу.

Простежено кілька будівельних періодів в спорудженні валу. Його основа складалася з підсипки материкової глини, на якій помітні плями золи, вуглинки, але відсутні сліди якихось будівельних залишків. Потім вал був підсипаний ще раз; на рівні 1,8–2 м від сучасної поверхні споруджено стіну з колод, сліди якої добре фіксуються в профілі. Виявлено й наявність горілого дерева, а також скупчення деревного тліну.

Чітко фіксується і третій будівельний горизонт. Хоча власне сліди дерева та каміння на цьому рівні не виявлено, проте золисто-вуглисті скупчення засвідчують їх присутність до пожежі.

З четвертим горизонтом, ймовірно, необхідно пов'язувати ямки від стовпів, зафіксовані у верхній частині насипу, коли на поновленому підсипаному валу було споруджено стіну з горизонтально укладених колод, а не у вигляді тину.

До речі, стіну з горизонтально укладених і закріплених в такому положенні колод виявив Б. А. Шрамко під час розкопок біля ст. Карачівка під Харковом, який справедливо ототожнюється з містом Дінцем давньоруських писемних джерел.

Зазначимо, що остання підсипка також складалася із зеленкуватої глини, велика кількість якої, як і в попередньому випадку, навряд чи могла бути одержана завдяки викидам з рову під час його спорудження.

У 1987–1988 рр. роботи по розкопуванню валу городища Малий Балкан були продовжені. В профілі виявлено пустоти круглої форми з деревним тліном всередині, що, ймовірно, є залишками згнилих колод, виявлених ще розкопками 1973 р.

Ближче до внутрішнього краю розкопу розчищено кут згорілої кліті, більша частина якої заходила під насип. Тут вона фіксувалась на глибині 3,8–4,2 м у вигляді чітких прямокутних обрисів плям зотлілого дерева. Товщина колод, з яких зводили стіни кліті, сягала 0,3 м в діаметрі. Можливо, розміри кліті становили 2,8 x 3,5 м.

Розріз рову (1973–1974 рр.). Рів перед в'їздом на городище засипано ще у давнину. Траншея, що перерізала рів, була продовженням розрізу валу, відповідно орієнтована. Ширина рову від схилу валу 13,5, глибина 3,5 м; висота валу 7,5 м. Заповнення рову на глибині 1,2 м й нижче до дна являло собою чергування шарів глини різного кольору; з глибини 2,6 м від сучасної поверхні фіксується мулисте заповнення у вигляді тонких (0,03–0,01 м) прошарків бурої глини і чорнозему з інтенсивним чорно-матовим полиском. Привертають увагу на глибині 1,6–2,1 м від сучасної поверхні два потужних шара спонділової глини товщиною 0,2–0,9 м. У верхніх

шарах заповнення спостерігається чергування ґрунту світло-сірого кольору, суглинку, бурої глини з глиною світло-жовтого кольору. Потужний прошарок чорнозему (до 0,25 м) відокремлює верхні шари від нижніх на глибині 1,4 м від поверхні.

Аналіз стратиграфії заповнення рову дає підстави говорити про три етапи його спорудження. На першому – стінки рову відразу за валом мали стрімкий, майже вертикальний скіс (позначка 1–3 м); на глибині 2,5 м простежено горизонтальний майданчик шириною 2,2 м; нижче його рівня чітко помітні ямки від стовпів (діаметри – 0,2 м), заглиблених у материк на 0,1–0,2 м. До цього ж етапу відносяться ямки від стовпів на глибині 2,7 м, а також на протилежному краю рову, опущені на 0,2–0,5 м. Пізніше майданчик засипано, тому схил рову став похилішим.

В засипці зустрічаються прошарки мулистого ґрунту, спонділової глини, чорнозему, вапнякового щебеню. В результаті цього нижче схилу утворився майданчик розміром 4,5 м з перепадом рівнів до 0,4 м, ширина рову скоротилась до 7 м. Такий схил потребував додаткового укріплення, залишки якого у вигляді двох рядів ямок від стовпів-надобів простежено на двох рівнях. При цьому ямки нижнього рівня належали потужнішим стовпам (діаметр – 0,35 м), опущеним на 0,3–0,5 м.

До третього етапу спорудження рову відносяться опущені у материк (0,6 м) ямки від стовпів з рівня 0,4 м від поверхні.

Профіль північно-східної стінки розрізу рову вимальовує ще складнішу картину, а залишки трьох будівельних етапів виступають тут надбагато чіткіше. Стратиграфічно профіль цієї стінки майже тотожний протилежному. Відмінність його полягає у значно потужнішому надобі, про що свідчить існування похило опущених в насипану землю глибоких (до 0,7 м) ямок від стовпів. Так само як і на профілі південно-західної стіни, тут простежується наявність двох горизонтальних майданчиків на різних рівнях біля північного краю рову. Загальна ширина рову 11 м. Це, ймовірно, відноситься лише до рову першого будівельного етапу. Пізніше рів було поглиблено, в результаті чого засипано горизонтальні майданчики. Схил рову додатково захищався надобами.

Після реконструкції, на другому етапі, сам рів став вищим (до 6 м), а схили прямовіснішими. Очевидно, до третього будівельного етапу відноситься рівень 1,2 м від поверхні. Як співвідносився з ним розвал з п'яти горизонтальних горілих колод, сказати важко. Можна лише гадати, що колоди розсипалися під час пожежі. Ймовірно, цією причиною можна пояснити і наявність золисто-вуглистих прошарків над колодами: під час пожежі обгорілі колоди вже не могли утримувати забутованого між ними ґрунту; вони впали у засипаний у цей час рів. Земля, що зсунулася з валу, закрила їх і тим самим зберегла від повного згоряння.

Розріз валу по периметру городища. При обстеженні городища встановлено підвищення країв площадки над загальним рівнем його території з напільного боку, що, очевидно, мало певне конструктивне призначення. Для перевірки цього припущення у південно-західній і північно-східній частині городища, на ділянці з периметральним укріпленням, що збереглася від руйнувань бульдозера, закладено траншеї (рис. 29).

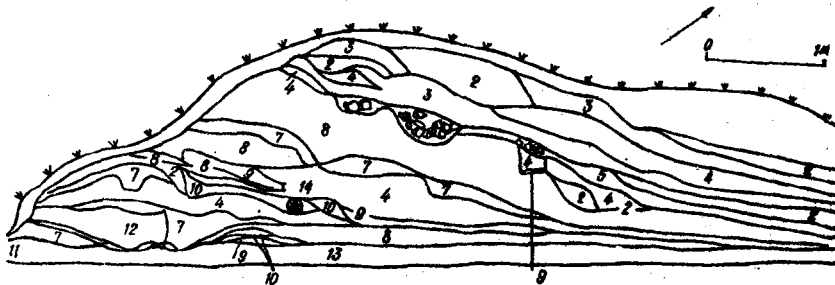

Рис. 29. Нішаха. Гор. Мал. Балкан. Вал за периметром городища. Профіль південно-західної стінки: 1 – дерновий шар; 2 – жовта глина; 3 – сірий ґрунт; 4 – зеленкувато-жовта глина; 5 – вуглистий шар з включенням шматків обпаленої глини; 6 – шматки обпаленої глини; 7 – світло-жовта глина з домішкою крейдяної крихти; 8 – попеласті прошарки; 9 – вугілля; 10 – прошарки обпаленої глини; 11 – рівень стародавнього горизонту; 12 – бура глина; 13 – материковий лесс; 14 – горіла деревина; 15 – каміння в насипу

Розріз валу на південно-західній частині городища являв собою траншею шириною 3 м. Насип знято до передматерикового стерильного суглинку. Його максимальна висота становила 1,9 м від рівня давнього горизонту до сучасного. Перепад висот дорівнював 1,9–1,2 м. Ширина валу по підшві – 8 м. Стратиграфічний аналіз дозволяє припустити існування кількох будівельних етапів в його спорудженні. Спочатку вал являв собою підсилку ґрунту під стінку. Його висота не перевищувала 1 м, а ширина основи сягала 5 м. Ймовірно, на валу знаходилась стіна з колод, зруйнована пожежею, про що свідчить шар (до 0,15 м) горілого дерева разом з перепаленою глиною і золою. Пізніше вал було знову підсилено, а зверху встановлено частокіл.

Напевно, можна говорити й про третій будівельний період: ямки від стовпів другого періоду засипано. В їх заповненні виявлено грудки горілої глини і вуглики, що може вказувати на те, що ґрунт для засипки брали з території городища. Залишки конструкцій другого будівельного періоду перекриваються неоднорідним насипом потужністю близько 0,7 м. Нами простежено, що будівельники намагалися зробити схили валу більш стрімкими. Проте виявити дерев'яні конструкції третього будівельного етапу не вдалося.

Іншу, складнішу картину дали дослідження валу на північно-

східній околиці городища. Ширина основи валу близько 6 м, його максимальна висота від рівня давнього горизонту – 1,8 м. Як і на протилежному боці городища, першопочатково вал являв собою підсипку під стіну, висота якої не перевищувала 0,8 м. Цей початковий насип з внутрішнього боку зміцнено вапняковим щебенем для запобігання валу від розповзання. До першого будівельного періоду відноситься ямка від товстого (до 0,2 м) стовпа, зафіксована на позначці 2 м і перекрита вугільним прошарком. Пізніше вал знову підсипаний, а з внутрішнього боку було укладено великі камені з вапняку (розміром 0,3–0,5 м).

Другий насип перекривав потужний шар горілого дерева товщиною 0,2 м. До цього ж будівельного періоду необхідно віднести і напластування перепаленої до червоного глини, що перекривили кам'яні конструкції. Ймовірно, пізніше вал знову перебудовувався: його зовнішній частині були надані більш стрімкі скли, а нижче – влаштовано горизонтальний майданчик шириною 1,6 м. Залишок якихось дерев'яних конструкцій цього останнього будівельного періоду виявити не вдалося.

Не виявлено також датуючих знахідок останнього етапу. Уламки роменського ліпного посуду знайдено під час розбирання вапнякового щебеню в основі валу і під каменями залізистого піщанику з внутрішнього боку валу, що дає підстави для датування лише перших періодів будівництва валів.

Розкопки майданчиків селища і городища підтверджують це датування. Так, на території селища, особливо на тій її частині, що найближче прилягала до городищ, на пошкодженій оранкою і оголеною змивами ділянці візуально фіксувались залишки печей від зруйнованих жител. В ході досліджень 1973 р. нами зафіксовано близько 50-ти скупчень перепаленої глини.

Закладений тут розкоп 1987 р. дав можливість виявити гончарний комплекс, що складався з двох гончарних горнів і виробничо-підсобних приміщень*. Не вдаючись до детального опису результатів наших досліджень за останні роки, наведемо лише загальні дані про розкопи, де виявлено залишки житлових і господарських споруд.

На розкопі I (1986 р.) більшість виявлених ям (№ 1–10) відносять до категорії господарських споруд, датованих давньоруським часом. Зазначимо, що невелика кількість роменської кераміки (№ 1–3) зустрічається виключно у верхній третині на глибинах до 0,35 м від рівня поверхні. Це в свою чергу свідчить, що вона потрапила сюди з культурного шару. Ями № 1 і 3 були огорожені чотирма ямками від стовпів; сюди потрапила і яма № 2. Можливо, ями

* НА ІА АН УРСР, 1987/13.

знаходилися в межах наземного приміщення стовпово-каркасної конструкції, приблизні розміри якого 4,6 x 4,1 м. Воно орієнтовано стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням на захід.

Аналогічну схему з шести стовпових ямок простежено навколо ями № 4, що передбачає наявність легкої наземної будівлі чи навісу, орієнтованого стінками за сторонами світу, з приблизними розмірами 3,7 x 3,3 м.

Ймовірно, що до давньоруського часу відносяться й приміщення № 1 і 3. Нагадаємо яму № 3, яка входила до приміщення № 3. За своїми розмірами та старанно вирівняними стінами з обпаленою обмазкою вона різнилася від більшості інших. Напевно, в ній зберігали сипучі матеріали, наприклад, зерно.

Будівля № 5 складала єдиний комплекс з приміщенням № 2. В центрі простежено ямку від опорного стовпа, що підтримував чотирьохсхилий дах, який безпосередньо змикався з дахом приміщення № 2.

Безумовно, жилою була й будівля № 4. На підставі бронзової підвіски її можна датувати XI–XII ст.

Ранішими в хронологічному відношенні є приміщення № 6–8. Два останніх, найімовірніше, мали господарське призначення (тоді як приміщення № 6 можна вважати жилим). Увесь комплекс, виходячи із знахідок переважно роменської кераміки, можна датувати в межах VIII–X ст. Необхідно підкреслити, що більшість роменського ліпного керамічного матеріалу сконцентровано у західній частині розкопу I. Це дає підстави висловити припущення, що "посад" заселювався з більш підвищеного майданчика на схід: в роменський час площа, що прилягала до малого горбидища, не була заселена. Всі будівлі відносяться тут до пізнішого часу, тобто вони з'явилися лише у давньоруський період існування комплексу.

Дещо іншу картину виявлено при аналізі матеріалів розкопу II. До найранішого часу відносяться ями № 7, 8, 10; найбільш пізніми є будівлі № 1 і 5. Більшість досліджених об'єктів займають проміжне хронологічне місце між названими періодами, які відповідно можуть бути датовані: перший – другою половиною VIII–X ст.; другий – X–XIII ст.; третій – XII–серединою XIII ст.

Серед перелічених об'єктів, безумовно, жилими є будівлі № 1 і 5; із п'яти господарських приміщень лише одне (№ 7 в комплексі з ямою № 3) може бути інтерпретовано як виробниче, а саме – млинова споруда. Решта приміщень не може бути якимось визначена, хоча її господарське призначення безсумнівне. Більшість ям також мало господарське призначення. Так, для збереження використовувалась яма № 1 у житлі № 1; роль "житней" відігравала яма № 13; передпiчною була яма № 10. Ями, що знаходились за ме-

жами будівель (№ 5, 7, 8, 14 та ін.), також використовувались для збереження продуктів або якихось інших господарських потреб, не завжди зрозумілих. На площі розкопу II спочатку була заселена підвищена частина майданчика. Нижня його ділянка використовувалась для розташування господарських приміщень.

Роменсько-давньоруський комплекс пам'яток поблизу с. Кам'яне (рис. 30). Комплексна пам'ятка поблизу с. Кам'яне Лебединського району Сумської області досліджувалась у 1976–1978 рр. Вона складається з городища площею 0,22 га, селища (10 га) і курганного могильника (2,5 га). Городище розташоване на останці корінного берега, відокремленого від плато басейнами, що входять у заплаву р. Псьол зі сходу і заходу. З напівного північного боку городище відрізане валом і ровом. Вершина валу – 5,5, найбільша ширина рову – 15 при глибині 4 м. Майданчик городища підвищується над заплавою на 22–28 м (гребінь валу). Він, за даними І. І. Ляпушкіна, мав овальну форму. У наш час інтенсивне руйнування південно-східного схилу городища не дозволяє певно говорити про його форму, що наближується до напівовалу, витягнутого по лінії північ – північний схід – південь – південний захід (довга вісь – 65 м), а по коротшій осі – 40 м. Поверхня майданчика має нахил на південь, задернована, на ній ростуть окремі дерева. На південному краї ділянки городища розміщено яму неправильної форми шириною 10 м.

Рів і найближчий до городища край селища заросли чагарником. На зораному майдані городища зібрано фрагменти роменського і давньоруського посуду (рис. 31).

На 160 м північніше городища розташовано курганний могильник, який нараховує 144 насипи, близько 80 з яких мають сліди самодіяльних розкопок. Висота курганів 1–1,5 м, діаметр – 10–14 м.

Метою наших досліджень було, насамперед, дослідження укріплень, а також з'ясування співвідношення роменського і давньоруського шару для більш точного визначення часу виникнення самого городища і тривалості його існування протягом VIII–XIII ст.

Розріз валу закладено по лінії північ – південь у вигляді траншеї шириною 4 і довжиною 38 м. Продовженням розкопу валу є розріз рову (ширина 2, довжина 22 м). На захід від розкопу валу, на його гребені розбито сітку квадратів горизонтального розкопу поверхні валу по лінії схід – захід (довжина 16, ширина 4–12 м відповідно до конфігурації валу).

Верхня частина насипу валу складалася з лесоподібного суглинку зі значними вкрапленнями світлої глини, а подекуди, скупченням вугілля та золи. До глибини 1,5 м у великій кількості траплялись фрагменти кераміки епохи давньоруської держави, нерідко разом з уламками ліпного посуду роменської культури, але з яв-

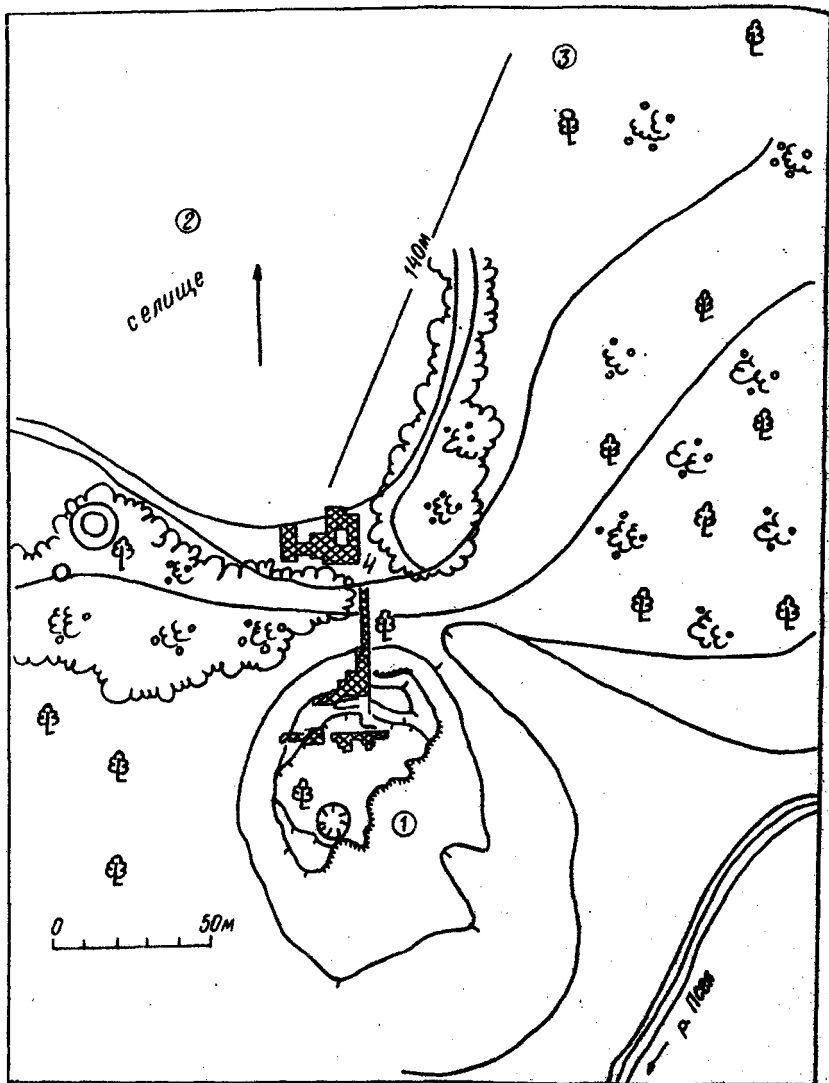

Рис. 30. Кам'яне. План археологічного комплексу VIII–XIII ст.:
1 – городище; 2 – селище; 3 – могильник; 4 – розкопи.

ною перевагою першої. Нижче цього рівня (у найвищій точці гребеня насипу до глибини 2,2 м) переважала кераміка, виготовлена від руки з характерним роменським орнаментом по вінчику й плічкам посудів.

В ході робіт з'ясовано, що висота валу від дна рову 5–7 м, ширина підшви 18,0, ширина рову 15 м при глибині від рівня першого-

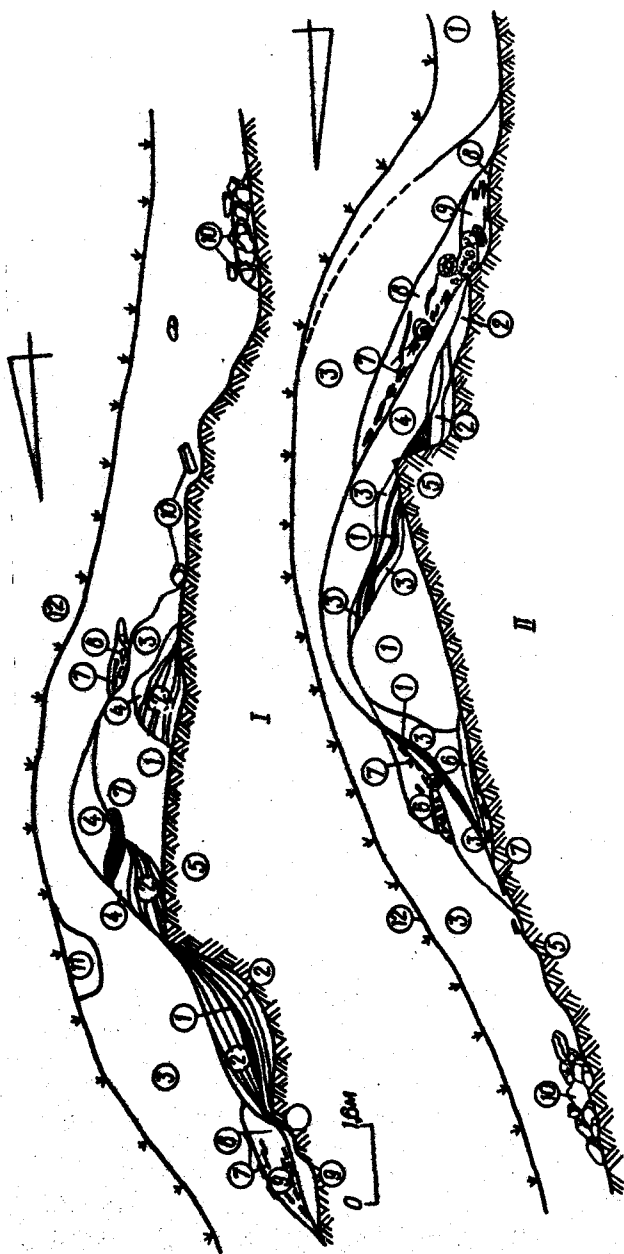

Рис. 31. Кам'яне, Городище. Розріз вала:

I — східна стінка; II — західна стінка. 1 — лерновий шар; 2 — темна гумусована сугліс; 3 — шаруватий суглинок; 4 — гумусований гомогенний суглинок; 5 — лесоподібний суглинок; 6 — передматериковий суглинок; 7 — зола; 8 — горіла деревина; 9 — шматки обпаленої глини; 10 — каміння в насипі; 11 — яма-перекот; 12 — лінза обпаленої до червоно-го глини

чаткової підсипки – 6 м. Насип валу біля основи з внутрішнього боку укріплено вимосткою з великого каміння пісковика, що призначався запобіганню сповзанню насипу. Вимостка знаходилась на рівні давнього горизонту. Першопочатково укріплення являли собою невисокий вал (до 6 м), де зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій у вигляді ямок від стовпів, розташованих у два ряди. Цей дворядний частокіл неодноразово ремонтувався: ямки (0,3–0,4 м діаметром) в ряді випадків у плані находили одна на одну. В їх заповненні виявлено ліпну кераміку з характерною роменською орнаментикою.

Виходячи з аналізу керамічного матеріалу, можна висловити припущення, що укріплення реконструювалися десь наприкінці X – початку XI ст. При дослідженні верхніх шарів насипу валу простежено залишки прямокутних зрубів (2,8 x 3,2 м) – основних елементів фортифікаційних споруд. У цей період розчищено, розширено і поглиблено рів, схили якого сягали близько 35°, що ще більше утруднювало підступи до стін.

У 1978 р. розкоп насипу розширено на захід на 60 м з метою розкриття залишок дерев'яних конструкцій і з'ясування їх деталей. Виявлено лінію зрубів, заповнених лесоподібним освітленим суглинком. Розміри зрубів нестандартні: є споруди розміром 3,5 x 3,8 та 2,9 x 3,3 м. У деяких випадках на глибині від 0,9 до 1,8 м виявлені обгорілі вінця зрубів (до трьох-чотирьох). У їх заповненні знайдено як ліпну роменську, так і гончарну кераміку XI–XIII ст. (фото 6).

У рові, біля самої підосви валу, простежено залишки горілого тину, призначення якого не зовсім ясне. Можливо, він був якоюсь деталлю заборолу над зовнішнім краєм оборонної стіни і потрапив у заповнення рову після її руйнування.

В розкопках, на прилягаючій частині селища, виявлено чотири житла і гончарний виробничий комплекс [Сухобоков, 1984. – С. 157–162].

2. ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

Як відомо, могильники є однією з найважливіших категорій археологічних пам'яток, значення яких полягає в тому, що вони постачають матеріали для відновлення картини поховального обряду, а також реконструкції деяких сторін життя населення досліджуваної території.

Вивчення могильників Дніпровського Лівобережжя розпочалося ще у 30-і роки XIX ст. [Дмитрюков, 1854. – Ч. 2. – Кн. 4]. Велику роботу по дослідженню поховальних пам'яток в останній чверті минулого століття провів Д. Я. Самоквасов, який дослідив

20 могильників, в результаті чого в науковий обіг було введено матеріали понад 600 курганів [1908; 1916]. Вивчення їх тривало і в післяжовтневий [Смоличев, 1926; Ренський, 1925; Магура, 1930] та повоєнні періоди [Станкевич, 1962; Бліфельд, 1977; Березовець, 1955; Плетнева, 1968 та ін.].

Підсумки багаторічних досліджень слов'янських курганних могильників Східної Європи підбито в статті Г. Ф. Соловійової, де значне місце відводилося й згаданим старожитностям досліджуваної території [1956. – С. 138–170]. Наприкінці 60–80-х років нашого століття розкопки на могильниках Лівобережного Подніпров'я проводили В. Д. Дяденко, О. В. Сухобоков, А. О. Моруженко, О. П. Моця [Дяденко, 1972; Сухобоков, Отчеты о раскопках 1976–1978 гг.; Моруженко, Косиков, 1977; Сухобоков, Моця, 1983].

Вивчення поховальних пам'яток даної території виявило наявність кількох типів могильників; ґрунтові та курганні. Нерідко ті й інші містять поховання з трупоспаленням й трупопокладенням. До середини VIII ст. в цьому регіоні панував безкурганний спосіб поховання із спаленням померлих на стороні і похованням в урнах (волинцевський етап сіверянської культури) (фото 7), який змінюється звичаєм насипати кургани. Останнє знаменує собою початок нового – роменського – етапу в розвитку культури сіверян. При новому звичаї зберігається трупоспалення на стороні з наступним урновим похованням праху та предметів особистого вжитку небіжчика у верхній частині насипу. Дослідники відмічають послідовну еволюцію обряду: 1) у верхній частині кургану; 2) в середині його висоти; 3) на горизонті; 4) спалення на місці (часткове); 5) трупопокладення з пережитками спалення в неглибокій ямі; 6) трупопокладення (іноді з гробовищем) у глибокій підкурганній ямі; 7) трупопокладення в глибокій ямі без спорудження курганного насипу. Два останні способи свідчать про поступову християнізацію населення, що привело до повсемісного зникнення курганів в межах давньоруської держави. Лише вятичі на глухих околицях Київської Русі продовжують практикувати курганний спосіб поховання у XIII і навіть XIV ст. [Арциховський, 1931; Никольская, 1981].

Згадаймо й специфічний тип ґрунтових могильників, поширених на даній території – катакомбний. Вони притаманні аланським племенам салтово-маяцької культури (далі СМК) у VIII–X ст. Її зникнення деякі дослідники пов'язують з зовнішньополітичними причинами [Брайчевський, 1968. – С. 170–171; Плетнева, 1981. – С. 62–75]. Разом з тим зазначимо, що поряд з катакомбними могильниками у вузьких СМК існували й ґрунтові з похованням померлих у вузьких глибоких (до 2,5–3 м) ямах (Нетайлівка) або широких могилах (Райгородок), а також трупоспалення (Суха

Гомольша) [Михеев, Дегтярь, 1974. – С. 309; Михеев, 1984. – С. 8–12; Плетнева, 1989. – С. 255–260]. Відомі у салтівців і ґрунтові могильники з трупопокладенням (Маяки, Суха Гомольша) [Михеев, 1985. – С. 10–12]. Останнє, на нашу думку, безсумнівно, пов'язано з процесом християнізації якоїсь частини Хозарського каганату, тим більше, що у алан Приазов'я й Криму (які теж були його складовими частинами) цей процес почався набагато раніше – у VIII ст. [Баранов, 1977. – С. 24]. Не виключеним є його поширення і в районі Подоння, зокрема, в басейн Сіверського Дінця.

Нижче розглянемо поховальні пам'ятки східнослов'янського населення Дніпровського Лівобережжя не за хронологічним, а географічним принципом, йдучи в широтному напрямі від р. Сула й далі на схід.

Могильник біля с. Жовнин*. Кількість досліджуваних могильників періоду Давньоруської держави загалом невелика. Серед них особливе місце належить могильнику поблизу затопленого у наш час с. Жовнин, виявленого В. Д. Дяденком у 1960 р. під час огляду берегів Кременчуцького водосховища.

Могильник розташовано в уроч. Біленкові Бурти на надзаплавній терасі правого берега р. Сула. Нині, після затоплення, могильник являє собою невисокий острів, що активно розмивається водосховищем. В. Д. Дяденко, обстежувавший могильник у 1961–1969 рр., виявив поряд з давньоруськими поховання епохи бронзи, черняхівської культури, часів пізнього середньовіччя.

В давній праці ми розглянемо лише давньоруські поховання**.

Виходячи з кількості розкопаних поховань – 200*** та зайнятої некрополем площі (враховуючи міжмогильні проміжки, вона має дорівнювати 12–15 га), можна твердити, що Жовнинський могильник є одним з найбільших і найкраще вивчених на території Дніпровського Лівобережжя. Могильник справедливо пов'язується з літописним містом Желні (Желді), згаданим в літописі під 1116 р.

* Повну публікацію матеріалів розкопок цього могильника здійснено у статті В. Д. Дяденка та О. П. Моці [Археологія, 1986. – № 54. – С. 70–81]. Проте ми вважаємо за доцільне подати сумарну характеристику цієї визначної пам'ятки, щоб ще раз зробити наголос на виключно неординарному складі населення у прикордонних зі Степом районах Дніпровського Лівобережжя. Це, на нашу думку, повинно розцінюватися лише як усвідомлення загальнодержавного значення лівобережних ліній оборони Русі від кочовиків, що розу йли не лише великі князі, але й так звані "простолюдини". Останні, розселяючись за межі Русі на схід від Сули, створювали спочатку форпости перед Посульським укріпленням, а згодом – і лінії укріплень по інших лівих притоках Дніпра.

** Основну кількість поховань у 1961–1968 рр. розкопано В. Д. Дяденком; у 1971–1973 рр. на могильнику працювала Л. М. Рутковська, яка дослідила шість поховань.

*** В наведених похованнях нумерація відповідає номерам поховань у звітах В. Д. Дяденка.

Місто зводилося переяславським князем Ярополком – сином Мономаха – для переселених сюди жителів міста Друцька (Дрюцк).

Саме городище знаходиться за 0,5 км на північ від могильника, на площі нині затопленого села. Воно виявлене В. Д. Дяденком у 1962 р. З'ясувати розміри, систему та характер оборонних споруд і планування міської забудови в даний час неможливо. Однак саме існування такого великого некрополя дозволяє говорити про значні розміри міста. Основну кількість поховань виявлено в берегових розмивах, а самі роботи В. Д. Дяденка мали рятівний характер. Тому ми не маємо можливості судити про планування могильника. Проте в деяких випадках простежено розташування поховань в один ряд. Відстань між похованнями здебільшого становила 1–10 м, зрідка перевищуючи останню. Автором досліджень неодноразово підкреслювалась відсутність на поверхні будь-яких зовнішніх ознак поховання.

Всі поховання здійснені за обрядом трупопокладення в могильних ямах прямокутної форми, де нерідко трапляються залишки дерев'яних домовин; інколи фіксуються лише їх сліди у вигляді прошарку дерев'яного тліну. Суттєво, що є могили, де кістяки мають сліди свідомого ритуального пошкодження, головним чином верхня частина. Це дозволяє говорити про значні пережитки язичницьких традицій серед цілком християнізованого населення.

Як показали дослідження В. Д. Дяденка, характерною особливістю могильника є наявність могил без кістяків: 2–4 кенотафа припадало на 10–15 звичайних поховань. У кенотафах відсутні й будь-які супроводжуючі речі, за виключенням в єдиному випадку подрібнених уламків гончарного давньоруського посуду. Заповнення ям було дуже щільним й справляє враження зумисного трамбування заповнення могили, що підтверджує символічний характер поховань воїнів, які загинули далеко від рідних місць. Специфічні умови життя в прикордонних районах давньоруської держави, набіги кочовиків й далекі походи знайшли відображення в таких символічних похованнях.

Найпоширенішим типом поховальної дерев'яної споруди є домовина, що являла собою ящик прямокутної форми з виступаючими на кутах кінцями дощок. За основу дна правила центральна широка дошка, до якої з обох боків прилягали поперечні дошки. Окрім домовин необхідно назвати труни-колоди, одну з яких виявлено в похованні № 46. Товщина стіни колоди 4–8 см, в уголів'ї – до 10 см. Зверху колода, ймовірно, закривалась якоюсь кришкою, сліди якої фіксувалися під час розчистки поховання. Відомі також поховання в ямі без використання будь-яких домовин. Наприклад, у похованні № 212, де череп небіжчика покоївся на спеціально вирізаному в материковому лесі валику (висота близь

ко 5 см), над самим кістяком простежено сліди дерева, можливо, від накату, що перекривав померлого.

Давньоруські поховання Жовнинського могильника поділяються на дві групи – безінвентарні та з інвентарем.

Розкопано 105 безінвентарних поховань; 72 чоловічих, 8 жіночих, 25 дитячих. До цієї групи включено значну кількість поховань, що збереглися частково. В більшості з них знайдено лише черепи, частину грудей тощо. Деякі поховання виявлено у завалах, викликаних підмиванням берега водою. Можливо, що деякі з них мали інвентар, але виявити його не вдалося. Чоловічі та жіночі поховання відкрито на глибині 0,5–0,7, а більшість дитячих – 0,5–1 м. Основна кількість поховань дорослого населення мала глибину могильних ям – 1–1,5 м, а більшість дитячих – 0,5–1 м.

Кістяки дорослих найчастіше лежали на жовтому материковому лесі, тоді як більшість дитячих поховань на лесі та у гумусованому ґрунті. Поховання № 77 впущено в полу кургану епохи бронзи, всі інші безінвентарні поховання здійснені на рівному місці. Положення рук померлих, як і в могильниках Х–ХІІІ ст., різноманітне: витягнуті вздовж тіла; складені на грудях, тазу або животі, а також їх варіанти, коли одну руку покладено на груди, живіт чи таз, а другу витягнуто вздовж тулуба. Всі поховання орієнтовані головами на захід, з сезонними відхиленнями на північ та південь.

На кістках кількох чоловічих поховань виявлено сліди старих зарубцьованих ран. Так, в похованні № 14 на черепі над правою орбітою – слід від удару предметом квадратної форми.

Поховальний інвентар представлено стрілами, дротиками, сокирами, лезами мечів тощо. Речі такого типу, але з зруйнованих поховань, зустрічаються по всій території могильника. Серед них – скроневі кільця (спіралеподібні та семипроменеві), фрагмент крученого скляного браслета синього кольору, бронзове кругле люстерко діаметром 18 см часів Давньої Русі та три натільних хрести.

Всі матеріали Жовнинського некрополя дають можливість зробити певні висновки. Кераміка, інші речі, а також обряд поховання свідчать, що літописне місто Желні, згадуване в писемних джерелах у ХІІ ст., мало більш давню історію. Ймовірно, що у 1116 р. князь Ярополк не заснував нове місто, а лише добудував або перебудував його. Вірогідно, Желні виникло за часів князя Володимира Святославича наприкінці Х ст. одночасно із створенням Посульської оборонної лінії.

Розкопками виявлено поховання № 89 та 101, які відрізнялися від більшості давньоруських поховань. Обидві могили розташовувалися більш як за 200 м від північного краю давньоруського могильника. Значна фосцилізація останків справляє враження більш дав-

ніх, ніж основна маса давньоруських. В похованні № 89 знайдено до того ж кругле, ліплене з глини пряслице, тоді як населенням Давньої Русі у ХІ–ХІІ ст. широко використовувалися овруцькі пряслиці. Можна твердити, що це поховання більш давні, ніж ХІ ст., ймовірно, ІХ–Х ст. Це свідчить на користь припущення, згідно з яким місто Желні будувалося Володимиром І на місці якогось ранішого слов'янського поселення.

Поховальний інвентар, виявлений на Жовнинському некрополі, дозволяє говорити про соціальну й майнову диференціацію населення. В більшості жіночих поховань знайдено прикраси, але й такі, де поховальний інвентар взагалі відсутній. У похованні жінчини (№ 222) крім інших речей знайдено залишки залізної гривні й дерев'яного відра. Як відомо, гривня була одним з основних елементів набору прикрас феодальної знаті [Корзухіна, 1954. – С. 62–63; Моця, 1987. – С. 82–87]. Дерев'яні відра також нерідко знаходять у похованнях знаті [Бліфельд, 1977. – С. 89; Рыбаков, 1949а. – С. 28]. Таким чином, є підстави відносити назване поховання до представників заможної верхівки. Чоловічі поховання з своїм інвентарем набагато бідніші.

За конструкцією поховальної споруди лише захоронення № 182, де небіжчик лежав у зрубі, можна віднести до поховань представників привілейованих груп суспільства того часу [Бліфельд, 1954. – С. 20]. Серед чоловічих поховань виділяються дев'ять, де знайдено литі пряжки ліроподібної форми, або кільця-пряжки. Це засвідчує, що лише незначна кількість померлих носила за життя пояси, отже, належала до соціальної верхівки суспільства, найімовірніше до дружинників. Цікаво, що аналогічну картину виявлено С. О. Плетнєвою на відомому Дмитрівському могильнику салтівської культури (басейн Сіверського Дінця). Пояси виявлено лише у 8 з 152 розкопаних катакомб [Плетнева, 1989. – С. 165–168]. До панівної групи відносилось, ймовірно, і кілька зруйнованих поховань, де, зазначалося, знайдено зброю.

Крім дружинників-професіоналів у разі небезпеки воїнами ставали всі чоловіки міста. Про це красномовно свідчать сліди поранень на кістках багатьох чоловічих кістяків і значна кількість мотил-кенотафів. Інвентар поховань Жовнинського могильника дозволяє зробити висновки щодо етнічного складу населення міста. Так, в похованнях № 140, 185 і 189 на черепках виявлено срібні стрічки-вінця та мідні обручі. Аналогічні приклади відомі на могильнику біля с. Броварки Галяцького району Полтавської області [Хвойка, 1904. – С. 40–48], а також з досліджень, проведених в наш час поблизу с. Городне Краснокутського району Харківської області. Там такі стрічки-вінця та обручі знайдено разом із спіралеподібними сіверянськими скроневими кільцями. Поховання, де

знайдено ці речі, є безсумнівно, сіверянськими. Можливо, й три названі жіночі поховання Жовнинського могильника також належать сіверянкам, наявність яких серед населення Желні підтверджується знахідками спіралеподібних кілець в інвентарі ряду інших поховань.

В одному з виявлених на могильнику курганів епохи бронзи (№ 2) розчищено кілька впускних поховань давньоруського часу, в яких три жіночі (№ 75, 102, 115). В похованнях № 75 та 115 знайдено радимицькі семипроменеві скроневі кільця. Браслетоподібні кривицькі кільця виявлено в похованні № 102. Ймовірно, і ті й інші потрапили на територію Посульського укріпайону шляхом примусового переселення з території сучасної Білорусії, внаслідок походу Ярополка Володимировича. Зараз важко сказати, чи зберігали радимичі й кривичі якусь адміністративну самостійність, але власні етнографічні ознаки, у даному випадку племінні прикраси, вони не втратили. Це тим більш цікаво, що поховання тих й інших розташовувалися поруч.

Невластива для слов'ян орієнтація поховань № 118, 120 та 218 (головою на схід) дозволяє віднести їх до балтів, котрі могли потрапити до південноруської землі завдяки переселенню з верхів'їв р. Друті [Тихомиров, 1956. – С. 370]. У формуванні білоруської народності, як відомо, взяли участь і балти; в епоху Давньої Русі вони мали деякі етнографічні відмінності [Седов, 1961. – С. 103–121]. Так, балтські чоловічі поховання звичайно орієнтовані на схід. Наявність балтського етнічного елементу стверджується і випадками покладення "валетом" дитячих поховань (№ 197–200). Відомо, що жінок балтського походження, на відміну від чоловіків, ховали в могилах із зворотною орієнтацією, тобто на захід. Цієї різної статі в таких похованнях, якщо вони належали балтам, ховали: хлопчиків головами на схід, дівчаток – на захід.

Певні свідчення, що в даному могильнику є поховання представників кочового населення (союзників руських князів), дає знахідка бронзового дзеркала, що звичайно для поховань кочовиків [Федоров-Давидов. – 1966].

Основна кількість матеріалів все ж не дає підстав конкретно говорити про етнічну належність кожного померлого. За умов давньоруської держави нівелювалися певні відмінності в матеріальній культурі окремих районів східнослов'янської ойкумени. Матеріали Жовнинського некрополя є яскравим свідченням цьому.

Зелений Гай (могильник). Курганний могильник розташовано на північний схід від городищ, безпосередньо за селищем, у лісі. По кількості насипів він є одним з найбільших серед великих могильників Східної Європи, що збереглися до нашого ча-

су*. Крім центральної групи, що займає площу 940 x 250 м, в результаті досліджень виявлено ще десять дрібніших груп, розташованих на високому краю плато правого берега г. Псла. Більшість з них розміщувалася на північний схід від городищ і центральної курганної групи (в напрямі до хут. Зелений Гай). Ймовірно, всі курганні групи пов'язані з комплексом поселень в уроч. Старе Крейдище. Загальна площа, яку займають кургани (10 з 11), сягає 2 км вздовж заплави Псла.

Кургани, як і на інших древньоруських некрополях, розміщувалися безсистемно кучно, мали висоту від 0,5 до 1,5 м, але трапляються й вищі та з більшим діаметром основи. Багато з них мають сліди грабіжницьких розкопок.

Першим дослідив могильник у 1923 р. М. Макаренко. Ним знято план, де позначено близько 2000 курганів, і досліджено 17 насипів [Магура, 1930. – С. 33–35]. В повоєнні роки розвідкові роботи на могильнику проведено І. І. Ляпушкіним [1961. – С. 255].

У 1983 р. разом з дослідженням давньоруського поселення на курганному могильнику проводила роботи Лівобережна слов'яно-руська експедиція. Було знято окомірний план всього комплексу, в тому числі й курганного могильника, де розкопано 15 курганів**. Крім того, розчищено близько 15 поховань на ґрунтовому могильнику, частина якого виявлена на великому майдані селища під час пошукових досліджень у розкопі II [Сухобоков, Моця, 1987. – С. 89–94].

Тут досліджено три ряди трупопокладень, орієнтованих в західному напрямку у витягнутому на спині положенні. Кістяки розчищено на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні, за виключенням поховання № 7, виявленого на глибині 0,4 м. Супроводжувачого інвентаря не знайдено; не зафіксовано і якихось деталей (вугілля, золи, порушень анатомічного порядку), що би засвідчували пережитки язичества. У зв'язку з тим, що територія поросла густим давнім лісом, повністю досліджено лише 11 з 14 поховань. Поховання № 8, 10, 13 цілком не розчищено. Зазначимо лише, що орієнтовані вони в західному напрямку і в усіх відсутній супроводжувачий інвентар.

Як зазначалося, розкопані трупопокладення розташовувалися на площі поселення XI–XII ст., кинутого мешканцями. Безпосередньо під кістяками зафіксовано залишки напівземлянкового житла з гончарною керамікою X–XII ст.

Крім поховань, за обрядом трупопокладень на рівні давнього горизонту або в підкурганній ямі в двох випадках (№ 8, 13) люд-

* За уточненими даними (зйомка 1990 р.) нараховується близько 2400 насипів (повідомлення О. П. Моця).

** Розкопки проводили О. П. Моця та П. М. Покас.

ських кісток не виявлено. Це може свідчити на користь припущення, що тут ми маємо справу з меморативними спорудами-кено-тафами.

В одному з курганів (№ 9) зафіксовано залишки групоспалення на місці поховання. Насип в плані круглий, діаметром 5,5 (південь – північ) х 6 м (схід – захід) та висотою від рівня сучасного горизонту 0,65 м, тобто майже нічим суттєво не різнився від курганів з інгумацією. Через піщаний ґрунт дерев'яні домовини не збереглися. Лише в одному випадку простежено залишки деревини (поховання № 1). Детальні дані про особливості кожного з досліджених курганів наводяться в таблиці, яку подано у згаданій вище публікації.

Вважаємо за доцільне вибірково навести опис деяких з них.

Зразком підкурганного поховання на горизонті є курган № 2, з круглим в плані насипом, діаметром 6, висотою 0,8 м від сучасного горизонту. Під насипом розчищено чоловічий кістяк, що лежав на рівні сучасної поверхні. Небіжчика покладено, витягнуто на спині головою на захід, кінцівка лівої руки лежала на кістках тазу, а кінцівка правої не збереглася. Ліворуч від тазових кісток знайдено залізний ніж і два фрагменти залізного кільця. Ще одне кільце знайдено біля черепа. На південь від померлого виявлено два великих уламки зробленого на гончарному колі горщика та кілька аморфних грудок обпаленої глини (рис. 32, 1).

Прикладом поховання у підкурганній ямі є курган № 6, що мав також круглий у плані насип (діаметр 7,2, висота 0,75 м від сучасного горизонту). Після зняття насипу на рівні давньої поверхні простежено обриси прямокутної в плані ями, зорієнтованої по довгій вісі за лінією захід – схід, розмірами 2,4 х 1,08, глибиною 0,35 м від давнього горизонту. На її дні розчищено скелет дорослої людини, що лежала витягнуто на спині головою у західному напрямку. Руки небіжчика покладено вздовж тулуба. Біля правої стегенної кістки знайдено залізний ніж, на рівні тазових – уламки бронзового кільця (рис. 32, 2). Південніше могильної ями, на рівні давньої поверхні, знайдено уламок вінець горщика давньоруського часу.

Цікаво, що фоссилізація кісток, похованих у ґрунтовому могильнику, така сама як і в курганному. Це дає підстави віднести дане кладовище до давньоруського часу. Ймовірно, частіше почали ховати на залишеному поселенні у другій половині XII – на початку XIII ст., коли значно скоротилася площа селища і життя продовжувалося лише на його прибережній частині. Те саме спостерігається й на інших поселеннях Дніпровського Лівобережжя: Волосітіню, Микільська Гірка на Сеймі, Гочево та Горналь на Пслі, Городне і Глинськ на Ворсклі.

Як свідчать наведені вище спостереження, зроблені під час

розкопок курганного некрополя, а також аналіз обряду поховань і асортимент супроводжуючих знахідок, могильник поблизу с. Зелений Гай практично нічим не відрізняється від інших поховальних пам'яток на південноруських землях часів існування Київської Русі. В цілому, цим же часом визначається і його загальна хронологія. Втім, є кілька поховань, супроводжуючий інвентар яких дозволяє дати більш вузьке датування.

Можливо, до рубежу X–XI ст. можна віднести курган № 15, де знайдено бубонці з хрестоподібним прорізом і браслет з розплющеними незіжкнутими кінцями, які разом з уламками ліпної посудини та жовтим гарусом, існування яких припадає на IX–X ст. [Шапова, 1972. – С. 47–51], дають підстави датувати його цим часом. XI ст. можуть бути датовані кургани № 1, 5, 6. В кургані № 1 знайдено фрагменти гончарної кераміки XI ст. разом з біпірамідальним сердоліковим намистом. До речі, вони майже невідомі

на давньоруських пам'ятках, тому що притаманні старожитностям салтово-маяцької культури [Плетнева, 1989. – Рис. 67, 59–63].

В кургані № 5 разом з бісером жовтого і зеленого кольору знайдено срібний кручений перстень – речі характерні для старожитностей XI ст. [Мальм, 1967. – С. 149–190]. Датуюється курган № 6 за вінцем давньоруської гончарної посудини, профілювання якої характерне для кераміки XI ст. До XII ст. належить курган № 8 (тут поруч з похованим розчищено розвал горщика цього часу), а також курган № 7 (виявлено залізне кресало прямокутної форми, яке, за Б. О. Колчиним, датується саме цим часом).

В цілому курганний могильник почав функціонувати десь на

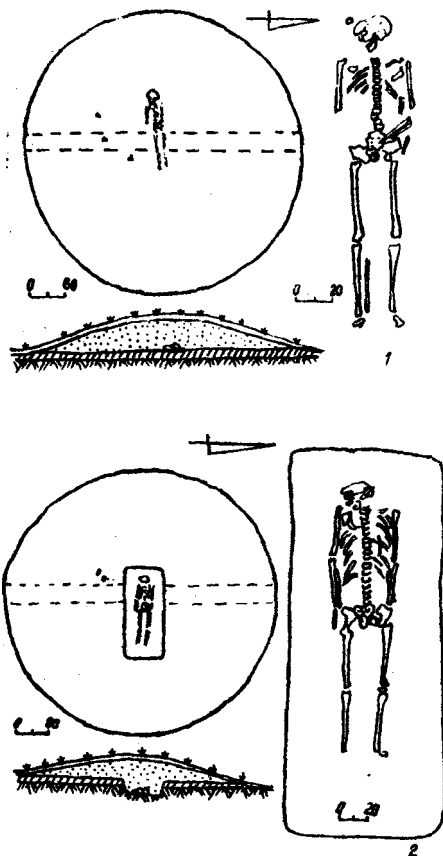

Рис. 32. Зелений Гай. Могильник: курган № 2; курган № 6

рубежі X–XI ст. Ймовірно, до цього часу відоситься і початок існування поселення. Життя завмирає на ньому в XII ст., припиняється і використання могильника. Суттєвим є те, що на городищах (Велике і Мале) та на селищі не виявлено гончарної кераміки, яка відносилася б до пізнішого, ніж XII ст., часу.

Разом з тим життя тут не зовсім зникло: воно продовжувалося і у пізніші часи, хоча й з меншою інтенсивністю, про що свідчить різке зменшення площі селища і використання його частини під могильник. Підтвердженням останнього є перекриття горизонтами поховань напівземлянки в розкопі II, знахідки в якій можуть датувати останню XI–XII ст. Цікаво, що у безінвентарних похованнях згаданого ґрунтового могильника простежуються такі ж пошкодження епіфітів довгих кісток, як і в похованнях курганного некрополя, інвентар якого дає основу для датування і дозволяє віднести ґрунтовий могильник до давньоруського часу, точніше, до другої половини XII ст.

Вірогідно, в цей час життя сконцентрувалося на зруйнованому гетьому городищі, розташованому поруч з річкою. Тоді ж були спустошені Велике і Мале городища, як і більша частина селища.

Могильник біля с. Кам'яне. Розташоване на плато корінного берега, за 170–200 м на північ – північний схід від городища, нараховує 144 курганів. Територія могильника оточена лісом: з заходу і сходу – посадкою молодого дубняка; з півдня й південного заходу – окремими деревами і заростями чагарника. Площа давнього кладовища підвищується над дзеркалом ріки на 32,5 м. Більшість курганів у різний час пограбовано, про що свідчать ями в центральній частині насипу – свіжі та задерновані.

Кургани розташовані досить скупчено, інколи зливаючись полами один з одним. Якоїсь закономірності в їх розташуванні не простежується. Вся курганна група витягнута по лінії південний схід – північний захід на 400 м. Найбільше скупчення курганів спостерігається у західній частині могильника, де польова дорога відділяє від могильника групу з 54 насипів. Їх висота становить 0,6–1,5 м, діаметр від 5–7 до 16–18 м.

У 1976–1978 рр. Лівобережною слов'яно-руською експедицією досліджено 40 курганів у центральній частині та на північній периферії могильника. В ході досліджень з'ясовано, що лише у 14 курганах знаходились чоловічі кістяки (головним чином юного та похилого віку), в той час як в інших курганах поховано жінок. Західна орієнтація похованих (витягнуто на спині, нерідко із скрещеними на грудях руками), невеликі розміри насипів дозволяють говорити про християнський поховальний обряд, незважаючи на те що серед супроводжуваних речей відсутні предмети християнського культу. Наявність кургану із похованням за обрядом трупо-

спалення в роменському горщику у верхній частині насипу може вказувати на VIII–X ст. як на нижню хронологічну межу існування могильника.

Майже у всіх курганных насипах простежено рівчаки навколо кургану; в їх заповненні трапляються вуглики, попіл, уламки ліпної та гончарної кераміки, кістки тварин.

Сліди гробовищ простежено в поодиноких могилах (курган № 3, поховання № 1, 2; курган № 17; курган № 20, поховання № 1; курган № 21; курган № 11, впускне поховання в кургані № 25).

Більшість кістяків зі слідами зумисного порушення анатомічного порядку. Наявність підсипки вугілля під похованим вказує на стійкість і вагомість пережитків язичництва у населення, якому належить цей могильник. Підтверджують це і виявлені у деяких похованнях амулети-обереги, виготовлені із просвердлених ведмежих та вовчих (?) зубів та астрагалів дрібної рогатої худоби (курган № 2, поховання № 1; курган № 8, поховання № 1; курган № 20, поховання № 1). Більшість похованих супроводжували речі: предмети особистого вбрання (сережки, намиста, каблучки та інші прикраси), навмисно розбитий ліпний та гончарний посуд, залізні ножі, бронзові та посріблені бубонці з рифленою у верхній частині поверхнею й щільним або хрестоподібним прорізом (рис. 33).

Знайдені у більшості поховань намиста датуються в цілому досить широко, починаючи з другої половини I тис. н. е. Серед них лише бісерні й бочкоподібні намистини з позолотою або срібною фольгою мають аналогії серед матеріалів більш чітко датованих могильників XI–XII ст. Мабуть, цим часом слід датувати і досліджуваний могильник біля с. Кам'яне.

Привертає увагу та обставина, що в жодному з 40 курганів не знайдено предметів озброєння або воїнського спорядження. Виключним є поховання кургану № 13, де разом з померлим знайдено крюк від сагайдака, а також поховання в кургані № 23, де виявлено наконечник стріли, що застряв у кістках тазу. Сліди тризни зафіксовано в поодиноких випадках (кургани № 15, 16, 19, 36). Звичайно вони являють собою скупчення уламків ліпного та гончарного посуду (жодної посудини зібрати до цілої чи реконструйованої форми не вдалось), вугілля та попелу, розрізаних кісток тварин, що фіксувалися у верхній частині насипу, або в її полі, на рівні похованого. Переважно поховання здійснювалися на горизонті, на рівні давньої поверхні; однак є і опущені в неглибокі (до 0,5 м) ямки.

Зазначимо, що в трьох похованнях, у тому числі в єдиному роменському трупоспаленні, знайдено гривні, що може вказувати на високий соціальний статус небіжчиків за життя. Ці ж поховання (кургани № 10, 16, 37) виявились найбагатшими.

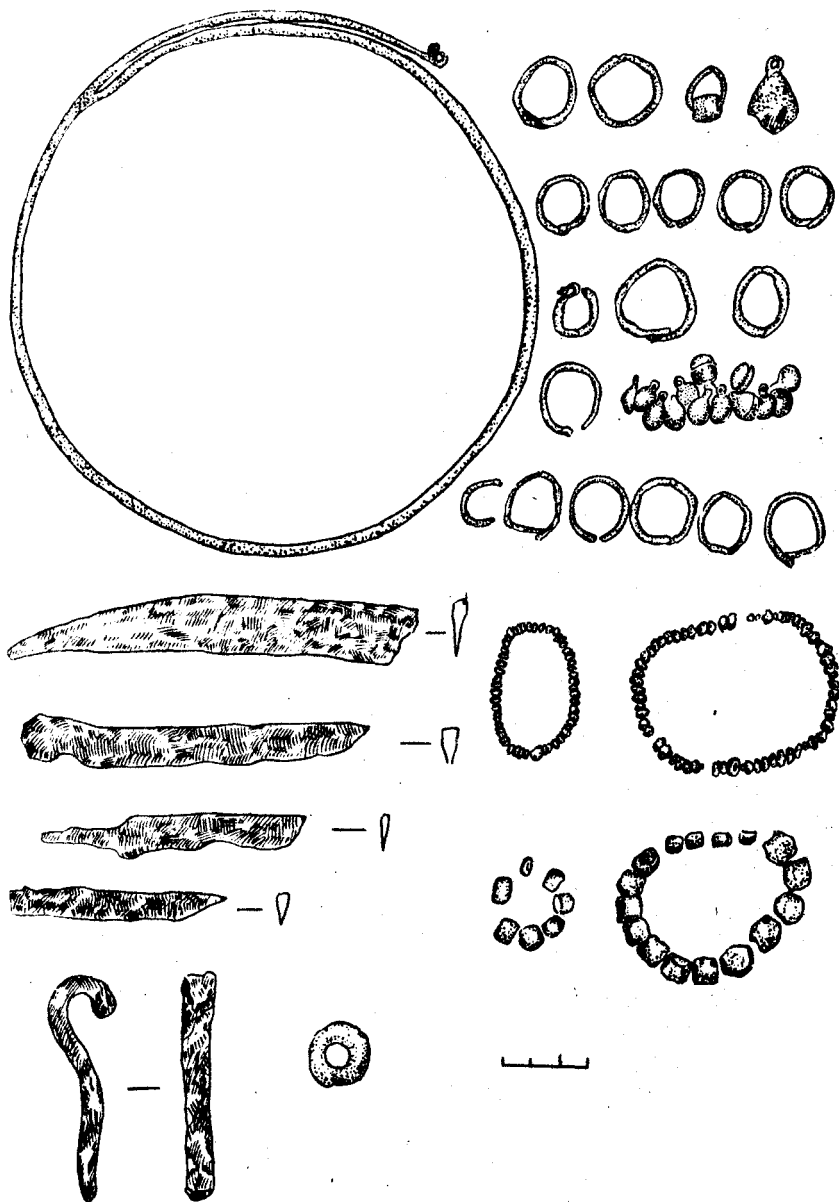

Рис. 33. Кам'яне. Знахідки з розкопок

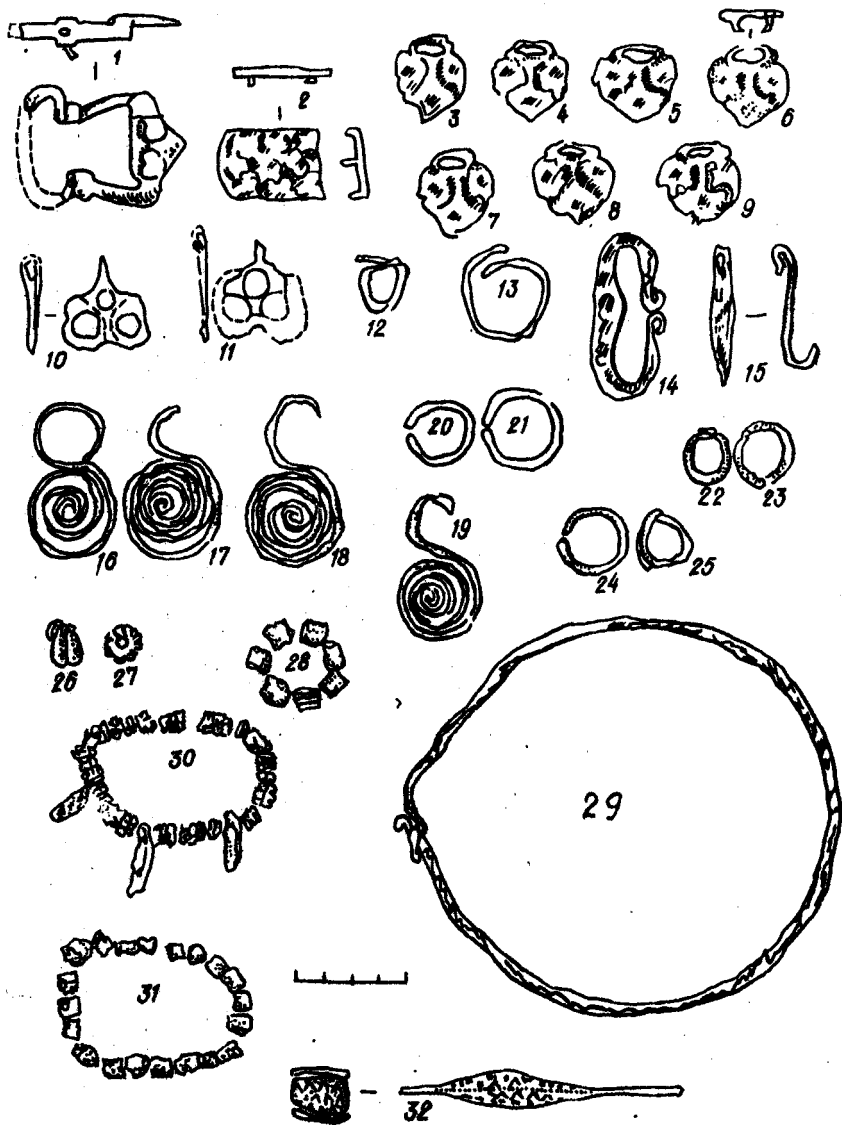

Рис. 34. Кам'яне. Могильник. Прикраси та інші знахідки з поховань:
 1-9 - зоо-антропоморфні бляшки салтівського типу; 10-11 - ажурні срібні підвіски;
 12-13 - дротяні кільця; 14 - кресало; 15 - бляшка; 16-19 - срібні спіральні скроневі
 кільця; 20-25 - скроневі масивні кільця; 26 - мушля каури; 27 - реберчаста нами-
 стина; 28, 30, 31 - намиста; 29 - бронзова гривня; 32 - перстень

Великою несподіванкою були знахідки речей салтівського походження в похованнях суто давньоруського характеру. Це антропо-зооморфні срібні бляшки, виявлені в курганах № 1, 5, 13 (поховання № 1), 14. В останньому, крім бляшок, знайдена фрагментована срібна пряжка, типова для катакомбних поховань салтівської культури. Те, що ці речі виявлені не в одному похованні, а в кількох, виключає, що вони випадково потрапили до мешканців городища біля с. Кам'яне (рис. 34, 1–9).

Щоби дати більш повне уявлення про могильник біля с. Кам'яне, наведемо опис кількох поховань.

Курган № 10 (рис. 35) розташований за 15 м на південь від кургану № 1. Поверхня насипу задернована; в північній полі порушена канвою від плантажного плуга для саджанців дуба. Слідів кільцевого рівчака не виявлено ні на поверхні, ні на рівні материкового суглинку в контрольній траншеї (1 x 0,5 м). Стратиграфія насипу: дерновий шар – 0,25 м, темний ґрунт – 0,7; шар суміші глини з чорноземом – 0,25, поховальний шар чорнозему – 0,15 м, материковий суглинок. Висота насипу 1,1, діаметр 7,5 м. Поховання за обрядом трупоспалення на стороні виявлено на глибині 0,3 м (за 0,5 м на південний схід від центру). Поховання здійснено в корчагоподібному горщику роменського типу з характерним орнаментом у вигляді горизонтального зигзагоподібного фриза, нанесеного паличкою, обмотаною шнуром. На рівні поховання у східній полі насипу зустрічались уламки ліпної кераміки. На північний захід від центру на глибині від 0,3 до 0,4–0,5 м переважали дрібні невиразні фрагменти гончарного посуду. В урні виявлено: залізну кручену гривню (чотири уламки), срібну сережку, бронзовий бубонець з хресто-подібним прорізом, намисто (4 перепалених сердолікових, 7 скляних, 3 бубонці з двох половинок), два залізних ножі, калачеподібне кресало, гачок-блешню. Заповнення горщика складалося із значної кількості кальцинованих кісток. В насипу зібрано 15 фрагментів роменської ліпної кераміки та 10 уламків гончарного посуду.

Курган № 17 (рис. 36, 1–2) знаходиться в центральній частині могильника, на північ від курганів № 11, 12. Насип пошкоджений, розпливий, діаметр 7,6, висота від похованого ґрунту 0,8 м. Після зняття насипу простежена така стратиграфія: дерновий шар – 0,25 м, освітлений гумус – 0,8, похований ґрунт 0,8 м, материковий суглинок.

Поховання здійснене в могильній ямі (2,2 x 0,7 м), глибиною 1 м від древнього горизонту. Від гробовища (2 x 0,5 м з висотою стінок 0,3 м) збереглися шматки зотлілих колод товщиною 2–4 см. Небіжчик лежав витягнуто, головою на південний захід. Збереженість кісток задовільна, за виключенням фаланг на руках і ногах. При розчистці кістяка знайдено: залізний ніж з держакон, довжи-

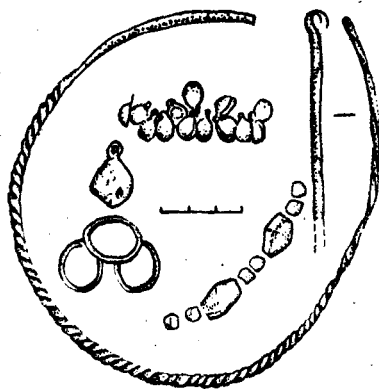
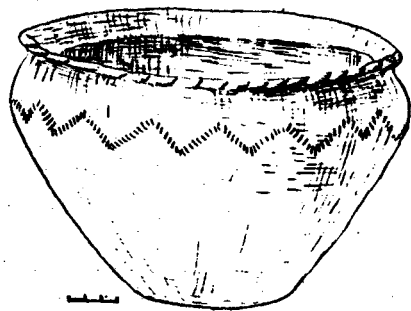
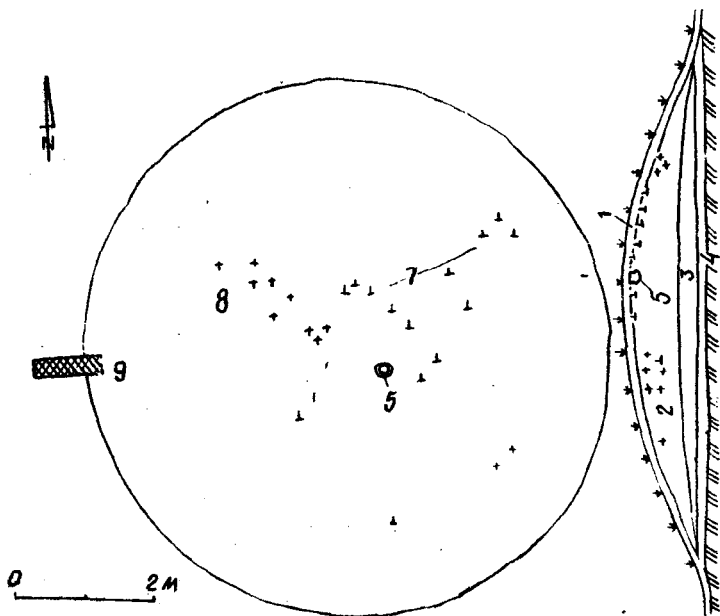

Рис. 35. Кам'яне. Могильник. Курган № 10. Урна та інвентар поховання.

ною 12,5 см (біля правого коліна); дві сережки з мідного дроту діаметром 1,6 см (в розрізі 1 мм) та діаметром 2 см (в розрізі 2 мм); 12 скляних намистин із внутрішньою позолотою, двох розмірів.

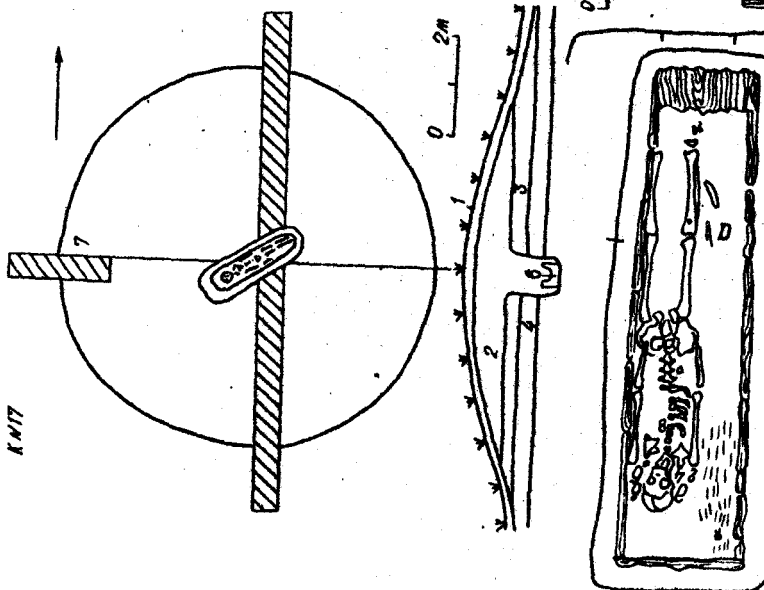
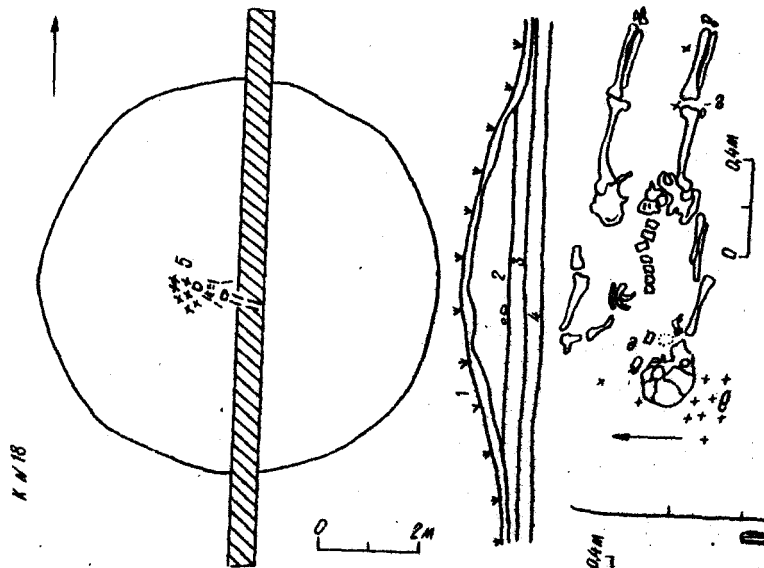

Рис. 36. Кам'яно. Кургани №№ 17-18:

1 – дерновий шар; 2 – освітлений чорнозем; 3 – похований ґрунт; 4 – материк; 5 – кераміка; 6 – залишки домовини. Інвентар: к. № 17: а – ніж; б – кільце з петлею; в – намистини; г – уламок сережки; д – зотліла деревина; к. № 18: а – намистини; б – сережки, скроневі кільця; в – тлін; г – мушля; д – кераміка.

Курган № 18 (рис. 36, 2) розташовано на північній околиці курганної групи, північніше курганів № 11, 12, 16. Діаметр насипу 8, висота від похованого ґрунту 1 м. Стратиграфія насипу: дерновий шар – 0,2 м, освітлений гумус – 0,8, похований ґрунт – 0,8–1,7 м, материковий суглинок.

Поховання виявлене за 0,5 м на південний захід від центру кургану, на рівні похованого ґрунту. Померлий лежав витягнуто на спині, головою на захід, череп повернено обличчям на південь. Збереженість кісток погана. Супроводжуючий інвентар: під черепом три скроневих кільця з тонкого срібного дроту (в розрізі 1–1,5 мм) сіверянського типу в п'ять обертів; дві сережки з мідного дроту із замкненими кінцями, діаметром 2,5 см (у розрізі 2 і 2,5 мм); сім намистин з внутрішньою золотою фольгою (шість гладких і 1 рифлена) під нижньою щелепою; мушля каурі з мідною дротяною петлею біля коліна правої ноги. За 0,5 м від небіжчика на рівні похованого ґрунту знайдено скроневе кільце, аналогічне першим трьом, три скляні намистинки, гладкі з внутрішньою позолотою – прокладкою. Ймовірно, ці речі переміщені сюди від черепа гризунами. Під черепом на рівні похованого ґрунту – невеликі фрагменти роменської ліпної кераміки.

Курган № 29 (рис. 37) розташовано в центральній частині могильника, біля сучасної ґрунтової дороги. Діаметр насипу 8,5, висота 1,2 м над похованою поверхнею. Стратиграфія насипу: дерновий шар – 0,25 м, освітлений гумус – 1,2, похований ґрунт – 1,2–1,9 м, материк. Кільцевий рівчак (шириною 0,8 при глибині 0,4–0,5 м від сучасної поверхні) заповнено мулом.

Поховання № 1 виявлене за 0,3 м на північ від центру кургану, на рівні похованої поверхні. Кістяк випростано на спині, головою на захід, з незначним відхиленням на північ. Збереженість кісток погана. При похованому знайдено: під нижньою щелепою та шийними хребцями – 24 рифлені скляні намистини синього та зеленого кольору; три просвердлених ікла хижака, використані як амулети.

Поховання № 2 виявлене за 2 м західніше центру, воно майже повністю зруйноване, безінвентарне. Збереглися череп та ліва ключиця. Під черепом – прошарок золи.

Поховання № 3 розчищене за 0,2 м на південь від центру на рівні похованої поверхні. Збереглися лише фрагменти черепа, окре-

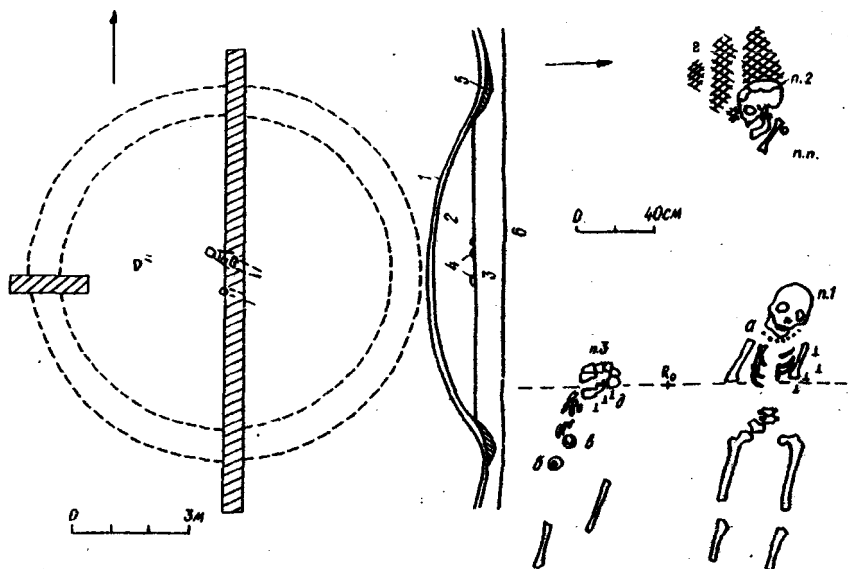

Рис. 37. Кам'яне. Курган № 29:

1 – дерновий шар; 2 – освітлений гумус; 3 – похований ґрунт; 4 – кістки скелета; 5 – канавка; 6 – материк. Інвентар: а – намисто; б – велика намистина; в – бронзове кільце; г – вуглисто-попелястий шар; д – кераміка.

мі ребра та кістки ніг підлітка. Загальна довжина розташування решток кісток 1,2 м. Померлий лежав на спині, головою на захід. Поруч з ним виявлено: пастову рифлену намистину, в області тазових кісток залізний браслет із кінцями, що заходять один за одиний (діаметр 4,4 см). Під уламками черепа – фрагменти гончарної кераміки, орнаментованої врізною лінією.

Говорячи про поховальні пам'ятки східних районів Лівобережної України, не можна обминути досліджені нами поховання на роменсько-давньоруському комплексі біля с. Ніцаха. Тут, на північний захід від городища, ще на початку віку знаходився значний курганний могильник, повністю знищений у 30-ті роки нашого століття. Роботами 1973 та 1986–1987 рр. отримано матеріали, що дозволяють говорити про поховальні звичаї місцевого населення у давньоруський час (фото 8, 1–2).

Поховання № 1 являло собою прямокутну з заокругленими кутами яму, виявлену при розчистці однієї з господарських споруд в його східній стіні. Довжина ями по осі південно-південний схід – північ-північний захід 2, ширина 0,8 м. Стінки ями рівні з незначним звуженням до дна. Похований орієнтований головою на південь-північний схід, а обличчям на схід. Кістяк лежав у випростаному положенні на спині. Руки покладені на кістки тазу, ноги витягнуті, кістки стоп не збереглися. Загальна довжина по-

ховання 1,75 м, супроводжуючий інвентар відсутній. Тому воно не піддається хронологічному визначенню. У верхніх шарах знайдено окремі уламки кераміки, розщеплені кістки, вуглики, нижче – взагалі нічого не було (фото 8, 1).

Поховання № 2, виявлене при розчистці одного з жител. Довгою віссю зорієнтоване по лінії схід – захід. Розміри ями: вгорі 1,75, внизу – 1,9 м. Загальна глибина ями від рівня сучасної поверхні 1,8 м. Сходінка шириною 0,3 м розчищена на глибині 1,7 м. Яма поховання має підбій в південній стінці. Кістяк лежав на боці з підігнутими ногами (збереглися лише гомілкові кістки), череп повернуто обличчям на схід. Кістки рук зігнуті таким чином, що кінцівки лежали під черепом. Кістяк зорієнтовано головою на північ з незначним відхиленням на захід. Довжина кістяка 1,45 м. В орбітах очей черепа утворилась губчаста кісткова маса (внаслідок захворювання – ?). В області грудей знайдено велику кількість дрібних скляних намистин, сильно ірізованих, кам'яний хрестик з блакитно-сірого крапчастого мармуру. Ймовірно, до намиста відносилась і знайдена тут товста мушля (до 0,6 см) з обробленими краями. Яма поховання була вщерть засипана уламками давньоруського посуду, разом з окремими уламками ліпного роменського посуду, які зустрічалися ближче до дна ями. Кістяк лежав на глибині 1,75 м.

Поховання № 3 (фото 8, 2) знайдено під час розчистки житлового приміщення напівземлянкового типу. Яма поховання правильної, прямокутної форми (1,95 x 0,95 глибина 1,8 м) з заокругленими краями. В північній стінці є невеликий підбій (до 0,1 м). Дно ями рівне. Небіжчик лежав на спині, з ледь підігнутими ногами; права рука зігнута в лікті так, що її кінцівка знаходиться на кістках лівого плеча. Ліва рука відсутня (не збереглася). Довжина кістяка 1,8 м орієнтований головою на захід з незначним відхиленням на північ, обличчям на північ. Поховального інвентаря не виявлено. У заповненні ями знайдено виключно гончарну давньоруську кераміку. Безпосередньо в шарі під кістяком простежено окремі вуглики.

Аналогічну картину виявлено під час розкопок 1986–1987 рр. Поховання № 4 відкрито при розчистці приміщення на ділянці селища між городищами. Поховання знаходилось на підлозі житла, ближче до його східного кута; контури поховальної ями не простежено.

Небіжчик лежав на спині з зігнутими в колінах ногами, орієнтований головою на північний захід, обличчям на північний схід. Кінцівки рук на кістках таза. Загальна довжина вцілілої частини кістяка 0,75 м. Біля черепа (збереженість досить добра) знайдено астрагал-амулет з просвердленим отвором, а також пряслице з

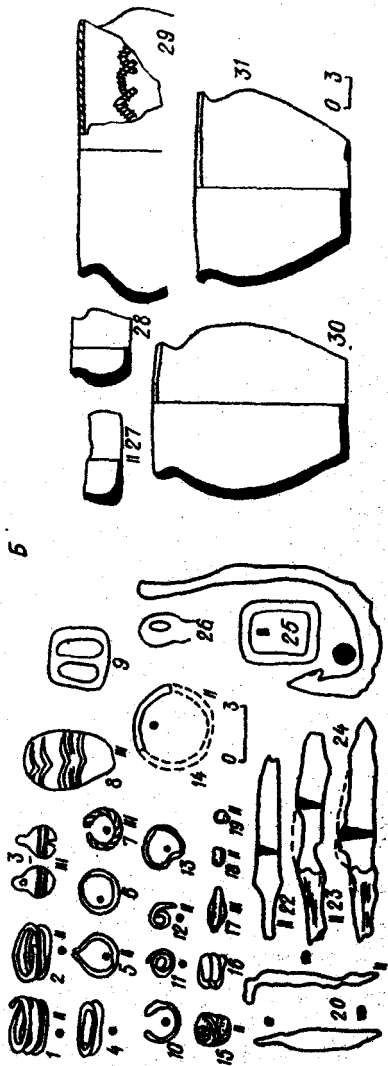
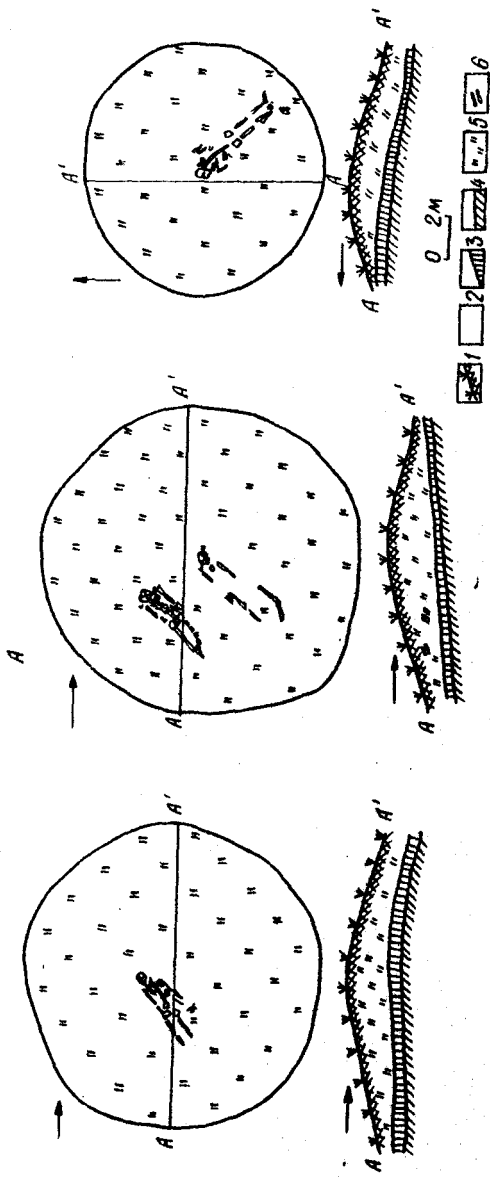

Рис. 38. Городне. Плани та розрізи курганів (А). Знахідки з розкопок (Б) за О. О. Моруженко:

1 – дерновий шар; 2 – гумусований пісок; 3 – поховальний чорнозем; 4 – материк; 5 – вугілля; 6 – кістки. 1, 5, 14, 18, 19, 21 – кург. № 1, пох. № 2; 2, 12, 15, 22, 23, 27 – кург. № 1, пох. № 1; 3, 7, 8, 17 – кург. № 31; 4, 11, 13, 28 – кург. № 11; 6, 9, 24, 30, 31 – кург. № 4, пох. № 2; 10, 16 – кург. № 4, пох. № 2; 20, 25, 26, 29 – знахідки на поселенні

рожевого шиферу. Поблизу ніг – фрагмент вінець давньоруської гончарної посудини без якихось слідів використання, що може свідчити про його ритуальне призначення. Поховання належить дівчинці 10–12 років. На комплексі пам'яток біля с. Ніцаха виявлено й сліди ґрунтового могильника.

З метою перевірки даних щодо наявності на південно-східній околиці села поблизу сільського кладовища давнього могильника, в місці, вказаному місцевим жителем О. Г. Гробовим, за 300–500 м на північний захід від городища Малий Балкан, закладено траншею (6 x 1 м), орієнтовану по осі північ – південь. Ділянка, де проводилися роботи, розташована на задернованому похилому північно-західному схилі корінного берега р. Ворсклиця. Дерновий шар не сягає й 10 см. Нижче лежить світло-сірий гумусований супіщаний ґрунт, що світлішає з глибини – 0,25–0,4 м. З цієї відмітки трапляються подрібнені фрагменти давньоруського посуду, уламки кісток. На глибині 0,6 м виявлено череп (поховання № 1). Під час розчистки кістяка з'ясовано обриси могильної ями, що за кольором заповнення виділялась на тлі оточуючого ґрунту. Загальна глибина поховальної ями становить 0,7 м. Померлий лежав на спині у витягнутому положенні, орієнтований головою на захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, череп повернуто обличчям вліво.

Поверх кістяка і під ним відмічено підсіпку з вугілля. Особливо добре вона помітна в області черепа і верхній частині до тазових кісток. Довжина кістяка – 1,65 м. Кінцівки лівої руки не збереглися; права збереглася частково. Ліва нога витягнута, а права ледь зігнута в коліні. Сліди гробовища не збереглися. В похованні біля кісток стопи лівої ноги знайдено астрагал-амулет з просвердленим отвором для підвішування.

Поховання № 2 відкрито в обрізі дороги, що проходить по території могильника від ферми до села. Ймовірно, частину ґрунту над похованням було знято при спорудженні дороги, тому глибина поховання 0,25–0,4 м.

Померлий лежав витягнуто на спині, руки зігнуті в ліктях таким чином, щоби кінцівка лівої знаходилася на плечі а правої – в лівій частині грудей. Орієнтований головою на північний захід. Ноги витягнуті, притиснуті в колінах. Кістки стоп збереглися не повністю: відсутні розтягнуті гризунами дрібні кісточки. Контур

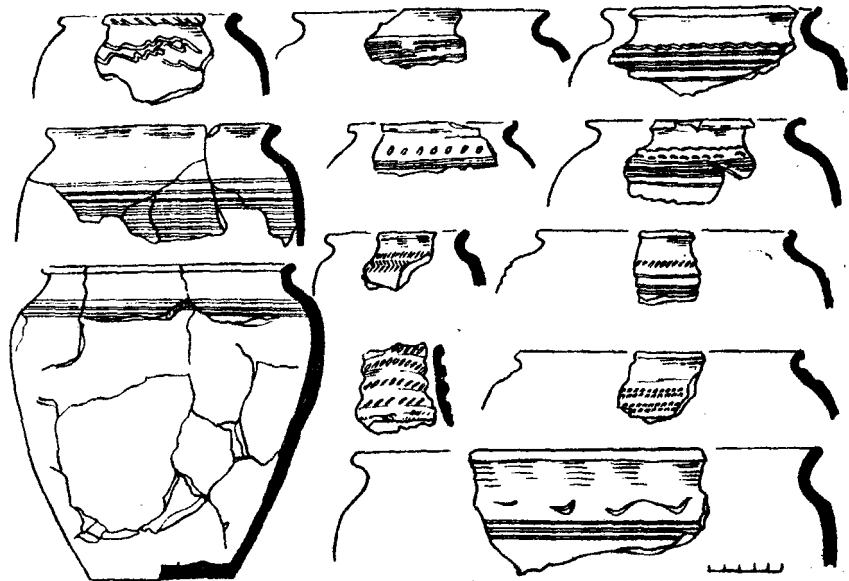

Рис. 39. Полтава. Розкопки на Червоній площі. Зразки кераміки

ри могильної ями та сліди гробовища не простежено, інвентар відсутній.

За повідомленнями місцевих жителів у 60-х роках тут було зруйновано кілька поховань з інвентарем, скляними намистинами, бронзовими персями, крученими бронзовими браслетами, що дає підстави датувати ґрунтовий могильник давньоруським часом.

Могильник біля с. Городне. Розташований на схід від городища й селища з давньоруськими матеріалами (про них йшлося вище) на садибах хут. Могилки, за 0,5–0,7 км від нього. Кургани займають підвищення правого берега р. Мерла при впадінні в неї р. Мерчик. Некрополь складається з 76 насипів напівсферичної форми висотою 0,5–1,5 м діаметром 4–6 м. Загальна площа могильника по осі північ-північний схід – південь-південний захід дорівнює 340 м, найбільша ширина в центральній частині – близько 85 м. Найбільше скупчення курганних насипів відмічається у центральній частині. Тут є насипи висотою до 3,5 м. На північній – північно-західній ділянці могильника є поодинокі кургани. На задернованій поверхні слідів рівчаків навколо насипів не зафіксовано (рис. 37).

Могильник досліджувався археологічною експедицією Донецького університету 1973–1976 рр. [Моруженко, Косиков. – 1977. – С. 283–287]. Досліджено 38 курганів. Більшість з них містять поховання з трупопокладенням на рівні давнього горизонту. В профі-

лях курганів яких-небудь конструктивних деталей не простежено. Кістяки в більшості мають північно-західну орієнтацію; в основі й тілі насипу виявлено вуглинки.

Ряд курганів містять по два й більше поховань: деякі з них, мабуть, одночасні, про що свідчить гомогенна структура насипу без помітних слідів прокопів та підсипки (кургани № 1, 4, 31). Разом з тим є й кургани, котрі містять трупопокладення на рівні горизонту, але з південно-східною орієнтацією померлих (№ 35). Суттєво, що в кургані № 35, за 1 м на північ від небіжчика, розчищено череп коня, а за 0,7 м північніше – кістяк дитини з північною орієнтацією.

Більшість кістяків покладено витягнуто на спині. Положення рук різноманітне: витягнуті вздовж тулуба (№ 1, 4, 2, 11); на кістках тазу (№ 12); з правицею на грудях (№ 31); правиця на лівому плечі (поховання № 1 в кургані № 35).

Поховальний інвентар представлено: уламками гончарної (кургани № 4 і 31) та ліпної кераміки роменського типу (курган № 11); залізними ножами з прямою або злегка зігнутою спинкою (кургани № 1, 2, 4, 35 й ін.); спіралеподібними бронзовими підвісками (поховання № 1 в кургані № 1, поховання № 1 в кургані № 4, поховання кургану № 31); бронзовими овальнощитковими вусатими персями (поховання № 2 у кургані № 41); сердоліковими кулеподібними та біпірамідальними, пастовими зонними й очковими скляними із золотою та срібною прокладкою намистинами бочкоподібної форми, а також намистом з бісеру різного кольору (у всіх жіночих похованнях, обох похованнях у курганах № 1, 4, 11, 31 та ін.). В деяких похованнях знайдено залізні цвяхи від домовин (поховання № 2 кургану № 1, курган № 36).

Як бачимо, поховальний інвентар типовий для давньоруських могильників досить широких територій [Самоквасов, 1908. – С. 17; Арциховский, 1931; Соловьева, 1956. – С. 167–170; Моця. – 1987]. Однак найближчій аналогії як за обрядом поховання, так і інвентарем простежуються серед матеріалів розкопок курганів поблизу с. Ніцаха [Мельник, 1905. – С. 698] й некрополя біля с. Кам'яне Сумської області.

Датується могильник межами X–XIII ст., що підтверджують добре датовані речі з поховань. Так, вусаті овальнощиткові персні, датовані X – початком XII ст., відомі у різних районах розселення східнослов'янських племен [Самоквасов, 1915. – Табл. XII–XXIV; Недошивина, 1967. – Рис. 31; Арциховский, 1931. – С. 61–62, 74]. До XI–XII ст. відносяться й золочені скляні намистини [Щапова, 1956. – С. 178]. Скляна реберчата намистина бірюзового кольору (курган № 4) можна датувати XI–XIII ст. [Щапова, 1956. – С. 275. – Табл. II]. Сердолікові намистини, що зрідка трапляються у слов'ян

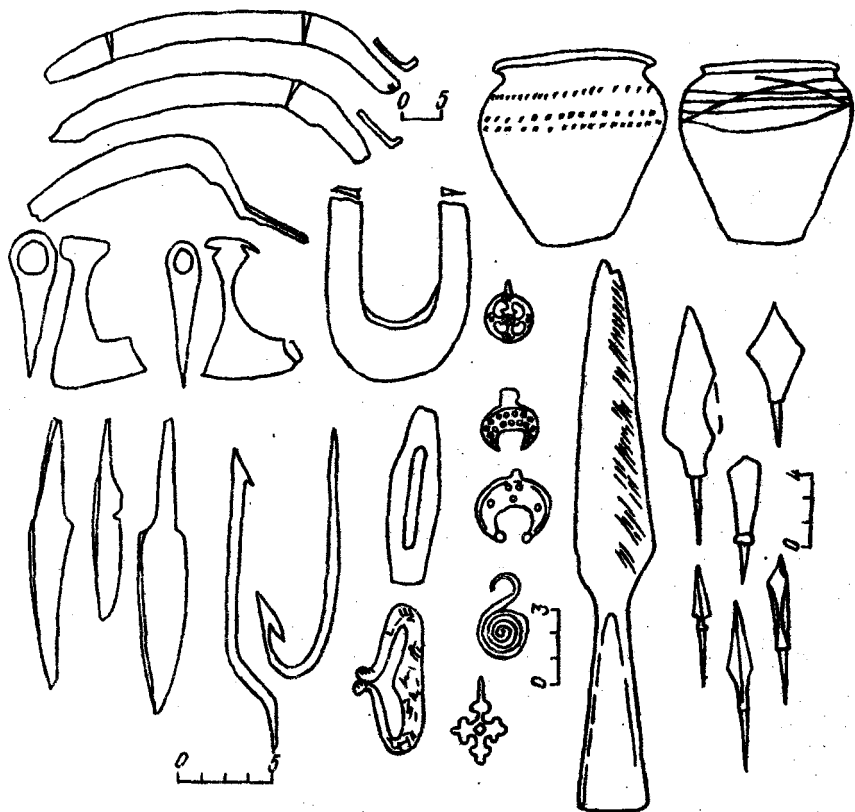

Рис. 40. Донецьке. Кераміка, знаряддя праці, прикраси (за В. А. Шрамком)

і поширені у Східній Європі з VI ст., характерні для набору прикрас алаано-болгарського населення [Деопик, 1961. – С. 211; Плетнева, 1987. – Рис. 67, 59–63]. У даному випадку їх хронологія не виходить за межі X ст.

До XI ст. відносяться бронзові спіралеподібні підвіски [Рыбаков, 1949. – С. 84], а також полив'яні писанки (курган № 31). Останні за класифікацією Т. І. Макарової відносяться до другої групи і не виходять за межі XI ст. [1966. – С. 142].

Говорячи про хронологію могильника поблизу с. Городне, необхідно назвати і клейма на денцях посудин. Вони мають аналогії серед керамічного комплексу давньоруського Пліснеська [Кучера, 1960. – С. 117] й поширені на значних територіях Давньоруської держави [Монгайт, 1955. – С. 120].

Щодо племінної атрибуції населення, яке залишило могиль-

ник, то вона засвідчується специфічними особливостями поховального обряду: західна орієнтація трупопокладень на горизонті; наявність курганів з трупоспаленням на стороні. Це, на нашу думку, може говорити й про належність похованих до сіверянського союзу племен [Березовець, 1969. – С. 11; Седов, 1970. – С. 127–130]. Разом з тим наявність поховання в кургані № 35 з південно-східною орієнтацією небіжчика у супроводі кінського черепа може вказувати на присутність у племінному складі населення певного кочовницького компонента [Федоров-Давидов, 1966. – С. 126].

Аналіз матеріалів могильника і зроблені спостереження дають підстави говорити про просування сіверян на південний схід від району первісного мешкання в зону чітко вираженого степового ландшафту та про неоднорідність етнічного складу населення південно-східного прикордоння Київської Русі у X–XII ст.

Серед районів Східної Європи, що склали територію Давньоруської держави, особливе місце займає Дніпровське Лівобережжя, або, якщо взяти ширше, Дніпро-Донське межиріччя. Цей регіон завдяки своєму географічному положенню є маргінальним (Лісостеп і Степ). Разом з тим він також є і районом безпосереднього стику осілого землеробського, головним чином слов'янського, населення з різноетнічними племенами з кочовим, або напівкочовим господарством. Як і всі контактні в етнокультурному відношенні, Дніпровське Лівобережжя у I тис. н. е. є досить строкатим.

Для першої половини розглядуваного тисячоліття найбільш яскравим культурним явищем справедливо визнається черняхівська культура, тоді як для другої половини – пам'ятки колочинського і пеньківського типів, а також волинцевсько-роменської (сіверянської) і салтівської культур. З них дві останні безпосередньо передують моменту утворення Київської Русі й займають значне місце в історії населення розглядуваної території.

Не вирішуючи тут спірні питання, пов'язані з проблемою культурно-генетичної спадкоємності, вважаємо за доцільне вказати на визнану більшістю фахівців (Д. Т. Березовець, І. І. Ляпушкін, П. М. Третьяков, М. І. Артамонов, Б. В. Седов та ін.) безумовно слов'янську приналежність роменської культури. Не викликає сумнівів й та обставина, що роменська культура є археологічним еквівалентом сіверянського племінного Союзу [Березовець, 1969. – С. 18; 1953. – С. 22–24; Сухобоков, 1986. – С. 191–202; Брайчевський, 1969. – С. 134], бо згідно з повідомленням літопису сіверяни займали землі вздовж лівих приток Дніпра [ПВЛ. – С. 11].

Пам'ятки роменської культури, які є наслідком подальшого розвитку старожитностей волинцевського типу (Д. Т. Березовець, М. М. Третьяков та ін.), значно відрізняються від передуючих їм своїм розташуванням на мисах або останцях корінних берегів Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця, сама назва якого вказує на ім'я мешканців його басейну з одного боку, та на південно-східний кордон розселення сіверян – з другого.

На окресленій території роменські укріплені поселення займають головним чином район поширення підзолистих ґрунтів, що може говорити про вибір сіверянами місць для поселень з переважно лісовим ландшафтом.

Крім відміни в топографії і характері поселень роменські пам'ятки різняться від волинцевських і за поховальними звичаями: для останніх властиві ґрунтові поховання трупоспалень в урнах, що змінюються в роменський час похованнями кремованих на стороні в урнах, які ставилися у верхній частині насипу. Зміна ґрунтових могильників курганными є загальною для всіх східнослов'янських територій і відбиває певний злам в культурному і, вірогідно, соціальному розвитку їх населення [Брайчевський, 1968. – С. 104-106; Моця, 1987. – С. 57] у другій половині I тис. н. е.

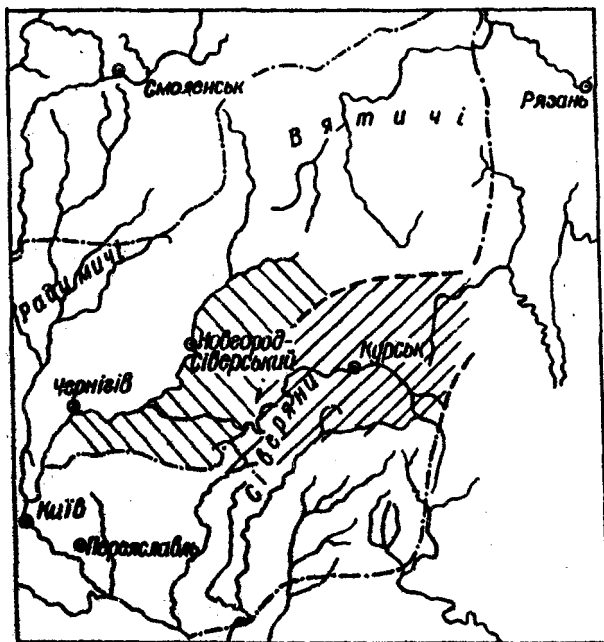

Рис. 41. Давньоруські князівства на Дніпровському Півобережжі у XII–XIII ст. (за В. О. Рибаківим).

Є відміни і в керамічних комплексах, що поєднуються певною схожістю орнаментики. Так, відбитки шнурового штампа по зрізах вінець посудин у пам'ятках волинцевського типу набувають подальшого розвитку і ускладнення в кераміці роменської культури, поряд з більшою розмаїтістю орнаментальних мотивів [Сухобков, 1975. – рис. 58]. На фінальній стадії роменської культури з'являється гончарний посуд, що має певні риси роменських традицій

разом з кружальною технологією виробництва. Ця кераміка є своєрідним відображенням інтеграції роменської культури у загальнодавньоруську культуру Київської Русі.

Разом з тим вказані відміни зовсім не знімають питання про генетичну спорідненість волинцевських і роменських пам'яток, яка виявляється досить чіткою і знаходить свій прояв як у близькості основних рис матеріальної культури, так і в принциповій єдності поховального обряду (урнові поховання кремованих на стороні). Це, на наш погляд, дає змогу вбачати в носіях як волинцевської, так і роменської культури сіверян "Повісті времіньних літ". Тобто можна говорити про два етапи сіверянської культури. Правомірність такої назви полягає в тому, що серед інших східнослов'янських культур додержавного часу вряд чи можна назвати таку, де б культурна своєрідність так відповідала б території і звичаям літописного племені і була б такою стійкою протягом майже 500-річного періоду, разом з тим демонструючи поступовий розвиток (фото 5).

Якщо взагалі названі вище відміни в сіверянській культурі (між волинцевськими і роменськими пам'ятками) пояснюються фактором внутрішнього розвитку слов'ян Дніпровського Лівобережжя, то зміна характеру поселень (відкритих на укріпленні) знаходить пояснення в причинах іншого порядку, а саме: в ускладненні зовнішньополітичної ситуації у Східній Європі, викликаній утворенням в 30-х роках VII ст. Хозарського каганату і його становленням до 70-х років названого століття [Новосельцев, 1990. – С. 88, 92].

На жаль, коло проблем, пов'язаних з історією Хозарського каганату, все ще не можна вважати добре розробленим. Великий інтерес до його історії пояснюється військовою силою та могутністю Хозарської держави, що успішно протистояла таким світовим супердержавам, якими на той час були Арабський халіфат та Візантійська імперія, а також тою історичною роллю, яку вона відіграла в долі багатьох сучасних народів євразійського континенту. В період розвитку Хозарської держави до її складу входили Приуралля, Поволжя, Північний Кавказ, Приазов'я та Подоння, що були заселені різноетнічними кочовими та осілими землеробськими племенами, що перебували на різних рівнях соціально-економічного та культурного розвитку. Ці племена склали етнічний фундамент Хозарської держави, в якому найчисленнішими були болгари та алани, що заселяли території на південному сході Європи, тобто у Приазов'ї, Північному Кавказі та в басейні Дону. Саме вони створили салтово-маяцьку (салтівську) культуру, що згодом стала державною культурою Хозарського каганату [Плетнева. – 1987. – С. 189].

Разом з Північним Кавказом, де традиції осілого землеробства

налічують не менше трьох тисячоліть, і Причорномор'ям, що упадкувало економічні й культурні досягнення античності, територія Подоння була одним з важливих районів Хозарії, де створювалися передумови виникнення державності кочових народів. Найважливішою з передумов є перехід до землеробства, що передбачає процес осідання на землю. Зрозуміло, що питання про цей процес має особливо важливе значення хоча б тому, що він є прикладом історичного детермінізму, який відповідає певному рівню розвитку суспільства. Цей висновок лежить в річищі сучасних досягнень радянської історичної науки [Плетнева, 1967. – С. 189–190]. Необхідно пам'ятати, що велику роль в седентеризаційних процесах відігравали осілі землеробські племена, завойовані Хозарським каганатом. Тут доцільно згадати висловлене Ф. Енгельсом положення: "при довгочасному завоюванні менш культурний завойовник змушений у величезній більшості випадків пристосовуватися до більш високого господарського становища завойованої країни в тому вигляді, яким воно виявляється після завоювання; він асимілюється підкореним народом і здебільшого змушений засвоювати навіть його мову" [Енгельс. – Твори. – Т. 20. – С. 177].

Підпорядкування осілого землеробського населення і його роль у становленні Хозарської держави відносно добре вивчено в працях фахівців з хозарської проблематики [С. О. Плетньова, О. В. Гадло, М. Г. Магомедов, А. П. Новосельцев, В. К. Міхеєв та ін.]. Цим осілим землеробським населенням були не тільки алани Північного Кавказу, Подоння та мешканці міст Причорноморсько-Азовського басейну, але й данники самого каганату – східнослов'янські племена.

Процес утворення державності у надрах первісно-общинного ладу є процесом настільки повільним і поступовим, що рубіж двох формацій іноді буває ледве помітним для ока наступного історика, як вірно висловився Б. О. Рибаків.

На нашу думку, є підстави розглядати Хозарський каганат як ранньофеодальну державу, оскільки основною ознакою феодальної суспільно-економічної формації, як відомо, є приватна власність на землю та ієрархічна структура держави. Ці ознаки стали традиційними в Хозарії, про що можна судити з листа хозарського царя Йосипа Іспанському раввіну Хасдаю, в якому йдеться про спадкоємність у володінні землею і складну побудову півної верхівки в його державі.

Осідання кочовиків на землю та утворення держави викликало швидке зростання продуктивних сил в Хозарії, що й обумовило її активну зовнішню політику, деяких аспектів якої ми торкалися вище. Зараз нас цікавить час поширення влади Хозарського каганату на східнослов'янські землі. Згідно з думкою більшості

істориків це відбулося у VIII ст., коли за літописними повідомленнями під хозарським пануванням перебували вятичі, сіверяни, радимичі, підпорядкувалися хозарам і поляни*.

Хозарська експансія на східнослов'янські землі в Середньому Подніпров'ї в той час не зустріла ніякої протидії: могутньої военно-політичної організації, якою була Русь, вже не існувало, оскільки вона вичерпала сили у Дунайсько-Балканських війнах VI-VII ст. Підкорення слов'янських племен Хозарський каганат здійснював через алано-болгарські племена [Плетнева, 1989. – С. 282], що знаходилися у територіальній близькості до Середнього Подніпров'я в цілому і Лівобережжя безпосередньо. Наявність войовничих сусідів і викликала появу укріплених сіверянських (роменських) поселень-городищ, що розташовані гніздами (по 5-9) вздовж стрімких берегів лівих приток Дніпра. Розглядаючи питання про населення Лівобережної України напередодні утворення Київської Русі, Б. О. Рибаків висловив думку, що ці поселення "є не особливою археологічною культурою, а формою пристосування давньоруського, степового селянства до суворих умов життя в небезпечній зоні" [1972. – С. 17].

З першою частиною цього твердження ніяк не можна погодитися: волинцевські та роменські пам'ятки, як про це йшлося вище, мають необхідний асортимент ознак, якими визначається археологічна культура. Крім цього, їм властиві специфічні риси, що виділяють їх з кола інших східнослов'янських старожитностей (йдеться про оригінальну орнаментацию кераміки, слабкими аналогіями якої є прикрашання посуду на борщевських пам'ятках [Вин-

* У зв'язку з цим виникає питання, яким чином даниками хозар стали радимичі, що розселилися в басейні р. Сож, далеко на північний схід від земель вятичів і сіверян, а також полян. Нагадаємо, що свого часу Б. О. Рибаків було показано просування якоїсь частини племінного союзу радимичів у басейн верхньої течії Псла, де щільність сіверянського населення була невеликою і радимичі мали можливість черезсмужного розселення разом з сіверянами. До того ж є незайма нагадати, що одними з складових роменської культури були пам'ятки колочинського типу, основний ареал яких знаходиться в центральній та південній Білорусії. Відомі вони також і в Курському Посеймі, а також у верхів'ях Псла та Ворскли. Гадаємо, що їх наявність може свідчити на користь просування предків радимичів ще в середині VIII ст. у відносно незаселені райони Дніпровського Лівобережжя. Інтеграція колочинських елементів в роменську культуру проходила у VII-VIII ст., тобто на волинцевському етапі. Отже, ми вважаємо, що данину хозарам сплачували саме ці радимичі, які разом з сіверянами мешкали на слов'янсько-сальтвському прикордонні.

Не розглядаючи питання про характер данини, навіть при врахуванні легендарного епізоду про її сплату мечами, що нібито зробили поляни, факт відносин панування і підпорядкування між полянами і хозарами протягом 100 років запоручувати важко. На думку С. О. Плетнєвої, поляни сплачували данину недовго, бо хозари "відступилися від сильного і далекого народу", а замість того обклали даниною радимичів [1986. – С. 58], що у географічному відношенні мешкали ще далі.

ников, 1974. – С. 25–26; 1984], відсутню на посуді інших пам'яток переддержавних культур).

Проти другої частини наведеного висновку важко щось заперечити. В ній з достатньою певністю окреслено ситуацію на Лівобережній Україні в останню третину I і першу третину II тис. н. е. Городища, що простяглися вздовж Сіверського Дінця, Ворскли, Псла, Сули, Сейма й Десни, являють кілька ліній оборони, що перешкоджали просуванню кочовиків у внутрішні слов'янські землі. Вже під час утворення та на ранньому етапі існування давньоруської держави Дніпровське Лівобережжя об'єктивно слугувало завданням загальнодержавної оборони.

Протягом VIII–IX ст. на території східнослов'янських племен відбувається процес консолідації середньодніпровських племен навколо Києва та сіверян навколо Чернігова. Цей процес не всюди протікав однаково. Східні сіверяни разом з радимичськими колоністами все ще залишалися під егідою слабнучого Хозарського каганату до 80-х років IX ст. Перші київські князі розуміли життєву важливість Дніпровського Лівобережжя для молодого давньоруської держави. Про це свідчать походи Олега у 884/885 рр., внаслідок яких до Київської Русі приєднано західну частину сіверян та радимичів [ПВЛ. – 1950. – С. 315].

На нашу думку, це не було завоюванням, оскільки накладання "легкої данини" на ці племена скоріше свідчить про добровільне приєднання їх до складу давньоруської держави. Вірогідно, що не всі сіверяни увійшли до Київської Русі: значна частина східнослов'янських племен на сході зберігала якісь відношення з Хозарським каганатом і у X ст. На користь цього може говорити й обіг східної монети на територіях, зайнятих слов'янськими племенами "хозарської групи". Незайвим буде нагадати, що саме на їхню територію припадає три чверті відомих зараз скарбів арабських дрігемів, найраніші з яких датуються початком VIII ст., а найпізніші – 70-и роками X ст., тобто часом після походів Святослава. Під 964 р. "Повість врем'яних літ" сповіщає про його похід у землі вятичів, а під 965 р. у Подоння, де він взяв Білу Вежу ("одоль Святославъ хозарам и град ихъ и Бѣлу Вежу взя, и ясы побѣди и касогы"). Вірогідно, що наслідком цього походу було приєднання донських вятичів, про накладання данини на яких літописець повідомляє під 966 р.

У IX ст. печеніги захопили причорноморські степи, а у X ст. підійшли до слов'янських земель на південно-східному прикордонні Київської Русі. Поява нової небезпеки викликала деяке переміщення населення з віддалених районів у внутрішні після загибелі багатьох поселень в першій половині X ст. на берегах Сіверського Дінця, Ворскли, Псла. Небезпека печенізьких набігів

особливо посилилася наприкінці 60-х років X ст., коли боротьба з кочовиками, за висловом літописця "бѣ бѣспереступна".

Загострення воєнної ситуації вимагало термінових дій для укріплення Давньоруської держави. Якщо Святослав обмежився лише даниною, то Володимир I проводить реформи на знов приєднаних землях після походів на вятичів під 982 р. і радимичів у 984 р. Разом з тим він розпочинає будівництво нових і реконструкцію старих роменських фортець, посилюючи гарнізони за рахунок переселення сюди представників племінної верхівки "...и поча ставити городы по Деснѣ и по Вострі, и по Трубежеви, и по Сульѣ и по Стугнѣ. И поча нарубати мужѣ лучших от словенѣ, и от кривичѣ, и от чюди, и от вятичѣ, и от сихѣ населли грады; бѣ бо рать от печенѣгѣ" [ПВЛ. – 1950. – С. 83]. Як витікає з цього повідомлення, переселення "мужей лучших" з різних внутрішніх районів східнослов'янських (і не лише слов'янських) земель на східні кордони давньоруської держави відповідало завданням державної безпеки. Ці завдання, таким чином, ставали спільними для всіх племен і народів, в тому числі й тих, кому небезпека набігів безпосередньо не загрожувала.

Археологічно переселенська політика Володимира знаходить підтвердження в матеріалах розкопок могильників та укріплених поселень південно-східного прикордоння, в околицях Обоєні (верхів'я Псла), у верхньому Поворсклі, де виявлені речі, властиві радимичам, вятичам, кривичам, іншим слов'янським та неслов'янським племенам, що входили до складу давньоруської держави. Цю внутрішню політику успадкували і нащадки Володимира I. Так, відомий факт переселення мешканців донецьких городищ у 1111 р. на сучасну Чернігівщину; нагадаймо і переселення мешканців Друцка на Нижнє Посулля. Така політика переслідувала дві мети: руйнування родо-племінних відносин та укріплення загальнодержавних кордонів.

Найвиразніше переселенська політика київських князів виявилася під час дослідження фортець Посульської оборонної лінії, зокрема у фортеці-гавані Воїн [Довженок, Юра, Гончаров, 1966. – С. 64–103] і давньоруського міста Желни. Так, в інвентарі поховань могильника близько сучасного с. Жовнин знайдено скроневі кільця сіверян, радимичів, кривичів, речі фінно-угрського походження ("чудь"), а також особистого вбрання східнобалтських племен ("голядь") [Моця, 1987. – С. 106–124].

Система міст-фортець доповнювалася укріпленнями другого порядку, так званими "змівими валами", залишки яких і зараз можна бачити вздовж берегів Сули. Не виключено, що саме про ці укріплення повідомляє єпископ Брунон на своєму

шляху з Києва до печенігів, говорячи про "міцну та довгу ограду" на відстані двох днів путі від столиці давньоруської держави*.

Наведені дані дозволяють вважати Посулля південно-східним рубежем Київської Русі, кордоном державним, але ніяк не етнічним, оскільки і за межами посульської оборонної лінії ми маємо залишки давньоруських поселень на берегах Псла, Ворскли, Сіверського Дінця (рис. 48). Тому й сучасниками автора "Слова о полку Игореве" похід за Сулу сприймався як видатний воїнський подвиг [Рыбаков, 1971. - С. 57].

У зв'язку з цим виникає питання про наявність осілого землеробського давньоруського населення у XI-XIII ст. в районах Дніпровського Лівобережжя на схід від Сули, що, в свою чергу, ставить інше питання: якщо воно існувало, то в яких відносинах воно перебувало з печенігами, або половцями, і центральною владою?

Ми вважаємо, що археологічні дослідження дають необхідні матеріали для вирішення цих питань. Після суцільного обстеження басейнів лівих приток Дніпра з'ясовано, що на більшості роменських поселень життя продовжувалося і в давньоруський період. При цьому воно уявляється не менш інтенсивним, ніж в попередні часи. Так, у XI ст. знову заселяється Донецьке городище, що згодом відоме як місто Донець вітчизняних літописів [Шрамко, 1962. - С. 331]; аналогічна картина відмічається і в літописній Лтаві на Ворсклі [Ляпушкин, 1961. - С. 70-75]. Нами простежено існування давньоруських поселень на городищах біля с. Ніцаха (верхів'я Ворскли) та біля с. Кам'яне (середня течія Псла), багаторічні розкопки яких дозволяють говорити про загальнодавньоруський характер культури їх населення, деякою мірою ускладненої іноземними елементами. Загальний давньоруський характер культури знаходить свій прояв, зокрема, у християнізації населення південно-східних районів Лівобережжя.

Так, розкопки могильників біля с. Кам'яне (40 курганів), хут. Зелений Гай (близько 30 поховань) та с. Городне (понад 40 насипів) засвідчують західну або північно-західну орієнтацію похованих за обрядом трупопокладення на горизонті і в неглибоких ямах, або в насипу. У більшості випадків простежено наявність вугілля та попелу в насипах, або кільцевих ровиках; в деяких курганах виявлено урнові поховання спалених на стороні (Кам'яне), а також поховання у супроводі кінських кістяків (Городне). Ці факти говорять не лише про язичницькі пережитки, але й вказують на етнічну неоднорідність населення цього маргінального з кочовим степом району Лівобережного Лісостепу. Хоча в жодно-

* Памятники истории Киевского государства IX-XIII вв. - Ленинград, 1936. - С. 76.

му з розкопаних курганів не виявлено речей християнського культу, християнська приналежність небіжчиків не викликає сумнівів. Це підтверджується знахідками енкалпіону і натільних іконок на городищі поблизу с. Кам'яне, кам'яних хрестиків (Ніцаха, Донецьке), налобних срібних вінців (Зелений Гай), що є незаперечним аргументом на користь християнізації населення.

Таким чином, ми маємо всі підстави вбачати в населенні південно-східного Лівобережжя той самий слов'янський етнічний масив, що й в центральних районах, з спільною матеріальною і духовною культурою. Відмічені іноетнічні елементи в даному випадку не протирічать висловленому положенню через власну невагомість на загальному тлі.

Населення Дніпровського Лівобережжя у X–XIII ст. і у східних районах було переважно сіверянським (severia на картах XV–XVII ст.), але з вихідцями з інших східнослов'янських племен. Можливо, що у складі сіверянського населення перебували й етнічні компоненти салтівської культури; найімовірніше, це були алани-яси, які мали давні традиції осілости і землеробства на даній території [Сухобоков, 1975. – С. 148–143; Плетнева, 1989. – С. 289].

Картографування давньоруських пам'яток на території Дніпровського Лівобережжя показує більш щільну заселеність щодо попереднього часу. Так, якщо для другої половини I тис. відомо загалом близько 250 пам'яток, то лише для перших століть II тис. нараховується 180 пунктів з матеріалами давньоруської культури X–XII ст. Виходячи з літописного визначення території сіверянського племінного об'єднання (по Десні, Сейму, Сулі), з одного боку, і наявності сіверянських поселень й могильників у басейні Сіверського Дінця, далеко за Сулою – з другого, уявляється можливим говорити про успішну колонізацію не лише лісостепових, а й степових районів даної території у XI–XIII ст. В цьому відношенні показовим є: район нижньої течії Псла, вздовж лівого берега Дніпра і басейн Ворскли, де зафіксовано близько 30 пунктів з давньоруськими матеріалами (понад 20 давньоруських поселень відмічено ще далі на схід).

Значну групу пам'яток давньоруської культури виявлено в Надпоріжжі. Можливо, вони слугували опорними пунктами – факторами Київської Русі в її зв'язках з Тмутараканню та Північним Кавказом, а через них з країнами Сходу. Цікаво, що на лівому березі порожистої частини Дніпра фахівці відмічають наявність роменської кераміки [Сміленко, 1975. – С. 161–177], що, на нашу думку, може свідчити на користь більш раннього засвоєння сіверянами цього регіону, для якого з давніх давньох властиве змішання різних етнічних і племінних компонентів.

У межах розглядуваної території не всі поселення були одно-

часові. Щільність давньоруського населення не могла бути постійною в цьому неспокійному районі: через загострення зовнішньої небезпеки населення відступало до внутрішніх земель. Такими були переселення у Чернігівську землю мешканців Білої Вежі у 1117 р. Звичайно, наведений факт не є поодиноким, проте на Сході лівобережних земель Київської держави поселення давньоруських землеробів існують аж до нової хвилі кочовиків – наприкінці 30-х років XIII ст.

Кілька зауважень щодо юрисдикції південно-східних околиць Давньоруської держави. Як відомо, після входження сіверян до складу Київської Русі, їх територія безпосередньо підпорядковувалася великокнязівській адміністрації. Першим суверенним князем чернігово-сіверським і тмутараканським став Мстислав, після смерті якого і до 1054 р. сіверянська земля знов підпадає центральній владі. В XI ст. починається процес відокремлення земель (князівств), що завершується в першій половині XII ст.

З утворенням на Лівобережжі Чернігівського та Переяславського князівств, землі по басейнах Псла, Ворскли і Сіверського Дінця, а також Посейм'я (в різні періоди міжусобної боротьби) потрапляють під владу переяславських князівств. Однак необхідно зазначити, що їхня влада в цьому південно-східному регіоні в умовах постійних набігів нерідко була лише номінальною. Проте не можна погодитися з думкою, нібито давньоруське населення, що мешкало на схід від Сули, перебувало у залежності від кочовиків [Довженок, Юра, Гончаров, 1966. – С. 9]. Ми не маємо ні археологічних, ні писемних даних, які свідчили б на користь цієї думки. З іншого боку, відсутність шарів пожеж, датованих XI–XII ст., на більшості давньоруських поселень південно-східного порубіжжя начебто дозволяє говорити про мирні відносини її населення з кочовиками, безумовно, зацікавленими в торгово-економічних зв'язках з осілим населенням. Тут доцільно згадати "половецькі" міста Сугров, Балін, Шарукань на Сіверському Дінці, заселені, на думку С. О. Плетнєвої аланами-ясами, що мали власного князя, але під пануванням половців [Плетнєва, 1975. – С. 271]. Характерно, що літописи, повідомляючи про події 1111 та 1116 рр., відмічають дружнє ставлення мешканців цих міст до слов'ян. Це може говорити про наявність давньоруського етнічного компонента у складі населення згаданих міст.

Інакше складалася ситуація на самому краї східно-слов'янських земель, де наприкінці X ст. згасає життя на борщевських та салтівських пам'ятках. Причому їх загибель пов'язують з походами Святослава (964–965 рр.), що призвели до падіння Хозарського каганату і салтівської культури [Брайчевський, 1968. – С. 176]. На нашу думку, причиною занепаду донських слов'янських, як і сал-

тівських, поселень стали набіги печенігів. Саме так пояснює літопис будівництво фортець на кордонах Русі Володимиром I та Ярославом Мудрим у 30-і роки XI ст. Після проведення Руссю певних заходів тиск печенігів послаблюється і з середини XI ст. встановлюється відносний спокій, що дозволило населенню відновити освоєння Подоння та Приазов'я. Опорними пунктами в цьому регіоні стали Біла Вежа та Тмутаракань. Під тиском половців до середини XII ст. руське населення залишило ці райони, а Приазов'я та Подоння опинилися під половцями й, таким чином, були виключені з процесу формування території давньоруської держави.

Разом з тим у названих районах якась частина давньоруського населення призвичаїлася до нових умов. На це вказує наявність неукріплених поселень з матеріалами давньоруської культури в Приазовсько-Донському басейні. В цьому населенні вбачають літописних бродників [Артамонов, 1929. – С. 106; 1958. – С. 84; Плетнева, 1964. – С. 26, 31–32; 1975. – С. 280; 1981. – С. 221], які політично і юридично не залежали від влади руських князів, являючи собою спільність з самоврядуванням на зразок козацької демократії пізнього середньовіччя [Плетнева, 1964. – С. 32]. Не виключено, що серед бродників були якісь слов'янізовані та християнізовані половці, тим більше, що є певні підстави говорити про наявність такого процесу в XII–XIII ст. [Плетнева, 1958. – С. 185].

Таким чином, аналіз писемних та археологічних даних дає підстави твердити про наявність не лише давньоруського населення на схід від Сули, але й про те, що під його впливом у середовищі кочовиків відбувалися складні процеси седентаризації та розвитку землеробства, зародження феодалізму та складання народності. Ці процеси були перервані навалюю нової хвилі кочовиків у 20-х роках XIII ст. Про загальний характер половецько-давньоруських відносин наприкінці розглядуваного періоду говорить факт звернення половців, очолюваних Юрієм Кончаковичем і Бастієм до руських у 1224 р. як до заступників у боротьбі з татаро-монгольською навалюю.

Звичайно, за браком місця в даній праці було б наївним намагатися достатньою мірою висвітлити всі питання соціально-економічного та культурного розвитку населення східних районів Дніпровського Лівобережжя протягом VIII–XIII ст. Проте ми не ставили перед собою такої мети, обмежившись розглядом досить складних питань етноісторичного розвитку населення даної території напередодні та в часи існування Київської Русі на основі археологічних матеріалів.

- Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч. – 2-е изд. – Т. 21. – С. 23–178.
- Алихова А. Е., 1963. Авдеевское селище и могильник // МИА. – № 108. – С. 68–84.
- Амброс А. К., 1971, а–б. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. // СА. – № 2. – С. 96–124; № 3. – С. 106–134.
- Айбабин А. И., 1973. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа. // СА, № 3. – С. 63–72.
- Айбабин А. И., 1987. Хронология могильников раннесредневекового Крыма. // Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Киев. – 15 с.
- Артамонов М. И., 1965. Средневековые поселения на Нижнем Дону // ИГАИМК. – Вып. 131. – 118 с.
- Артамонов М. И., 1940. Саркел и некоторые другие поселения северо-западной Хазарии // СА, № 4. – С. 130–167.
- Артамонов М. И., 1958. Саркел–Белая Вежа. // МИА. – № 62. – С. 7–84.
- Артамонов М. И., 1962. История хазар. – Л.: Гос. Эрмитаж. – 524 с.
- Артамонов М. И., 1967. Вопросы расселения славян и советская археология // Проблемы всеобщей истории. – Л. – С. 29–70.
- Арцишевская Л. В., 1963. – Могильник раннеславянского времени на Десне // МИА. – № 108. – С. 85–96.
- Арциховский А. В., 1930. Курганы вятичей // РАНИОН. – 223 с.
- Бабенко В. А., 1911. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского могильника в 1908 г. // Труды XIV АС. – М. – Т. 3. – 41 с.
- Бабенко В. А., 1914. Памятники хазарской культуры на юге России. Каменный город // Труды XV АС. – М. – Т. 1. – С. 464–470.
- Багалей Д. И., 1882. История Северной земли до половины XIV ст. – Киев.
- Багалей Д. И., 1905. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. // Труды XII АС. – М. – Т. 1. – С. 1–92.
- Баранов И. А., 1977. Ранние болгары в Крыму (локальный вариант салтово-маяцкой культуры) // Автореф. ... дис. ... канд. ист. наук. – Киев. – 27 с.
- Баранов И. А., 1981. Некоторые вопросы изучения тюрко-болгарских памятников Крыма // Плиска–Преслав. – София. – Т. 2. – С. 57–71.
- Баранов И. А., 1990. Таврика в эпоху раннего средневековья. – Киев. – С. 166.
- Барсов Н. П., 1885. Очерки русской исторической географии. География начальной (несторовой) летописи. – Варшава. – 2-е изд. – IV – 368 с.
- Барцова Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. А., 1972. Металл черняховской культуры // МИА. – № 187.
- Башилов В. А., Кузя А. В., 1977. Стратиграфические исследования на Большом Горнальском городище // КСИА. – № 150. – С. 17–23.
- Березовец Д. Т., 1952. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. – Т. 3. – С. 242–250.
- Березовец Д. Т., 1953. Археологические памятники летописных северян. // КСИАУ. – Вып. 2. – С. 25–26.
- Березовец Д. Т., 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949–1950 рр. // АП УРСР. – Т. 5. – С. 49–60.
- Березовец Д. Т., 1965. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. – Вып. 19. – С. 47–67.

- Березовец Д. Т., 1967. Новые раскопки у с. Волынцево // АИУ 1965–1966 гг. – Киев. – С. 166–169.
- Березовец Д. Т., 1969. Северяне (перед образованием Киевской Руси) // Автореф. ... дисс. ... канд. ист. наук. – М. – 36 с.
- Березовець Д. Т., 1970. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. – Вип. 24. – С. 59–74.
- Березовець Д. Т., 1975. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцевського та роменського типів) // Археологія Української РСР. – К. – Т. 3. – С. 136–150.
- Веспальчев В. Ф., 1911. Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губернии // Труды XIV АС. – М. – С. 214–215.
- Бидзила В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В., 1983. – История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. – III в. н. э.). – Киев.
- Бобринский А. А., 1978. Гончарство Восточной Европы. – М. – 272 с.
- Блифельд Д. Л., 1977. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К. – 235 с.
- Брайчевський М. Ю., 1968. Походження Русі. – К. – 310 с.
- Виноградский Ю. С., 1952. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ – Вып. 1. – С. 50–52.
- Винников А. З., 1974. Славяне Верхнего и Среднего Подонья VIII–X вв. (по керамическому материалу) // Автореф. ... дисс. ... канд. ист. наук. – М. – 24 с.
- Винников А. З., 1984. Славянские курганы лесостепного Дона. Воронеж: изд. ВГУ. – 192 с.
- Вознесенская Г. А., 1972. Техника обработки железа и стали // МИА. – № 187. – С. 8–39.
- Генинг В. Ф., 1979. Хронология поясной гарнитуры I тыс. н. э. (по материалам могильников Прикамья) // КСИА. – Вып. 158. – С. 96–106.
- Гиллом де Рубрук., 1957. Путешествие в восточные страны // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М. – С. 87–104.
- Гончаров В. К., 1963. Лука Райковецкая // МИА. – № 108. – С. 263–315.
- Гопак В. Д., 1976. – Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI–XIII вв. н. э // Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Киев. – 19 с.
- Гороховский Е. Л., 1988. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. // Автореф. ... дисс. ... канд. ист. наук. – Киев. – 21 с.
- Горюнов Е. А., 1972. Селище Целиков Бугор // КСИА. – Вып. 129. – С. 42–46.
- Горюнов Е. А., 1973. Некоторые вопросы истории Днепровского лесостепного Левобережья в V – нач. VIII вв. // СА. – № 4. – С. 99–112.
- Горюнов Е. А., 1975. О памятниках волынцевского типа // КСИА. – Вып. 144. – С. 3–10.
- Горюнов Е. О., 1975 а. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е. // Археологія. – Т. 18. – С. 42–50.
- Горюнов Е. А., 1981. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л. – 133 с.
- Григорьев А. В., 1989. Раскопки у с. Горбова // АО – 1981 г. – С. 254–255.
- Готье Ю. В., 1927. Кто были обитатели Верхнего Салтова? // ИГАИМК. – Вып. 5. – С. 65–84.
- Готье Ю. В., 1930. Железный век в Восточной Европе. – М.: Л.; ГИЗ. – 280 с.
- Гуревич Ф. Д., 1981. Древний Новогрудок. Посад. Окольный город. – Л. – 160 с.
- Даниленко В. М., 1976. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. – Т. 19. – С. 65–92.
- Деопик В. Б., 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI–IX вв. // СА. – № 3. – С. 202.
- Деопик В. Б., 1963. Классификация и хронология аланских украшений VI–IX вв. // МИА. – № 114. – С. 122–147.
- Дмитрюков А. А., 1854. Городища и курганы в Суджанском и Рьльском уездах // Вестник РГО. – 4, 2. – кн. 4. – С. 26–37.
- Доаженок В. Й., 1953. Феодальный масток в эпоху Київської Русі // Археологія. – Т. 7. – С. 10–27.
- Доаженок В. И., 1961. Землеробство древньої Русі. К. – 265 с.
- Дяденко В. Д., 1972. Давньоруський могильник біля с. Жовнин Черкаської області // Матеріали XIII конф. ІА АН УРСР. – К. – С. 316–319.
- Заверняев Ф. М., 1960. Селище бассейна р. Судости // СА. – № 3. – С. 180–194.

- Заверняев Ф. М., 1969. Почепское селище // МИА. — № 160. — С. 88—118.
- Кирпичников А. Н., 1966. Древнерусское оружие // САИ. — Вып. Е1 — 36. М.; Л., Т. 2. — 146 с.
- Кирпичников А. Н., 1973. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ. — Вып. Е1. — 36. — Л. — 112 с.
- Ковалевская В. Б., 1979. Поясные наборы Евразии VI—IX вв. Пряжки // САИ. — Вып. Е 1—2, 58 с.+ 29 табл.
- Колчин Б. А., 1953. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — № 32. — 258 с.
- Колчин Б. А., 1959. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — № 65. — С. 7—120.
- Корзухина Г. Ф., 1946. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X—XII вв. // КСИИМК. — Вып. 13. — С. 45—54.
- Корзухина Г. Ф., 1954. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л.: Изд. АН СССР. — 156 с.
- Корзухина Г. Ф., 1955. К истории Среднего Поднепровья в I тыс. н. э. // СА. — Вып. 22. — С. 61—82.
- Корзухина Г. Ф., 1958. О памятниках "корсунского дела" на Руси // ВВ. — Т. 14. — С. 129—137.
- Краченко Н. М., Терпиловский Р. В., 1988. Киевская культура // Археология Украинской ССР. — Т. 3. — С. 100—113.
- Куза А. В., 1989. Малые города древней Руси. — М.: Наука. — 167 с.
- Кузнецов В. А., 1971. Алания в X—XIII ст. — Орджоникидзе: Сев.-Осетинск. кн. изд-во. — 248 с.
- Кухаренко Ю. В., 1957. Раскопки на городище Хотомель // КСИИМК. — Вып. 68. — С. 90—97.
- Кучера М. П., 1984. Поселения Среднего Поднепровья // ДПСП. — Киев: Наук. думка. — С. 3—27.
- Кучера М. П., 1987. Змиевые валы Среднего Поднепровья. — Киев: Наук. думка. — 207 с.
- Лашук Л. П., 1967. О формах донациональных этнических связей // ВИ. — № 4. — С. 77—92.
- Лашук Л. П., 1968. Опыт типологии этнических общностей средневековых тюрков и монголов // СЭ. — № 1. — С. 95—106.
- Левашова В. П., 1967. — Браслеты // Труды ГИМ. — Вып. 43. — С. 207—252.
- Липкин Ю. Г., 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье // РВД. — Л. — С. 136—152.
- Львова З. А., 1968. Стекланные бусы Старой Ладogi // АСГЭ. — Вып. 10.
- Ляпушкин И. И., 1947. О датировке городищ роменско-борщевской культуры // СА. — № 9. — С. 121—136.
- Ляпушкин И. И., 1949. Старослов'янське населення на території м. Полтави // АП. — Т. 1. — С. 58—75.
- Ляпушкин И. И., 1956. Место роменско-борщевских памятников среди славянских древностей // Вестник ЛГУ. — № 20. — С. 45—60.
- Ляпушкин И. И., 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — № 62. — С. 85—150.
- Ляпушкин И. И., 1958а. Городище Новотроицкое // МИА. — № 74. — 328 с.
- Ляпушкин И. И., 1959. К вопросу о памятниках вольницевского типа // СА. — Т. 29—30. — С. 58—83.
- Ляпушкин И. И., 1961. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — № 104. — С. 215.
- Ляпушкин И. И., 1961а. К вопросу о культурном единстве славян // Исследования по археологии СССР. — Л.: Изд. ЛГУ. — С. 203—209.
- Ляпушкин И. И., 1965. Некоторые вопросы из предистории восточных славян // КСИА. — Вып. 100. — С. 116—125.
- Ляпушкин И. И., 1968. — Славянские памятники Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // МИА. — № 152. — 325 с.
- Ляскоронский В. Г., 1897. История Переяславской земли до половины XVIII ст. — Киев. — 486 с.
- Ляскоронский В. Г., 1907. Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII АС. — М. — Т. 1. — С. 158—210.

- Ляскоронекі В. Г., 1911. Городища, курганы, майданы и длинные (Змиевые) валы, находящиеся в области Днепровского Левобережья // Труды XIV АС. — М. — Т. 3. — С. 1—82.
- Маєродін В. В., 1940. Очерки истории Левобережной Украины. — Л. — 320 с.
- Магомедов М. Г., 1983. Образование Хазарского каганата. — М.: Наука. — 224 с.
- Магура С. С., 1930. Археологічні дослідження на Сумщині року 1929. // ХРАМ. — Т. 1. — С. 33—36.
- Макаренко Н. Е., 1908. Материалы по археологии Полтавской губернии. // Труды ПУАК. — Полтава. — Вып. 5. — 22 с.
- Макаренко Н. Е., 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // ИАК. — Вып. 22. — С. 38—90.
- Макаренко Н. Е., 1911. Археологические исследования 1907—1909 гг. // ИАК. — Вып. 43. — С. 1—130.
- Макаренко Н. Е., 1926. Городище Монастырище // Науковий зб. Істор. секції УАН. — Вып. XIX. — С. 3—23.
- Макаренко Н. Е., 1925 б. Орнаментация керамічних виробів в культурі городищ Роменського типу // Niederlufv sbornik. — Praha. — S. 323—338.
- Мальм В. А., 1967. Подковообразные и кальцевидные застежки-фибулы // Труды ГИМ. — Вып. 43. — С. 149—190.
- Максимов Е. В., 1972. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наук. думка. — 183 с.
- Максимов Е. В., Орлов Р. С., 1974. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // РВД. — С. 11—21.
- Максимов Е. В., 1978. Зарубинецкая культура // Проблемы этногенеза славян. — Киев: Наук. думка. — С. 39—57.
- Максимов Е. В., Терпиловский Р. В., 1978. Поселение киевского типа близ Чернигова // Проблемы этногенеза славян. — Киев. — С. 91—108.
- Мансуров А., 1941. Древнерусские жилища (по материалам раскопок в Старой Рязани) // Изв. — № 2. — 74 с.
- Махно Е. В., 1950. Памятки культуры полей поховань // Археология. — Т. 4. — С. 56—77.
- Махно Е. В., 1952. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — № 82. — С. 9—83.
- Махно Е. В., Самойловский И. М., 1959. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье // МИА. — № 70. — С. 94—101.
- Медведев А. Ф., 1959. Оружие древнего Новгорода // МИА. — № 65. — С. 121—191.
- Медведев А. Ф., 1966. Ручное метательное оружие VIII—XIV вв. // САИ. — Вып. Е 1—36. — 49 с. + 31 табл.
- Минасян Р. С., 1980. Раннеславянский хозяйственно-бытовой инвентарь и его появление в лесной зоне Восточной Европы. // Автореф. ... дисс. ... канд. ист. наук. — Л. — 20 с.
- Мельник Е. Н., 1905. Раскопки курганов в Харьковской губернии // Труды XII АС. — Т. 1. — С. 728—743.
- Мерперт Н. Я., 1951. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК. — Вып. 36. — С. 14—30.
- Мерперт Н. Я., 1955. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. — № 23. — С. 131—168.
- Михеев В. К., 1985. Подонье в составе Хазарского каганата. — Х.: Вища школа. — 147 с.
- Михеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д., 1967. Зброя салтівської культури та її виробництво (спіски) // Питання історії народів СРСР. — Вып. 4. — С. 163—171.
- Монгайт А. Л., 1948. Древние жилища IX—XIII вв. // СЭ. — № 4.
- Монгайт А. Л., 1957. Старая Рязань // МИА. — № 49. — С. 49—225.
- Моруженко А. А., Косиков В. А., 1977. Курганы у с. Городное // СА. — № 1. — С. 281—288.
- Москаленко А. Н., 1965. Городище Титчиha: Из истории древнерусских поселений на Дону. — Воронеж. — 311 с.
- Москаленко А. Н., 1981. Славяне на Дону (Воршевецкая культура). — Воронеж: Изд. ВГУ. — 311 с.
- Моця А. П., 1980. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. по данным погребальных памятников // Автореф. ... дис. ... канд. ист. наук. — Киев. — 19 с.
- Моця А. П., 1987. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — К.: Наукова думка. — 167 с.

- Насонов А. Н., 1951. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. — М.: Изд. АН СССР. — 262 с.
- Никольская Т. Н., 1959. Культура племен бассейна верхней Оки в I тыс. н. э. // МИА. — № 72.
- Никольская Т. Н., 1962. Городище у д. Николо-Ленивец // ПСА. — № 1. — С. 221—230.
- Никольская Т. Н., 1981. Земля аятичей. — М.: Наука. — 294 с.
- Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., 1972. Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). — М.: Наука. — 337 с.
- Падин В. А., 1960. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска // СА. — № 3. — С. 317—319.
- Петрашенко В. А., 1988. — Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX—XIII вв." (26—28 сентября 1988 г.). — С. 98—101.
- Петрашенко В. А., 1989. — Волинцівська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 2. — С. 32—44.
- Плетнева С. А., 1959. Керамика Саркела-Белой Вежи // МИА. — № 75. — С. 212—272.
- Плетнева С. А., 1960. Раннесредневековые поселения верховьев Северного Дона // КСИИМК. — Вып. 79. — С. 3—20.
- Плетнева С. А., 1962. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—IX вв. // СА. — № 1. — С. 83—94.
- Плетнева С. А., 1963. Средневековая керамика Таманского городища // Керамика и стекло Древней Гмударакани. — М. — 185 с.
- Плетнева С. А., 1967. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура // МИА. — № 142. — 197 с.
- Плетнева С. А., 1972. Об этнической неоднородности населения северозападного хазарского пограничья // Новое в археологии. — М. — С. 108—118.
- Плетнева С. А., 1981. Салтово-маяцкая культура // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М. — С. 62—75.
- Плетнева С. А., 1982. Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. — М. — С. 132.
- Плетнева С. А., 1989. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. — М. — 286 с.
- Поболь Л. Д., 1974. Древности середины и третьей четверти I тыс. н. э. в Белорусском Поднепровье // РВД. — Л. — С. 159—180.
- Приходнюк О. М., 1975. Слов'ями на Поділлі (VI—VII ст. н. е.) — К. — 154 с.
- Приходнюк О. М., 1980. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. — К. — 152 с.
- Повесть временных лет. Лаврентьевский список. — М., 1950. — Ч. 1—2. — 404 с.
- Пудовин В. К., 1961. Датировка нижнего слоя могильника Суук-Су // СА. — № 1. — С. 177—185.
- Раппопорт П. А., 1952. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // КСИИМК. — Вып. 48. — С. 107—115.
- Раппопорт П. А., 1956. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА. — № 52. — 183 с.
- Раппопорт П. А., 1969. Про розвиток планової структури давньоруських жител лісо-степової смуги // Слов'яно-руські старожитності. — К. — С. 104—107.
- Раппопорт П. А., 1975. Древнерусское жилище // САИ. — Вып. 61—32. — 178 с.
- Русанова И. П., 1966. Курганы полей X—XII вв. — М.: Наука. — 48 с.
- Русанова И. П., 1976. Славянские древности VI—VII вв. — М.: Наука. — 216 с.
- Рыбаков Б. А., 1947. Поляне и северяне // СЭ. — Вып. 5/6. — С. 81—105.
- Рыбаков Б. А., 1948. Ремесло Древней Руси: М. — 792 с.
- Рыбаков Б. А., 1949. Новый Суджанский клад антского времени // КСИИМК. — Вып. XXVII. — С. 75—90.
- Рыбаков Б. А., 1949 б. Древности Чернигова // МИА. — № 11. — С. 7—102.
- Рыбаков Б. А., 1952. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // КСИИМК. — Вып. 43. — С. 3—44.
- Рыбаков Б. А., 1960. Раскопки в Любече в 1957 г. // КСИИМК. — Вып. 79. — С. 27—34.
- Рыбаков Б. А., 1963. Предпосылки образования Древнерусского государства // Очерки истории СССР. — М. — С. 733—831.
- Рыбаков Б. А., 1939. Анты и Киевская Русь // ВДИ. — № 1. — С. 319—337.
- Рыбаков Б. А., 1963 а. Древняя Русь, сказания, былины, летописи. — М. — 361 с.

- Рыбаков Б. А., 1964. Первые века русской истории. — М.: Наука. — 240 с.
- Рыбаков Б. А., 1971. "Слово о полку Игореве" и его современники. — М. — 293 с.
- Рыбаков Б. А., 1972. Государственная оборонительная система Киевской Руси // Становление раннефеодалных славянских государств. — Киев. — С. 17—18.
- Рыбаков Б. А., 1982. Киевская Русь и русские князья XII—XIII вв. — М. — 591 с.
- Рындина Н. В., 1963. Технология производства Новгородских ювелиров X—XV вв. // МИА. — № 117. — С. 200—268.
- Савчук А. П., 1983. Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслава-Хмельницького // Археологія. — 42. — С. 88—90.
- Самоквасов Д. Я., 1878. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III АС. — Т. 1. — С. 175—224.
- Самоквасов Д. Я., 1908. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам. — М. — 153 с.
- Самоквасов Д. Я., 1908 б. Могилы Русской земли. — М. — 271 с.
- Самоквасов Д. Я., 1916. Могильные древности северянской Черниговщины. — М. — 104 с.
- Седов В. В., 1970. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА. — № 163. — 200 с.
- Седов В. В., 1972. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // СА. — № 4. — С. 118—128.
- Седов В. В., 1979. Происхождение и ранняя история славян. — М. — 156 с.
- Седов В. В., 1982. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М.: Наука. — 327 с.
- Седова М. В., 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода. — М.: Наука. — 195 с.
- Сміленко А. Т., 1975. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К. — 209 с.
- Смирнов А. П., 1964. К вопросу об археологической культуре // СА. — № 4. — С. 3—10.
- Соловьева Г. Ф., 1956. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. — № 25. — С. 138—170.
- Станкевич Я. В., 1962. Шестовицкое поселение и могильник // КСИА. — Вып. 87. — С. 6—30.
- Спицын А. А., 1899. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца // ЖМНП. — № 1. — С. 57—83.
- Спицын А. А., 1893. Людицкий могильник // МАР. — № 14. — М. — С. 36.
- Сухобоков О. В., 1971. Про деякі проблеми вивчення роменської культури // Археологія. — 3. — С. 37—49.
- Сухобоков О. В., 1974. Рятівні розкопки городища біля с. Волокитина // Археологія. — 13. — С. 109—110.
- Сухобоков О. В., 1972. До питання про пам'ятки середини I тис. н. е. на Дніпровському Лівобережжі // Матеріали XIII конференції ІА АН УРСР. — К. — С. 273—277.
- Сухобоков О. В., 1975. Славяне Дніпровського Левобереж'я. — Киев. — 166 с.
- Сухобоков О. В., Иценская О. В., Юренко С. П., 1976. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опощни // ОА 1975 г. — М. — 395 с.
- Сухобоков О. В., 1977. До питання про пам'ятки волинцівського типу // Археологія. — Вип. 21. — С. 50—67.
- Сухобоков О. В., 1978. Некоторые итоги исследований на славяно-древнерусских памятниках Днепрового Левобережья // Тез. докладов XVII конференции Ин-та археологии АН УССР. — Ужгород. — С. 110—111.
- Сухобоков О. В., Юренко С. П., 1978 а. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тыс. н. э. // Проблемы этногенеза славян. — Киев. — С. 124—142.
- Сухобоков О. В., Иценская О. В., Юренко С. П., 1979. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции // АО 1978 г. — М. — С. 318.
- Сухобоков О. В., 1984. Левобережье Днепра // ДПСН. — К. — С. 103—176.
- Сухобоков О. В., 1988. Левобережная Украина в VII—XIII вв. // Чернигов и его округа. — К.: Наук. думка. — С. 46—56.
- Сухобоков О. В., Иценская О. В., Орлов Р. С., 1978 б. Раскопки у с. Каменное // АО 1977. — М. — С. 377—378.
- Сухобоков О. В., Юренко С. П., 1985. Вольнцевская и роменская культуры // ЭК УССР. — С. 116—135.
- Сухобоков О. В., 1985 а. Левобережная Украина в VIII—XIII вв. // Ист.-археол. семинар Чернигов и его округа в IX—XIII вв. 15—18 апреля 1985 г. — Чернигов. — С. 24—27.

- Сухобоков О. В., 1986. Славянские древности последней четверти I тыс. н. э. Днепровского Левобережья (вольинская и роменская культуры) // Археология Украинской ССР. — Т. 3. — С. 191–212.
- Стрижак О. С., Назви річок Полтавщини. — К. — 111 с.
- Сымонович Э. А., 1974. Новые открытия в селищах Авдеево и Воробьевка 2 возле курска // РВД. — С. 153–158.
- Сымонович Э. А., 1963. Городище Колочин // МИА. — № 108. — С. 97–137.
- Сымонович Э. А., 1983. Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов // СА. — № 1. — С. 91–102.
- Сымонович Э. А., 1971. Племена Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. // Автореф. ... докт. ... ист. наук. — М. — 65 с.
- Телегин Д. Я., Беляева С. О., 1975. Памятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — 18. — С. 95–107.
- Терпиловский Р. В., 1984. Ранние славяне Подесенья III–V вв. — Киев. — 121 с.
- Терпиловский Р. В., 1985. Киевская культура // ЭК УССР в I тыс. н. э. — Киев. — С. 51–59.
- Терпиловский Р. В., 1985а. Колочинская культура // ЭК УССР в I тыс. н. э. — Киев. — С. 93–98.
- Тереножин А. И., 1961. Предскифский период на Украинском Правобережье. — Киев. — 241 с.
- Толочко П. П., 1987. Древняя Русь. — Киев: Наук. думка. — 246 с.
- Толочко П. П., 1990. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К.: Наук. думка. — С. 99–121.
- Топоров В. Н., Трубачев О. Н., 1962. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М. — 266 с.
- Третьяков П. Н., 1941. Северные восточнославянские племена // МИА. — № 6. — С. 9–55.
- Третьяков П. М., 1947. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла // Археологія. — Т. 1. — С. 123–139.
- Третьяков П. Н., 1953. Восточнославянские племена. — М.: Изд. АН СССР. — 312 с.
- Третьяков П. Н., 1966. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М., Л.: Наука. — 263 с.
- Третьяков П. Н., 1969. Об истоках культуры роменско-борщевской древнерусской группировки // СА. — № 4. — С. 18–80.
- Третьяков П. Н., 1974. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье // РВД. — С. 40–118.
- Третьяков П. Н., 1970. У истоков древнерусской народности // МИА. — № 179. — 156 с.
- Третьяков П. Н., 1982. По следам древних славянских племен. — Л. — 142 с.
- Трубачев О. Н., 1968. Название рек Правобережной Украины. — М. — 290 с.
- Фасмер М., 1978. — Этимологический словарь русского языка. — М. — Т. 1–4.
- Федоров-Давыдов Г. А., 1966. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М.: Изд. МГУ. — 274 с.
- Федоровский О., 1930. Археологічні резюми в околицях Харкова. // Хр. АМ. — В. 1. — С. 5–10.
- Флеров В. С., 1981. Лощеная керамика салтово-маяцкой культуры как исторический источник // Автореф. ... канд. ист. наук. М. — 23 с.
- Фукс М., 1930. Про городища скіфської доби на Харківщині // Зап. ВУАК. — Вип. 1. — С. 91–112.
- Шахматов С. С., 1919. Древнейшие судьбы русского племени. Пг.: Изд.-во Русского ист. журнала. — 64 с.
- Ширинский С. С., 1969. Разведки в Курской области // АО 1968. — М.
- Ширинский С. С., 1970. Курганы IX — первой половины X в. у пос. Новоселки // МИА. — № 176. — С. 114–116.
- Школьниковая Н. А., 1978. Стекланные украшения конца I тыс. на территории Поднепровья // СА. — № 1. — С. 97–104.
- Шрамко Б. А., 1959. Кераміка салтівської культури // Уч. зап. ХДУ. — Т. 7. — С. 241–267.
- Шрамко Б. А., 1960. Новые детали устройства раннеславянских жилищ // СА. — № 4. — С. 319–321.
- Шрамко Б. А., 1961. Древности Северского Донца. — Харьков. — 402 с.
- Шрамко Б. А., Петриченко Б. А., Солнцев Л. О., Фомін Л. Д., 1961. Дослідження дав

- ньюрських виробів Донецького городища // Нариси з історії техніки. — К. — Вип. 7. — С. 74–87.
- Шрамко Б. А., 1970. Раннеславянское поселение VIII–X вв. на Донецком городище // МИА. — № 176.
- Щеглова О. А., 1986. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников вольтинцевского типа // КСИА. — Вып. 187. — С. 15–23.
- Щеглова О. А., 1987. Салтовские вещи на памятниках вольтинцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж. — С. 77–85.
- Щеглова О. А., 1987а. Проблемы формирования славянской культуры VIII–X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII – первой половины VIII вв. // Автореф. ... канд. ... ист. наук. — 15 с.
- Юренко С. П., 1980. К изучению памятников вольтинцевского типа // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезис. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск. — С. 145–146.
- Юренко С. П., 1981. Новые исследования у с. Вольтинцево // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. — Киев. — С. 103.
- Юренко С. П., 1981а. Исследования раннеславянского поселения у с. Вольтинцево // АО 1980. — М. — С. 327–328.
- Юренко С. П., 1988. Население Днепровского Левобережья в VII–VIII вв. н. э. (вольтинцевская культура) // Труды V междунар. конгр. археологов-славистов. — К.: Наук. думка. — Т. 4. — С. 244–251.
- Юренко С. П., 1983. Днепровское лесостепное Левобережье в VII–VIII вв. н. э. // Автореф. ... канд. ... ист. наук. — Киев. — 24 с.
- Якобсон А. Л., 1979. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л.: Наука. — 164 с.

- Березовець Д. Т. Звіт про розвідки на Путивльщині 1947 р. // НА ІА АН УРСР, 1947/30. — 13 с.
- Березовець Д. Т. Отчет о раскопках раннеславянского поселения и могильника у с. Вольницево // НА ИА АН УССР, 1948/10. — 62 с.
- Березовець Д. Т. Отчет о работе Сеймско-славянской экспедиции в 1949 г. // НА ИА АН УССР, 1949/9 — 47 с.
- Березовець Д. Т. Отчет об археологических работах по Путивльщине в 1953 г. // НА ИА АН УССР, 1953/86. — 35 с.
- Березовець Д. Т. Северяне перед образованием Киевской Руси // НА ИА АН УССР, ф. 12 № 379. — 247 с.
- Березовець Д. Т. Ранньослов'янські пам'ятки Лівобережжя УРСР (на терені літописних сіверян) // НА ІА АН УРСР, ф. 12, № 379. — 68 с.
- Березовець Д. Т. Археологічні матеріали музеїв Лівобережжя // НА ІА АН УРСР, № 150. — 16 табл.
- Горюнов Е. А. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда в поречье верхней и средней Сулы в 1972 г. // НА ИА АН УССР, 1972/90. — 26 с.
- Горюнов Е. А. Отчет о работе Днепровской Левобережной экспедиции в 1978 г. // НА ИА АН УССР, 1978/63.
- Горюнова В. М., Романова Г. А., Шеглова О. А. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1987—1988 гг. // НА ИА АН УССР, 1988.
- Дяченко А. Г. Отчет о раскопках славяно-русской археологической экспедиции Белгородского пединститута в 1988 г. // НА ИА АН УССР, 1988.
- Копылов Ф. В. Давньоруські городища басейну р. Сули // НА ІА АН УРСР, ф. 12, № 223.
- Копылов Ф. В. Звіт про роботу розвідки Псьольської слов'янської археологічної експедиції 1949 р. по р. Хоролу // НА ІА АН УРСР, 1949/10. — 8 с.
- Корзухина Г. Ф. Спорные вопросы истории Среднего Поднепровья в I тыс. н. э. Доклад на засед. Ленинградской секции Ученого совета ИА АН СССР 17 декабря 1969 г. // Архив ЛОИА АН СССР, к. п. 1962/49/1.
- Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідагону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІА АН УРСР, 1971/17. — 74 с.
- Ляпушкин И. И. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда славянской археологической экспедиции ИИМК АН СССР в 1953 г. // НА АН УССР, 1953/14а. — 66 с.
- Ляпушкин И. И. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда славянской археологической экспедиции ИИМК АН СССР в 1954 г. // НА ИА АН УССР, 1954/22. — 72 с.
- Мзда А. П., Орлов Р. С., Покас П. М. Отчет о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г. // НА ИА АН УССР, 1986/30. — 19 с.
- Приймак В. В. Отчет об охранных и разведочных раскопках раннеславянских и древнерусских памятников на территории Сумской области в 1987 и 1988 гг. // НА ИА АН УССР, 1988.
- Сухобоков О. В. Отчет о разведке Левобережной группы раннеславянской экспедиции за 1968 г. // НА ИА АН УССР, 1968/13а. — 26 с.
- Сухобоков О. В. Отчет о работах близ с. Ходосовки Киево-Святошинского района Киевской обл. в 1972 г. // НА ИА АН УССР, 1972/21б. — 15 с.

- Сухобоков О. В. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда ИА АН УССР // НА ИА АН УССР, 1973–1974/31. – 44 с.
- Сухобоков О. В. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда Славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1975 г. // НА ИА АН УССР, 1975/26 а. – 31 с.
- Сухобоков О. В. Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции в 1976 г. // НА ИА АН УССР, 1976/18. – 23 с.
- Сухобоков О. В. и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1977–1978 гг. // НА ИА АН УССР, 1977–1978/148. – 43 с.
- Сухобоков О. В. и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979–1981 гг. // НА ИА АН УССР, 1982/2. – 100 с.
- Сухобоков О. В., Юренко С. П. Отчет о работе Вольницевского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции 1981 г. // НА ИА АН УССР, 1981/2 а.
- Сухобоков О. В. и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1982–1983 г. // НА ИА АН УССР, 1982–1983/38. – 68 с.
- Сухобоков О. В., Моца А. П. Отчет о раскопках роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Зеленый Гай Сумского р-на и обл. // НА ИА АН УССР, 1983/38 а. – 21 с.
- Сухобоков О. В., Юренко С. П., Приймак В. В. Отчет об исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // НА ИА АН УССР, 1986/18. – 20 с.
- Сухобоков О. В. и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // НА ИА АН УССР, 1986/31. – 113 с.
- Сухобоков О. В. и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1987 г. // НА ИА АН УССР, 1987/13. – 64 с.
- Сухобоков О. В. и др. Отчет о полевых исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции 1988 г. // НА ИА АН УССР, 1988. – 109 с.
- Сухобоков О. В. и др. Отчет о полевых исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1989 г. // НА ИА АН УССР, 1989/1990 – 39 с.
- Телегин Д. Я., Юра Р. А., Максимов Е. В. и др. Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. // НА ИА АН УССР, 1958/1 е.
- Телегин Д. Я., Махно Е. В., Шарафутдинова И. Н. Отчет о разведках Днепродзержинского водохранилища в 1960–1961 гг. // НА ИА АН УССР, 1960–1961/4.
- Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках ХГУ им. А. М. Горького в 1951 г. // НА ИА АН УССР, ф. 1951/20.
- Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках ХГУ в 1953 г. // НА ИА АН УССР, 1953/19.
- Шрамко Б. А. Археологические исследования ХГУ им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской обл. в 1954 г. // НА ИА АН УССР, 1954/14.
- Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северско-Донецкой экспедиции ХГУ в 1956 г. // НА ИА АН УССР, 1956/19.
- Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г. // НА ИА АН УССР, 1960/27.
- Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1966 году. // НА ИА АН УССР, 1966/66. – 60 с.
- Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ. // НА ИА АН УССР, 1968/43.
- Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного отряда Среднеднепровской комплексной экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. // НА ИА АН УССР, 1977/11 в.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	— Археологические исследования на Украине
АН СССР	— Академия наук СССР
АН УССР	— Академия наук УССР
АО	— Археологические открытия
АП УССР	— Археологические памятники УССР
АС	— Археологический съезд
БАН	— Болгарская Академия наук
ВВ	— Византийский Временник
ВГУ	— Воронежский госуниверситет
ВЛГУ	— Вестник Ленинградского госуниверситета
ВМГУ	— Вестник Московского госуниверситета
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДПСП	— Древнерусские поселения Среднего Поднепровья
ЖМНП	— Журнал Министерства Народного Просвещения
ИАК	— Императорская археологическая комиссия
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии материальной культуры
ИЗ	— Исторические записки
ЛЮИА	— Ленинградское отделение Института археологии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИАУ	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	— Материалы и исследования по археологии (СССР)
НА ИА АН УССР	— Научный архив ИА АН УССР
ПУАК	— Полтавская ученая архивная комиссия
РАНИОН	— Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
РВД	— Раннесредневековые восточнославянские древности
РГО	— Российское географическое общество
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
УАН	— Украинская Академия наук
ХГУ (ХДУ)	— Харьковский госуниверситет
Храм	— Хроника археологии та мистецтва
ЭК УССР	— Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э.

Від автора 3

**I. ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС
НА ТЕРИТОРІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я
ТА ПОДОННЯ
У I – НА ПОЧАТКУ II тис. н. е.**

1. Етнокультурна ситуація на Дніпровському Лівобережжі у першій половині I тис. н. е.	6
2. Пам'ятки волинцевського типу	16
3. Пам'ятки роменського типу	36
4. Пам'ятки борщевського типу	57
5. Хозарський каганат та його взаємовідносини з кочовими та землеробськими племенами лісостепового Дніпровського Лівобережжя.....	60

II. ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ

1. Деякі підстави виділення городищ переддержавного (VIII–IX ст.) та давньоруського періодів (X–XIII ст.).....	67
2. Питання хронології волинцевсько-роменських пам'яток.....	74
3. Датування давньоруських горизонтів на роменсько-давньоруських комплексах	86

**III. ЕТНІЧНА АТРИБУЦІЯ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК
ЛІСОСТЕПОВОЇ ЗОНИ
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
У I тис. н. е.**

102

**IV. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
ПІВДЕННО-СХІДНИХ РАЙОНІВ
КИЇВСЬКОЇ РУСИ
(VIII – СЕРЕДИНА XIII ст.)**

1. Поселення	117
2. Поховальні пам'ятки	166
Заключення	192
Література	203
Архівні матеріали	211
Список скорочень	213

Научное издание

Олег Васильевич СУХОВОКОВ

**ДНЕПРОВСКОЕ ЛЕСОСТЕПНОЕ ЛЕВОБЕРЕЖЬЕ
В VIII – XIII вв.**

**(ПО МАТЕРИАЛАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
1968 – 1989 гг.)**

(На украинском языке)

Художник обложки С. В. Назаров
Художественный редактор И. П. Савицкая
Технический редактор Е. А. Яровая
Оператор В. Ю. Микитенко
Корректор А. Т. Коровниченко

ИБ № 11974

Здано до набору 09. 10. 91. Підп до друку 21. 04. 92. Формат 60 x 84 / 16. Папір офс. № 2.
Гарн. Тіде. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 13,02. Ум. фарбо.-відб. 13,25.
Обл.-вид. арк. 14,62 + 0,43 вкл. = 15,05. Тираж 270 прим. Зам. № 1 – 753. 11.5-06

Оригінал-макет підготовлено у видавництві "Наукова думка". 252601 Київ 4,
вул. Регіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Регіна, 4.